

1837
2017
ΕΤΕΙΕΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

180 χρόνια
Φιλοσοφική Σχολή

ε-ιστορήματα 1

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Τομέας Ιστορίας

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

Νεοελληνική Ιστορία
και Οθωμανικές Σπουδές.
Μια απόπειρα χαρτογράφησης

Επιμέλεια

Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Βάσω Σειρηνίδου

Αθήνα 2017

e-ιστορήματα 1

**Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Τομέας Ιστορίας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

**Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές.
Μια απόπειρα χαρτογράφησης**

(8 Απριλίου 2016, Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών)

Επιμέλεια

Όλγα Κατσιαρδή-Hering – Βάσω Σειρηνίδου

Αθήνα 2017

Φωτογραφία εξωφύλλου: Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Copyright © 2017 Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ε.Κ.Π.Α.
e-book, σειρά: e-ιστορήματα 1

ISBN: 978-618-81101-6-8

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING: <i>Νεοελληνική Ιστορία, διάλογος με την Οθωμανική Ιστορία; Εισαγωγικές σκέψεις</i>	5
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: <i>Διδάσκοντας οθωμανική ιστορία στην Ελλάδα, ελληνική ιστορία στην Τουρκία: περί ορίων των επιστημονικών πεδίων</i>	17
ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ: <i>Σκέψεις για το παρόν και το μέλλον της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού</i>	23
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ: <i>Από την 'Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος' στη Νεοελληνική Ιστορία</i>	29
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ: <i>Σκέψεις για τη μελέτη της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού στους ερευνητικούς φορείς</i>	35
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ: <i>Η βενετοκρατία στον ελληνικό χώρο ως πεδίο σύγκλισης Νεοελληνικής – Ευρωπαϊκής Ιστορίας και ο διάλογος με τις Οθωμανικές Σπουδές</i>	41
ΦΩΚΙΩΝ Π. ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗΣ: <i>Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: δεδομένα και Σκέψεις.</i>	47
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: <i>Σκέψεις για την Ιστορία στο Πανεπιστήμιο σήμερα</i>	57
ΣΟΦΙΑ ΛΑΪΟΥ, ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΤΖΑΚΗΣ, ΤΖΕΛΙΝΑ ΧΑΡΛΑΥΤΗ: <i>Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο</i>	67
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΤΖΙΒΑΡΑ: <i>Οι σπουδές στη Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία στη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης</i>	75

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, ΙΚΑΡΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ: <i>Η νεότερη ιστορία στα Παιδαγωγικά Τμήματα του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης: δεδομένα, προβληματισμοί και προοπτικές στη διδασκαλία και την έρευνα</i>	81
ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ: <i>Ιστοριογραφικές αποτιμήσεις: Έλληνες και Βαλκάνιοι απέναντι στο Οθωμανικό παρελθόν</i>	89
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΕΗ: <i>Οθωμανικά και ελληνικά τεκμήρια: διάλογος για μια κοινή ιστορία</i>	101
ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ: <i>Οθωμανική Ιστορία, Νέα Ελληνική Ιστορία: τα ρευστά όρια</i>	107
ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: <i>Οι Κυπριακές και Μικρασιατικές Σπουδές ως πεδίο συνάντησης των Νεοελληνικών και των Οθωμανικών Σπουδών</i>	115
ANNA ΜΑΤΘΑΙΟΥ: <i>Καινοτόμες θεματικές και διδακτικές αναδιπλώσεις, 1975-2015. Ένα οξύμωρο πρόβλημα</i>	121
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΜΗ: <i>Εμπόριο και Διπλωματία στην ανατολική Μεσόγειο ως πεδίο σύγκλισης των Νεοελληνικών και Οθωμανικών Σπουδών</i>	127
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ: <i>Η μελέτη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας κατά τον 18ο αιώνα ως πεδίο σύγκλισης των Οθωμανικών και Νεοελληνικών Ιστορικών Σπουδών. Προβλήματα, μέθοδοι και στόχοι</i>	135
ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ: <i>Η Επιστημονική Συνάντηση «Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης». Απολογισμός και προοπτικές</i>	143
Πρόγραμμα Επιστημονικής Συνάντησης	148

Νεοελληνική Ιστορία, διάλογος με την Οθωμανική Ιστορία; Εισαγωγικές σκέψεις

Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Καθηγήτρια Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Η συνάντηση με τίτλο *Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης*, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, στις 8 Απριλίου 2016, οφείλεται σε πρωτοβουλία των διδασκόντων την Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τη Νεότερη Ελληνική Ιστορία και την Οθωμανική Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στην πρόσκλησή μας ανταποκρίθηκαν πρόθυμα η πλειοψηφία των ανά την επικράτεια συναδέλφων, που διδάσκουν τα αντίστοιχα γνωστικά πεδία. Η απήχηση αυτή επιβεβαίωσε την ανάγκη που φαίνεται ότι είχαμε οι περισσότεροι από εμάς για την ανταλλαγή απόψεων και προβληματισμών.

Αφορμές για τους προβληματισμούς μας δόθηκαν αρκετές, ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια με τις συμμετοχές μας σε συνέδρια ή την απουσία μας από αυτά, με την οργάνωση συνεδρίων και επιστημονικών συναντήσεων των μεταπτυχιακών φοιτητών μας κ.ά. Από τις πιο πρόσφατες για μένα αφορμές ήταν η εμπειρία μου από το επιτυχημένο συνέδριο για την πειρατεία τον Οκτώβριο του 2014, που οργάνωσε το Ίδρυμα Σύλβια Ιωάννου (στο οποίο μετείχαν νεοελληνιστές και οθωμανολόγοι, ανάμεσα σέ άλλους) και η επίσκεψή μου τον Μάιο του 2015 σε βιβλιοπωλείο του μικρού τοσκανικού Prato, όπου κάθε χρόνο μετέχω στην επιτροπή οργάνωσης των *Settimane degli studi della storia economica* του Ινστιτούτου 'F. Datini'. Σε μια από τις προθήκες του στην είσοδο του υπήρχαν μεταφρασμένα στα ιταλικά 7-8 πρόσφατα επιστημονικά βιβλία για το αρμενικό ζήτημα, ενημέρωναν τον ιταλό αναγνώστη για τα σκληρά γεγονότα του 1915. Τα ξεφύλλισα με τη νοερή σκέψη μπροστά στις επετείους του 2021 και 2022: επετείους εορταστικές και θλιβερές, στοχαστικές, αναστοχαστικές αλλά και έτη που μάς επιβάλλουν να δούμε ξανά τις ιστορικές μας μεθόδους, την έρευνά μας και προπαντός τη διδασκαλία μας για τα καίρια αυτά γεγονότα και ίσως αντίστοιχα να δημοσιεύσουμε γι' αυτά. Η τρίτη αφορμή ήταν η επίσκεψή μου στις 3.10.2015 στη μεγάλη έκθεση που οργάνωσαν στη Βιέννη τα Γενικά Αρχεία του αυστριακού κράτους και το γραφείο της Πρωθυπουργίας της χώρας

σχετικά με την 'Ιδέα της Ευρώπης και το συνέδριο της Βιέννης του 1815'.¹ Κατατμημένη σε διάφορους μικρούς και μεγάλους χώρους προέβαλλε, μεταξύ των θεμάτων, και την ενότητα 'REVOLUTION and its legacies'. Απουσίαζε η Ελληνική Επανάσταση από τον ορίζοντα των οργανωτών. Η έκθεση θα έκλεινε την επομένη. Ακολούθησε αλληλογραφία μου με τους υπευθύνους, που κατέληξε σε σημείωμά μου στο blog τού συναδέλφου Wolfgang Schmale, καθηγητή της πρώιμης Ευρωπαϊκής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης.² Η εμπειρία μου αυτή με οδήγησε στη θλίψη για την άγνοια που έχουμε οι λαοί της Ευρώπης για την ιστορία των λαών μας. Και αυτό το κενό δεν συμβαδίζει με τη διαμόρφωση μιας κοινής ευρωπαϊκής ιδέας. Η Ελληνική Επανάσταση είναι ελληνικό, ευρωπαϊκό, οθωμανικό, διεθνές γεγονός, είναι ίσως και Παράδειγμα/Paradigm για τις θεωρίες των Επαναστάσεων.

Περπατώντας στο Prato και στη Βιέννη, αναλογιζόμουν το ρόλο μας και τις ευθύνες μας από τη μια ως θεραπευόντων στα πανεπιστήμια τη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας και από την άλλη ως ερευνητών αυτής της μακράς πολυκύμαντης περιόδου. Προσπαθούσα να φέρω στα μάτια μου τα προγράμματα σπουδών των Τμημάτων Ιστορίας στα ΑΕΙ μας (δεν τα γνωρίζω όλα και δεν θα προχωρήσω σε καμιά αποτίμηση, ούτε είναι ο στόχος μου), επιχειρώντας ακτινωτά να διαπιστώσω μήπως η άγνοια που έχουν οι αυστριακοί συνάδελφοί μου μπορεί να συνδυασθεί, άθελά μας ίσως, και με την άγνοια με την οποία αποφοιτούν φοιτητές μας σχετικά με καίριες περιόδους, προβληματισμούς και περιοχές της σύγχρονης ιστορίας. Και, αν το παραπάνω ισχύει, πώς μπορούμε να απαλύνουμε/θεραπεύσουμε τις ελλείψεις αυτές. Μια άλλη διαπίστωση κατά τη διάρκεια άλλης επίσκεψής μου στη Βιέννη, και πάλι, πρόπερσι τον Απρίλιο στο μεγάλο διεθνές συνέδριο των Κοινωνικών Επιστημών, -με πάνω από 10 ειδικές θεματικές κατευθύνσεις-, ήταν ότι η ελληνική αποστολή ήταν η πιο πολυπληθής ανάμεσα στους μετέχοντες· μάλιστα γερμανός εκδότης μάς πρότεινε να δημοσιεύσουμε τόμο με τις ανακοινώσεις μας για την ανάδειξη της συμβολής της νεοελληνικής έρευνας στις κοινωνικές σπουδές. Το ότι δεν προχωρήσαμε ήταν μάλλον δικό μας πρόβλημα συντονισμού ή και δισταγμός ή και τα δύο. Το μνημονεύω απλώς εδώ, για να θεωρήσω ως δεδομένο ότι το επίπεδο των ερευνητών και πανεπιστημιακών μας δασκάλων είναι υψηλό.

¹ "Idee Europa – 2000 Jahre Wiener Kongress"

<https://www.bka.gv.at/site/4798/default.aspx> (ανακτήθηκε στις 6.9.2016).

² Olga Katsiardi-Hering (Athen): «Gedanken über die Ausstellung „Idee Europa: 200 Jahre Wiener Kongress“ und das Kongress-Erbe» in: <http://wolfgangshmale.eu/olga-katsiardi-hering-griechische-revolution/> (ανακτήθηκε στις 6.9.2016).

Ας περάσω όμως στους στόχους της συνάντησής μας, τα Πρακτικά της οποίας έχω τη χαρά να προλογίζω. Ας μου επιτραπεί κάποια αναδρομή στο πρόσφατο παρελθόν οργάνωσης των νεοελληνικών σπουδών, γνωστό σε όλους μας μεν, αλλά θα επιδιώξω να εντοπίσω μερικές τομές που μας οδηγούν στις ερωτήσεις που τέθηκαν στη συνάντησή μας. Η βιογραφία μου συμβαδίζει και με την εξέλιξη των σπουδών στους τομείς που απασχόλησαν τις συζητήσεις μας και κατατίθενται στον τόμο αυτό. Αποφοίτησα τον Μάρτιο του 1973 δίνοντας τον Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου πτυχιακές (από τις τελευταίες στο είδος τους) εξετάσεις στο μάθημα της Ιστορίας Νεωτέρας Ελλάδος, στην κατεύθυνση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Είχαμε παρακολουθήσει τα μαθήματα του αείμνηστου, φωτεινού μας δασκάλου, υφηγητή τότε, Βασιλείου Σφυρόερα. Αυτές τις σκέψεις τις αφιερώνω στη μνήμη του. Μάς δίδασκε και είχε συντάξει και σημειώσεις για τον ελληνισμό κατά την τουρκοκρατία, για την Ελληνική Επανάσταση και για τη νεοελληνική ιστορία κατά την περίοδο του βασιλιά Όθωνα. Συγγραφέας, μεταξύ άλλων, δυο βιβλίων³ για τους 'Δραγουμάνους του Στόλου' και για τα 'Ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου', στόχευε πάντα στις οθωμανικές πηγές, όσες τού ήταν προσιτές από μεταφράσεις και από δυτική βιβλιογραφία. Στα αυτιά μας είχαμε πάντοτε την προτροπή του να μάθουμε την τουρκική και οθωμανική γλώσσα και γραφή για να πλησιάσουμε τις πηγές, αλλά και να μην παραμελήσουμε τη μελέτη του σημαντικού παροικιακού ελληνισμού.⁴ Ανήκε στη γενιά των ιστορικών που συνομιλούσε με τους συναδέλφους του βαλκανιολόγους και οθωμανολόγους από τη Σόφια και τις άλλες χώρες της Βαλκανικής. Ξαφνικά στις 18.12.1972⁵ και λίγο πριν από τις πτυχιακές μας εξετάσεις, πραγματοποιήθηκε η μετάκληση από την Πάντειο Ανωτάτη Σχολή τού εκεί καθηγητή της Ιστορίας Νεωτέρας Ελλάδος (αλλά και υφηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1962) Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη. Η μετάκληση εκτός από ανατροπή της εξεταστικής ύλης για μάς

³ Βασιλείος Σφυρόερας, *Οι Δραγουμάνοι του στόλου: ο θεσμός και οι φορείς*, Αθήνα 1965· του ίδιου, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου: Διατριβή επί υφηγεσία*, Αθήνα 1968· εργογραφία του βλ. στού ίδιου, *Υπόμνημα προς την Ακαδημία Αθηνών: σπουδές και δράση: επιστημονικά δημοσιεύματα*, Αθήνα 2002.

⁴ Μια εικόνα της πλούσιας παραγωγής μελετών για το θέμα μπορεί ο αναγνώστης να αντλήσει στη βιβλιογραφική βάση δεδομένων που φιλοξενείται στην ιστοσελίδα μας <http://diaspora.arch.uoa.gr/main/index.php> (ανακτήθηκε στις 6.9.2016).

⁵ Ευχαριστώ πολύ τον συνάδελφο κ. Βαγγέλη Καραμανωλάκη για την πληροφορία που βασίζεται στο αρχείο της Φιλοσοφικής Σχολής, το οποίο σώζεται στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών.

τους φοιτητές σήμαινε και ανατροπή στην εξέλιξη της πορείας της νεοελληνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η εκλογή του Σφυρόερα στη θέση τού καθηγητή θα καθυστερούσε ακόμη. Οι καθηγητές της Φιλοσοφικής επί δικτατορίας άλλως εβούλonto. Σε δυο χρόνια συνταξιοδοτήθηκε ο Πρωτοψάλτης και άρχισε ο διάλογος τού τί μέλλει γενέσθαι με τη νεοελληνική ιστορία.

Το 1977⁶ αποφασίσθηκε να διαιρεθεί η περίοδος για τη διδασκαλία της νεότερης ελληνικής ιστορίας σε αυτήν με τίτλο 'Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1453-1828', δηλαδή από την άλωση της Κωνσταντινούπολης ως και την Ελληνική Επανάσταση, θέση στην οποία εξελέγη το 1977 ο Σφυρόερας ως καθηγητής,⁷ και αυτήν με τίτλο 'Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος', για την περίοδο από την ίδρυση του ελληνικού κράτους κ.ε. Την έδρα κατέλαβε επάξια το 1979 ο Γεώργιος Λεονταρίτης και την ανέδειξε μεθοδολογικά. Δεν μου είναι γνωστό το σκεπτικό με το οποίο προχώρησαν οι καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής στις διαιρέσεις αυτές και μετονομασίες. Υποθέτω ότι ήθελαν, με την ονομασία 'Ιστορία του Ελληνικού Έθνους', να τονισθεί η συνέχεια του έθνους και η αναβίωσή του επί τουρκοκρατίας στο πλαίσιο του θεωρητικού σχήματος της 'συνέχειας του ελληνισμού'. Είναι από τα προς έρευνα θέματα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας και ιδεολογίας. Από το 1961 ο Απόστολος Βακαλόπουλος είχε αρχίσει να δημοσιεύει στη Θεσσαλονίκη την πολύτομη *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού από το 1204 κ.ε.*⁸ από το 1971 η Εκδοτική Αθηνών είχε αρχίσει να εκδίδει την πολύτομη *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, με χρονική έκταση, όμως, από την προϊστορική εποχή ως τον 20ό αι.⁹ Το 1971 ιδρύθηκε το Τμήμα της Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, οργανωμένο κατά το πρότυπο του αντίστοιχου Τμήματος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου.

Οι ποικίλες ιστοριογραφικές τάσεις άρχισαν να αναφαίνονται από τη μεταπολίτευση με την επιστροφή αρκετών ικανών ιστορικών, που σπούδασαν ή και δίδαξαν στο Παρίσι, αλλά και όχι μόνο, μαθητών που επηρεάστηκαν από αυτούς (ανάμεσα σε πολλούς άξιους στοχαστές μνημονεύω εδώ τους Κωνσταντίνο Θ. Δημαρά, Νικόλαο Σβορώνο, Σπύρο Ασδραχά, Φίλιππο Ηλιού,

⁶ Λεπτομέρειες για την εξέλιξη των εδρών νεοελληνικής ιστορίας στο ΕΚΠΑ βλ. την ανακοίνωση του συναδέλφου κ. Β. Καραμανωλάκη στον τόμο μας εδώ.

⁷ Σφυρόερας, *Υπόμνημα προς την Ακαδημία Αθηνών*, ό.π., 4.

⁸ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1961-1988, τ. 1-8.

⁹ Τα τελευταία χρόνια η συζήτηση για τις Νεοελληνικές Σπουδές έχει υπάρξει έντονη. Θα ξεπερνούσε το επίπεδο της σημερινής σύντομης παρέμβασής μου αν επιχειρούσα έστω και μικρή ανασκόπηση.

Βασίλη Παναγιωτόπουλο, Αικατερίνη Κουμαριανού, Γιώργο Δερτιλή κ.ά.), καθώς και νέους ιστορικούς που ακολούθησαν μεταπτυχιακές σπουδές στην Αγγλία, Γερμανία, Αυστρία, ΗΠΑ. Στο μεταξύ ο νέος νόμος για τα ΑΕΙ το 1982 θα έφερε ανατροπές, συγκρούσεις αλλά και ανάδειξη νέων τάσεων και θεματικών. Το 1983-1984 θα άρχιζε να λειτουργεί στο Ρέθυμνο το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Ο ρόλος του Μανούσου Μανούσακα στη διοικούσα επιτροπή του Πανεπιστημίου, αλλά και διδασκόντων όπως του Ν. Σβορώνου, του Βασίλη Κρεμμυδά κ.ά., υπήρξε καθοριστικός για τη φυσιογνωμία του Τμήματος. Θεσπίστηκαν νέες κατευθύνσεις, όπως αυτή της βενετοκρατίας (με πρώτη καθηγήτρια τη Χρύσα Μαλτέζου) και των οθωμανικών/τουρκικών σπουδών (με καθηγητές τον Βασίλη Δημητριάδη και την Ελισάβετ Ζαχαριάδου). Η ίδρυση το 1983 του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας με τη θέσπιση και του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (1985) έδωσε περαιτέρω ώθηση στις ιστορικές σπουδές στους κλάδους που μας αφορούν στη συνάντησή μας. Στη Θεσσαλονίκη, από το 1986, ανέλαβε ως καθηγητής της Ιστορίας των Τουρκικών Λαών ο Γιάννης Αλεξανδρόπουλος, και αφιερώθηκε στους μαθητές του πετυχαίνοντας να οργανώσει και τις οθωμανικές σπουδές με μεταπτυχιακό σεμινάριο υπό τον τίτλο 'Τουρκολογία'. Μια πλειάδα μαθητών του αποφοίτησαν και επάνδρωσαν στη συνέχεια θέσεις διδακτικές και ερευνητικές στην Κρήτη, Κέρκυρα, Κομοτηνή, Θεσσαλονίκη. Είναι χαρά μας που πολλοί συνέβαλαν στη συνάντηση που οργανώσαμε και κατέθεσαν τα κείμενα που δημοσιεύουμε εδώ.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, η ίδρυση ανά την επικράτεια (συχνά και με την υποστήριξη προγραμμάτων από την Ευρωπαϊκή Ένωση) πολλών Τμημάτων, μόνο κατεύθυνσης Ιστορίας ή και Ανθρωπολογίας/ Εθνολογίας/ Κοινωνικών και Πολιτικών επιστημών, όχι πια στο πλαίσιο μιας Φιλοσοφικής Σχολής, αναπροσδιόρισε στόχους και προσανατολισμούς. Ο χωρισμός σε Τομείς ποίκιλλε και ποικίλλει ανά Τμήματα με αντίστοιχους διαφορετικούς προσανατολισμούς. Εμπλουτίστηκαν οι έρευνες, η μεθοδολογία και ο διεπιστημονικός διάλογος αλλά και ίσως κατακερματίστηκε σε επίπεδο χρονικών ιστορικών περιόδων και τάσεων η διδασκαλία και η έρευνα. Η διαπίστωση αυτή δεν αποσκοπεί σε αρνητική αποτύπωση, κάθε άλλο, απλώς στοχεύει στην παρουσίαση ενός διαγράμματος των εξελίξεων και συνεπώς των δυσκολιών για στενό διάλογο ή και αντίθετα για τον πλουραλισμό στο διάλογο.

Ας περάσω σύντομα στην εξέλιξη στο δικό μας Τμήμα. Ετοιμάζοντας το νέο μας πρόγραμμα το 1983 εξ αρχής διακρίναμε και μετονομάσαμε τα γνωστικά αντικείμενα της νεοελληνικής ιστορίας σε Ιστορία του Νέου Ελληνισμού από τον 13ο αι. ως την Επανάσταση και την Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος για την περίοδο

μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους κ.ε. Από το 2007 η τελευταία μετονομάστηκε σε 'Νεότερη Ελληνική Ιστορία'. Δεν προχωρήσαμε στην κατάργηση της νεοελληνικής ιστορίας και την ένταξή της κάτω από τον τίτλο της 'Ιστορίας των Νεοτέρων Χρόνων', όπως είχε προταθεί από τον συνάδελφο Αντώνη Λιάκο, που επιχειρηματολόγούσε υπέρ μιας καθολικότερης αντιμετώπισης των ιστορικών τάσεων και της αποφυγής, κατά τη γνώμη του, ενός ελληνοκεντρικού προγράμματος σπουδών. Όπως θα φανεί αμέσως μάλλον το επιχείρημα δεν ευσταθεί. Η κατεύθυνση της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού διακρίθηκε στη Λατινοκρατία/Βενετοκρατία με κύρια διδάσκουσα την Αναστασία Παπαδία-Λάλα και η δεύτερη αναφερόταν στην Τουρκοκρατία και τη Διασπορά με υπεύθυνες τη Μαρία Ευθυμίου και την ομιλούσα. Δυο νέες συνάδελφοι εμπλούτισαν τα γνωστικά μας αντικείμενα την τελευταία δεκαετία η Κατερίνα Κωνσταντινίδου και η Βάσω Σειρηνίδου. Παράλληλα στην οργάνωση του προγράμματος τέθηκαν τρεις στόχοι: α) Η διακριτή διδασκαλία της Ευρωπαϊκής Ιστορίας, ως ξεχωριστού κλάδου και νομίζω ότι είμαστε το Τμήμα όπου διδάσκεται αποκλειστικά, χωρίς να επικαλύπτονται ερευνητικά και διδακτικά οι ενότητες με την νεοελληνική ιστορία και έτσι απορρίπτεται η κατηγορία ελληνοκεντρισμού. Φυσικά οι διδάσκοντες τη νεοελληνική ιστορία βρίσκονται σε ερευνητικό και επιστημονικό διάλογο με περισσότερες από μια κατευθύνσεις και τάσεις που ξεπερνούν τα όρια της ελληνικής ιστορίας. Παράλληλα, επιδιώχθηκε με εισηγήσεις και προσπάθεια του Γεωργίου Λεονταρίτη η εισαγωγή της αμερικανικής ή και παγκόσμιας ιστορίας. Δεν επιτεύχθηκε ο πρώτος στόχος, αλλά εδώ και αρκετά χρόνια η Μαρία Ευθυμίου προσφέρει εισαγωγικό μάθημα για την Παγκόσμια Ιστορία. β) Η ένταξη από το 1987 ως υποχρεωτικών μαθημάτων αυτού της Εισαγωγής στις Ιστορικές Σπουδές, καθώς και της διδασκαλίας της Μεθοδολογίας και της Θεωρίας της Ιστορίας. γ) Ο εμπλουτισμός του προγράμματός μας με μαθήματα Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Οικονομικής Ιστορίας, Ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, καθώς μας ήταν σαφής η επιστημονική ανάγκη του διαλόγου της νεοελληνικής ιστορίας με την ευρωπαϊκή, συνεπώς και με τη νοτιοανατολική ευρωπαϊκή, τη μεσογειακή ιστορία. Δυστυχώς ο Τομέας μας (αν και ακούγεται παράδοξο, όμως είναι πραγματικότητα), λόγω και της ίδρυσης πολλών νέων Τμημάτων στη χώρα, δεν έλαβε όλα αυτά τα χρόνια παρά μόνο μία νέα θέση μέλους ΔΕΠ. Η ανανέωση σε προσωπικό, όποια υπήρξε, ήταν μετά από συνταξιοδοτήσεις βοηθών ή καθηγητών και δυο μετατάξεις. Έτσι καθυστερήσαμε πολύ μέχρι να πετύχουμε την προκήρυξη της Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που κατέλαβε ο συνάδελφος Παρασκευάς

Κονόρτας,¹⁰ με τον οποίο βρισκόμαστε σε αγαστή συνεργασία και σύμπνοια. Οι άλλες δύο κατευθύνσεις αναμένουν. Πρόσφατα με τον διορισμό του Σπύρου Πλουμίδα καλύπτονται εν μέρει και ερωτήματα της νεότερης ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Ακολουθώντας το παράδειγμα του καθηγητή μας Βασιλείου Σφυρόερα, η Μαρία Ευθυμίου και εγώ προτρέπαμε τους φοιτητές μας να μάθουν τουρκικά, να ακολουθήσουν εξειδίκευση στην τουρκολογία (έτσι τη αποκαλούσαμε με συλλογικό όρο, ενώ είναι εν γνώσει μου οι συζητήσεις για το περιεχόμενο του όρου και των κατευθύνσεων σπουδών ιδίως στα γερμανόφωνα πανεπιστήμια). Και αυτά σε μια περίοδο που τα αρχεία στην Τουρκία ήταν σε περιορισμένο αριθμό ερευνητών προσιτά. Ονόματα αποφοίτων του Τμήματός μας που κατευθύνθηκαν στην οθωμανική ιστορία ενισχύουν την πειστικότητα του επιχειρηματός μου.¹¹ Το πρόσφατο άνοιγμα στα τουρκικά πανεπιστήμια και οι ερευνητικές διαθεσιμότητες στα αρχεία ήταν άγνωστα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Όποια καλόπιστη κριτική για ιστοριογραφικές υστερήσεις πρέπει να λαμβάνει υπόψη και την πραγματική κατάσταση αρχείων και διαθεσιμοτήτων, και όχι μόνο να αναζητούνται ιδεολογικές ερμηνείες - που ίσως και να μην απουσιάζουν-, συχνά με απλουστευτικές διακρίσεις ανάμεσα στο 'παραδοσιακό' / 'συντηρητικό' και το 'προοδευτικό'.

Για να γίνουν, ίσως, πιο κατανοητές οι διαφοροποιήσεις των εθνικών ιστοριογραφιών, τόσο της νεοελληνικής όσο και των άλλων βαλκανικών λαών,

¹⁰ Δυστυχώς για λόγους προσωπικούς του δεν κατόρθωσε να μας δώσει κείμενο προς δημοσίευση.

¹¹ Σία Αναγνωστοπούλου, (μαθήτρια του Β. Σφυρόερα), καθηγήτρια 'Όψιμης Οθωμανικής και Τουρκικής Ιστορίας' στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Οι μαθήτριες και μαθητές μας: Ελένη Γκαρά σπούδασε μεταπτυχιακά στη Βιέννη, όπως και ο Γιώργος Τζεδόπουλος και σήμερα διδάσκει στο πανεπιστήμιο Αιγαίου στη Μυτιλήνη, ενώ ο Τζεδόπουλος μέχρι πρότινος ήταν διευθυντής ερευνητικού προγράμματος για την ιστορία του Μικρασιατικού Ελληνισμού στο Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού / Ευγενία Κερμελή, σπούδασε μεταπτυχιακά στην Αγγλία και διδάσκει στο πανεπιστήμιο Hacettepe της Άγκυρας, / Τζο Παπουτσάκη, σπούδασε μεταπτυχιακά στην τουρκολογία στο Μόναχο, τώρα επιστημονική συνεργάτις στο Μίνστερ στο Τμήμα Αραβολογίας και Ισλαμικών Σπουδών, / Αντώνης Αναστασόπουλος, σπούδασε μεταπτυχιακά στην Αγγλία και διδάσκει στο πανεπιστήμιο Κρήτης/Ρέθυμνο, / Γιώργος Λιακόπουλος σπούδασε μεταπτυχιακά στην Αγκυρα και στην Αγγλία, διδάσκει με σύμβαση στο Τμήμα μας, / Μοχάμεντ Παναχί με μεταπτυχιακές σπουδές στη Θεσσαλονίκη και διδακτορική διατριβή, στο δικό μας Τμήμα / Lara Celebi, με σπουδές στην Άγκυρα και διδακτορικό στο Τμήμα μας. Δεν αναφέρομαι στους φοιτητές που παρακολουθούν τα μεταπτυχιακά σεμινάρια του Π. Κονόρτα με καλά αποτελέσματα στις οθωμανικές σπουδές.

απέναντι στην αντιμετώπιση του οθωμανικού παρελθόντος τους ή της συμπεριλήψης τους σε άλλες πολυεθνικές αυτοκρατορίες και δυνάμεις (π.χ. αψβουργική, βενετική) θα ήταν σωστό να τις εντάξουμε στο γενικότερο πλαίσιο της εξέλιξης των ιστορικών σπουδών. Η ανάπτυξη της ιστορικής επιστήμης από τα τέλη του 18ου και κυρίως από τον 19ο αι., η άνοδός της σε πανεπιστημιακά βάθρα, πλην της ανάδειξης των αρχαιακών τεκμηρίων ως της βασικής μεθοδολογικής προσέγγισης και της μεγάλης και μακράς συζήτησης περί αντικειμενικότητας, ιστορικισμού κ.λ.π., οδήγησαν στην εμφάνιση κλάδων που άπτονταν ολόκληρων πολιτισμών ή αυτοκρατοριών. Από τον 19ο αι. σε ευρωπαϊκό επίπεδο καλλιεργήθηκαν επιστημονικές κατευθύνσεις, όπως η Κλασική Φιλολογία και Αρχαιολογία, η Σινολογία, η Αιγυπτιακή Ιστορία, η Αραβολογία, οι Φινο-Ουγγρικές (Finno-Ungristik) και Σλαβικές Σπουδές, η Οθωμανολογία (Osmanistik ή στη συνέχεια η Turkologie), αργά τον 19ο αι. οι Βυζαντινές Σπουδές κ.ο.κ.

Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο της ανόδου του εθνικισμού και της ίδρυσης εθνικών κρατών, με πρώτο το ελληνικό στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, αναπτύχθηκαν οι εθνικές ιστοριογραφίες. Σιγά σιγά προωθούνταν οι έρευνες για την εθνική ιστορία και γλώσσα και πολύ γρήγορα, τη θέση της Γενικής ή Παγκόσμιας Ιστορίας (Welt- ή Allgemeine Geschichte) αντικατέστησαν στα πανεπιστήμια οι εθνικές ιστορίες. Η διδασκαλία και η έρευνα συμβάδιζε με ή γινόταν ως τα πρόσφατα χρόνια μέσα κυρίως από την οπτική της εθνικής ιστορίας, με παράλληλη ένταξή της σε μεγάλα αυτοκρατορικά αφηγήματα. Στην περίπτωση της Αυστρίας,¹² το αυτοκρατορικό παρελθόν π.χ., παρά τη διάλυση της αυτοκρατορίας, δεν αποσιωπήθηκε αλλά εντάχθηκε στο εθνικό αφήγημα. Έτσι, λοιπόν, το πανεπιστημιακό Ινστιτούτο Αυστριακής Ιστορίας περιλάμβανε και περιλαμβάνει και την αψβουργική ιστορία. Το ίδιο γίνεται σε αρκετό βαθμό τα τελευταία χρόνια και σε τουρκικά πανεπιστήμια, με την προοδευτική συμφιλίωση με το οθωμανικό παρελθόν, μετά την καμπή της μετανεοτουρκικής και μετακεμαλικής πολιτικής. Δεν συνέβη όμως το ίδιο με τις ιστορικές σπουδές στα διάδοχα της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας εθνικά κράτη και στις αντίστοιχες πανεπιστημιακές ιστορικές σπουδές. Επικράτησαν σε αυτά, όπως και

¹² Ανάμεσα στην πλούσια σχετική βιβλιογραφία βλ. τα άρθρα στον συλλογικό τόμο: Johannes Feichtinger – Heidemarie Uhl (επιμ.), *Habsburg neu Denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa*. 30 *Kulturwissenschaftliche Stichworte*, Βιέννη – Κολωνία – Βαϊμάρη 2016. Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire. A New History*, Harvard University Press 2016. βλ. επίσης Béla Rásky «Piroschka und ihr 'Schwager'», στο Wolfgang Müller-Funk, Peter Plener, Clemens Ruthner (επιμ.), *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*, A. Francke Verlag, Τυβίγγη – Βασιλεία 2002, 331-347.

στις ιστορικές σπουδές και στις ιστοριογραφίες λαών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, τάσεις αντίστοιχες με εκείνες της δύσπιστης έως και συχνά εχθρικής ιστοριογραφικής αντιμετώπισης των περιόδων του παρελθόντος τους πριν από την ανεξαρτητοποίησή τους από την αψβουργική ή την οθωμανική κυριαρχία αντίστοιχα. Η οθωμανική κληρονομιά (legacy) εκδηλώθηκε με διάφορους τρόπους στα διάδοχα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας βαλκανικά κράτη, ανάμεσά τους και στις ιστοριογραφικές τάσεις.¹³ Όσον αφορά τη βενετοκρατία, δεν εμφανίζονται τόσο δυνατές αντίστοιχες αποσιωπήσεις και έντονες αρνητικές συνδηλώσεις, ίσως και λόγω της μακράς πολιτισμικής σύνδεσης με τη Δύση (τουλάχιστον στα Ιόνια νησιά).

Μετά τις σύντομες αυτές εισαγωγικές σκέψεις ας τολμήσω να θέσω μερικά ερωτήματα, πού, άλλωστε, μας απασχόλησαν συχνά κατά την ημερίδα μας. Τέθηκαν, λοιπόν, και επιχειρήθηκαν να δοθούν απαντήσεις σε ποικίλα ερωτήματα, μεθοδολογικά και άλλα.

- Φάνηκε ότι επικρατεί πλουραλισμός οργάνωσης της διδασκαλίας και έρευνας στα ΑΕΙ και στα ερευνητικά κέντρα.
- Συχνό το ερώτημα που ανέκυψε: Πού οδεύουν οι νεοελληνικές σπουδές; Πού προσανατολίζονται οι οθωμανικές σπουδές που τα τελευταία χρόνια έχουν αναπτυχθεί στα πανεπιστήμιά μας; Πού προσανατολίζονται οι σπουδές περί τη λατινοκρατία, βενετοκρατία;
- Οι κλάδοι αυτοί έχουν ως στόχο την ανάδειξη των προβλημάτων της ανάπτυξης, εξέλιξης σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό αλλά και ιδεολογικό πλαίσιο των λαών που συνυπήρξαν με τους Έλληνες (Ρωμιούς, Γραικούς οι παράλληλοι εν χρήσει όροι) υπό διάφορες κυριαρχίες και αυτοκρατορίες. Κατά τεκμήριο, λοιπόν, ήταν και είναι εν γνώσει όλων ημών η ανάγκη χρήσης πολλαπλών πηγών, που σώζονται είτε στον ελλαδικό χώρο είτε στα ευρωπαϊκά αρχεία αλλά και στα οθωμανικά/τουρκικά.
- Συνεπώς είναι εν γνώσει μας ότι ο διάλογος με τις ευρωπαϊκές σπουδές και τάσεις αλλά και με την ιστορία των κρατών που κυριαρχούσαν σε διάφορες

¹³ Maria Todorova, "The Ottoman Legacy in the Balkans", στο L. Carl Brown (επιμ.), *Imperial Legacy. The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*, Cambridge University Press, Νέα Υόρκη, Columbia University Press, 1997, 45-77. Βλ. επίσης Karen Barkey, Mark von Hagen (επιμ.), *After Empire: the Multiethnic Societies and Nation-Building: the Soviet Union and the Russian, Ottoman, and the Habsburg Empires*, Westview Press, Οξφόρδη 1997· Tea Sindbaek – Maximilian Hartmuth (επιμ.), *Images of Imperial Legacy. Modern Discourses on the Social and Cultural Impact of Ottoman and Habsburg Rule in Southeastern Europe*, LIT, Münster 2011.

χρονικές περιόδους στην περιοχή μας είναι περισσότερο από απαραίτητος. Στόχος δεν είναι να αναδειχθεί ο ρόλος των Νεοελλήνων αλλά να ενταχθεί στο ευρύτερο εκάστοτε διοικητικό, πολιτισμικό, κοινωνικό, οικονομικό πλαίσιο, είτε και αυτό της Μεσογείου, της Ευρώπης, της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, της Βενετικής Δημοκρατίας, της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

- Σημαντικό κεφάλαιο η Διασπορά, πριν την ίδρυση του ελληνικού κράτους αλλά και μετά από αυτήν. Πώς μαθαίνουν οι φοιτητές μας για την ανθηρή οικονομική, πολιτική, κοινωνική, πνευματική παρουσία των Ρωμιών, των Ελλήνων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και φυσικά στη Μικρά Ασία, αλλά και στα νέα βαλκανικά κρατικά μορφώματα του 19ου αι. κ.ε., καθώς και ποια είναι η ευρωπαϊκή και η υπερπόντια παρουσία τους;

Νεοελληνικές σπουδές χωρίς διάλογο με τις άλλες επιστημονικές τάσεις δεν νοούνται και το έχουν αποδείξει κυρίως οι έρευνες μετά το 1975, όταν και σημειώθηκε η μεγάλη ακμή στη νεοελληνική ιστοριογραφία. Σκοπός είναι η χρήση και η διεύρυνση των διαθέσιμων μεθόδων και εργαλείων που προσφέρουν η Οικονομική, Κοινωνική Ιστορία, μαζί με την Ανθρωπολογία, αλλά και η Πνευματική/Πολιτισμική Ιστορία και Ιστορία των Ιδεών, που μας οδηγούν στη σύγκριση, την ανάδειξη πολιτισμικών και άλλων μεταφορών των λαών στην ευρύτερη περιοχή μας.

- Εν κατακλείδι είναι θέμα αναζήτησης νέων πηγών ή και, οπωσδήποτε, ανάδειξης νέων συνδυαστικών ερωτημάτων; Αν η κλασική οθωμανική ιστοριογραφία των τούρκων αλλά και πολλών ευρωπαίων και αμερικανών ιστορικών είχε, και σε μεγάλο βαθμό έχει επιδείξει ως τώρα πρόοδο, κυρίως σε θέματα διοικητικά, δημοσιονομικά στον βασικό γεωγραφικό κορμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δηλαδή στην έκταση της σημερινής Τουρκίας, πώς μπορεί να συμβάλει ο διάλογος με τη νεοελληνική αλλά και τις άλλες βαλκανικές ιστοριογραφίες, ώστε να προχωρήσουν οι γνώσεις μας σε ζητήματα διαπίδυσης θεσμικών αλλά και πολιτισμικών αλληλεπιδράσεων; Αντίστοιχα φαινόμενα έχουν από καιρό απασχολήσει τις ιστοριογραφίες των ευρωπαϊκών λαών. Όσον αφορά στην ιστοριογραφία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης βήματα έχουν γίνει πολλά. Στον τομέα διαλόγου με την οθωμανολογία ο δρόμος νομίζω είναι ακόμη ανοικτός. Το παράδειγμα μπορούμε να αντλήσουμε από τη θεραπεία της βενετοκρατίας, όπου εξ αρχής ο διάλογος με τους ερευνητές της βενετικής ιστορίας είναι υπαρκτός και γόνιμος, καθώς η πρόσβαση στις βενετικές πηγές ήταν απρόσκοπτη και οι επιστήμονες συνομιλούσαν.

- Τί μπορεί να είναι η νεοελληνική ιστορία χωρίς τη βενετική, οθωμανική, αγγλική, ρωσική, αψβουργική ιστορία; Τί είναι ο Ελληνισμός; Άλλος ένας όρος που από πολλού έχει απασχολήσει την ιστοριογραφία. Ποια ερωτήματα έχει θέσει η σύγχρονη νεοελληνική ιστοριογραφία που συνομιλεί με ευρωπαϊκά και διεθνή ρεύματα, με τα οποία ρεύματα ίσως να διαστάζει να συνδιαλλαγεί με την οθωμανική ιστορία; Σε ποια ερωτήματα ιστορικά έχουν δώσει ριζικά διαφορετικές απαντήσεις οι οθωμανικές πηγές;
- Ίσως κοινά ερευνητικά προγράμματα, όπως π.χ. μελέτη εξέλιξης θεσμών σε περιοχές κατά μεταβατικές περιόδους να μας δώσουν αποτελέσματα, με βάση τα οποία θα αμβλύνονταν οι πεποιθήσεις περί στεγανότητας των νέων θεσμών κλπ. Η μελέτη του κοινοτικού θεσμού στις Κυκλάδες¹⁴ κατά τη βενετοκρατία και στα αμέσως μετά την κατάληψή τους από τους Οθωμανούς έτη θα ήταν ένα πεδίο διαλόγου και εφαρμογής μεθοδολογικών εργαλείων και αναζήτησης θεσμικών και πολιτισμικών μεταφορών.

Απαραίτητος λοιπόν ο γόνιμος διάλογος και με τον στόχο αυτό συναντηθήκαμε τον Απρίλιο του 2016.

¹⁴ Αναφέρομαι στο παράδειγμα αυτό εφόσον η πλούσια παραγωγή για τους κοινοτικούς θεσμούς επί τουρκοκρατίας μπορεί να συνομιλήσει με την προηγούμενη περίοδο με αφετηρία το σύνθετο έργο της Αναστασίας Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος – 18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004.

**Διδάσκοντας οθωμανική ιστορία στην Ελλάδα,
ελληνική ιστορία στην Τουρκία:
περί ορίων των επιστημονικών πεδίων**

Αντώνης Αναστασόπουλος

Επίκουρος καθηγητής Οθωμανικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
Συνεργαζόμενο μέλος Δ.Ε.Π., Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/Ι.Τ.Ε.

Από το 1999 διδάσκω οθωμανική ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Όμως κατά το εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2015-2016 δίδαξα νεότερη ελληνική και βαλκανική ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Βοğaziçi της Κωνσταντινούπολης, σε θέση διδασκαλίας που χρηματοδοτεί το Κοινωφελές Ίδρυμα «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης» και την οποία κατείχε προηγουμένως, από το 2003 μέχρι τον πρόωρο θάνατό του το καλοκαίρι του 2015, ο άξιος συνάδελφος και φίλος Βαγγέλης Κεχριώτης. Αυτή η πρόσφατη εμπειρία μου αποτέλεσε αφορμή για να συλλογιστώ αναφορικά με τη σχετικότητα των ορίων μεταξύ συναφών ιστοριογραφικών πεδίων.

Δεν γνωρίζω τα κριτήρια ούτε το σκεπτικό βάσει των οποίων οι συνάδελφοι του τουρκικού πανεπιστημίου πρότειναν, με τη συναίνεση του Ιδρύματος Ωνάση, σε εμένα να διδάξω νεότερη ελληνική και βαλκανική ιστορία. Με βάση τα ελληνικά ακαδημαϊκά δεδομένα η επιλογή του προσώπου μου γι' αυτή τη θέση μπορεί να θεωρηθεί ίσως παράδοξη, καθώς στην Ελλάδα η νεοελληνική και η βαλκανική ιστορία θεωρούνται καταρχήν γνωστικά αντικείμενα διακριτά από την οθωμανική ιστορία. Τονίζω τη λέξη 'καταρχήν', γιατί δεν λείπουν ούτε στην Ελλάδα οι περιπτώσεις άξιων οθωμανολόγων συναδελφών που έχουν καταλάβει θέσεις νεοελληνικής και Βαλκανικής Ιστορίας σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Τα παραπάνω αναδεικνύουν, κατά τη γνώμη μου, τη ρευστότητα των ορίων των επιστημονικών πεδίων της νεοελληνικής, της Βαλκανικής και της Οθωμανικής Ιστορίας.

Σε ό,τι αφορά τη φιλοσοφία και τη μεθοδολογία των μαθημάτων που δίδαξα στο Πανεπιστήμιο Βοğaziçi, δεν θεωρώ πως έκανα κάποια ουσιώδη αλλαγή σε σχέση με το πώς οργανώνω και διδάσκω τα μαθήματά μου στην Κρήτη. Η σημαντικότερη διαφορά ήταν μάλλον αυτή που προέκυψε από τη γλώσσα διδασκαλίας που χρησιμοποιεί το κάθε ίδρυμα: η βιβλιογραφία που προτείνω στους φοιτητές των προπτυχιακών μου μαθημάτων στην Κρήτη είναι κατά προτεραιότητα στην ελληνική γλώσσα, ενώ στην Κωνσταντινούπολη η χρήση

βιβλιογραφίας στα ελληνικά αποκλείεται από τα πράγματα. Στην ουσία της πάντως η βιβλιογραφία που πρότεινα στους φοιτητές μου στο Πανεπιστήμιο Βοğazici δεν διαφέρει από την αντίστοιχη που θα χρησιμοποιούσα στην Κρήτη και περιλάμβανε άρθρα και βιβλία ιστορικών που θεωρούνται πως είναι ειδικοί είτε στην οθωμανική είτε στη νεοελληνική είτε στη βαλκανική ιστορία.

Παρότι επισήμως προσδιορίζονται ως μαθήματα νεότερης ελληνικής και Βαλκανικής Ιστορίας, τα μαθήματα που δίδαξα στην Τουρκία, ένα προπτυχιακό με θέμα «Τα Βαλκάνια: πολιτική, οικονομία και κοινωνία κατά την πρώιμη νεότερη περίοδο» και ένα μεταπτυχιακό με τίτλο «Ο 18ος αιώνας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», είναι πάντως μαθήματα που θα μπορούσα να διδάξω και στην Κρήτη ως οθωμανολόγος ιστορικός, όχι ως διδάσκων τη νεοελληνική και βαλκανική ιστορία. Από την άλλη, θα μπορούσαν ασφαλώς να προσφερθούν και από συναδέλφους που θεραπεύουν τη νεοελληνική και βαλκανική ιστορία. Από αυτή τη σκοπιά, τα συγκεκριμένα μαθήματα υπενθυμίζουν κι αυτά τη σχετική ρευστότητα των ορίων μεταξύ των τριών γνωστικών αντικειμένων.

Στην Κρήτη, η οθωμανική ιστορία θεραπεύεται στο πλαίσιο δύο θεσμικά ανεξάρτητων μεταξύ τους, αλλά συνεργαζόμενων και αλληλοσυμπληρωνόμενων ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας. Ως προς το πρώτο, η οθωμανική ιστορία αποτελεί γνωστικό αντικείμενο του Τομέα Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας· ως προς το δεύτερο, στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών λειτουργεί Πρόγραμμα Οθωμανικών Σπουδών (μέχρι πρόσφατα Πρόγραμμα Τουρκικών Σπουδών). Ο ρόλος των καθηγητών Βασίλη Δημητριάδη και Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου στην καθιέρωση της Κρήτης ως κέντρου έρευνας και διδασκαλίας της οθωμανικής ιστορίας με διεθνή απήχηση είναι γνωστός και δεν χρειάζεται να αναλυθεί εδώ. Οι επίγονοι αναγνωρίζουμε, τιμούμε και συνεχίζουμε στο μέτρο των δυνατοτήτων μας το σπουδαίο έργο τους.

Η ύπαρξη Τομέα Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών και Προγράμματος Οθωμανικών Σπουδών ως διακριτών ακαδημαϊκών μονάδων έχει νόημα, κατά τη γνώμη μου, κυρίως επειδή δίνει ένα στίγμα σχετικά με τη στρατηγική απόφαση των ευρύτερων φορέων να καλλιεργήσουν το επιστημονικό πεδίο της οθωμανικής ιστορίας, καθώς και επειδή υπενθυμίζουν πως το Πανεπιστήμιο Κρήτης και το Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας ήταν τα πρώτα ελληνικά ακαδημαϊκά ιδρύματα που ανέλαβαν συστηματικά μια τέτοια

πρωτοβουλία. Όσοι διδάσκουμε οθωμανική ιστορία και πραγματοποιούμε οθωμανολογική έρευνα στο πλαίσιο των δύο ιδρυμάτων – ο Ηλίας Κολοβός, ο Μαρίνος Σαρηγιάννης, ο υπογράφων και, κατά τη διετία 2014-2016, ο Αντώνης Χατζηκυριάκου, ως ερευνητής Marie Curie – είμαστε ευγνώμονες γι' αυτό το διακριτό στίγμα και για την ελευθερία δράσης που έχουμε στο πλαίσιο και του Τμήματος και του Ινστιτούτου, έχοντας αναπτύξει και μεταξύ μας ως συνάδελφοι έναν πολύ καλό βαθμό και ένα πολύ καλό κλίμα συνεργασίας.

Από επιστημονική όμως σκοπιά, η διάκριση ανάμεσα σε «Τομέα Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών» και «Τομέα Ιστορίας Νεότερων Χρόνων» στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και ανάμεσα σε «Πρόγραμμα Οθωμανικών Σπουδών» και «Πρόγραμμα Ιστορικών Σπουδών» στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών είναι παραπλανητική. Με την εξαίρεση μιας συναδέλφου που διδάσκει σύγχρονη ιστορία, όλοι όσοι και όσες υπηρετούμε στον έναν ή τον άλλο τομέα και το ένα ή το άλλο πρόγραμμα είμαστε ιστορικοί της πρώιμης νεότερης και της νεότερης περιόδου. Εντέλει όλοι και όλες μας κάνουμε νεότερη ιστορία. Αυτό πρέπει να είναι απολύτως σαφές. Η διάκριση ενός πεδίου 'ανατολικών (ή οθωμανικών) σπουδών' από την ιστορία ή τη νεότερη ιστορία αναπαράγει ένα παρωχημένο δυτικό μοντέλο, που απηχεί αντιλήψεις της περιόδου του ευρωπαϊκού ιμπεριαλισμού και του συνδεδεμένου με αυτόν οριενταλισμού περί μελέτης των 'ανατολικών' λαών έξω από τα καθιερωμένα επιστημονικά πεδία, όπως η ιστορία. Η διατήρησή της δικαιολογείται μόνο ως υπενθύμιση και διαρκής επιβεβαίωση της καινοτόμου για την εποχή της στρατηγικής επιλογής των δύο ακαδημαϊκών ιδρυμάτων που εδρεύουν στην Κρήτη να καλλιεργήσουν την ιστορική έρευνα και διδασκαλία σε ένα μη ελληνοκεντρικό πλαίσιο. Πρόκειται για απολύτως θεμιτό και πολύ ισχυρό λόγο, θα πρέπει όμως να είναι ξεκάθαρο πως δεν προκύπτει από επιστημονικά κριτήρια – τουλάχιστον όχι με βάση τις σύγχρονες αντιλήψεις. Πρόκειται για απολύτως θεμιτούς και πολύ ισχυρούς λόγους, θα πρέπει όμως να είναι ξεκάθαρο πως δεν προκύπτουν από επιστημονικά κριτήρια – τουλάχιστον όχι με βάση τις σύγχρονες αντιλήψεις.¹

Καθώς και οι μεν και οι δε, οθωμανολόγοι και νεοελληνιστές, κάνουμε νεότερη (ή πρώιμη νεότερη) ιστορία και μάλιστα πολλοί ή οι περισσότεροι από εμάς με φόντο την Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε τι διαφέρουμε;

¹ Επισημαίνω, σε αυτό το πλαίσιο, πως στον τίτλο της σημαντικής και χρήσιμης συνάντησης της 8ης Απριλίου 2016, τα δύο επιστημονικά πεδία τα οποία αφορούσε, καταγράφηκαν ως «νεοελληνική ιστορία» το ένα και «οθωμανικές σπουδές» το άλλο. Γιατί να μην προσδιορίζεται και το δεύτερο πεδίο ως «ιστορία»;

Δεν πρωτοτυπώ ούτε λέω κάτι σοφό παρατηρώντας κι εγώ, όπως τόσοι άλλοι πριν από εμένα, πως ίσως η σημαντικότερη διαφορά έχει να κάνει με το πλαίσιο αναφοράς: οι οθωμανολόγοι ιστορικοί έχουν ως πλαίσιο αναφοράς των μελετών τους τους θεσμούς του οθωμανικού κράτους, ενώ οι νεοελληνιστές ιστορικοί τα φαινόμενα που αφορούν ειδικότερα την ιστορία των Ελλήνων κατά την οθωμανική περίοδο (και ασφαλώς όχι μόνο αυτή). Με άλλα λόγια, οι νεοελληνιστές εστιάζουν την έρευνά τους σε μια συγκεκριμένη εθνική/εθνοτική ομάδα, ενώ οι οθωμανολόγοι όχι, παρότι από τα πράγματα η έρευνα των περισσότερων, αν όχι σχεδόν όλων, των ελλήνων οθωμανολόγων είναι εστιασμένη γεωγραφικά στον σημερινό ελλαδικό χώρο και αφορά τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό χριστιανικούς πληθυσμούς αυτής της γεωγραφικής περιοχής, πληθυσμούς που μπορεί να θεωρηθεί πως γενικά ή σε μεγάλο βαθμό emπίπτουν στο πεδίο της νεοελληνικής ιστορίας. Από μια άλλη οπτική γωνία, χρονολογική, το πεδίο των οθωμανολόγων ιστορικών είναι πιο στενό, καθώς προσδιορίζεται από τα χρονικά όρια συγκρότησης και διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ οι νεοελληνιστές δεν έχουν τέτοιο περιορισμό.

Μια δεύτερη διαφορά εστιάζει σε μια τεχνική δεξιάτητα: αναφέρομαι στην άτυπη παραδοχή πως οθωμανολόγοι ιστορικοί είναι αυτοί που γνωρίζουν να διαβάσουν πρωτογενείς πηγές γραμμένες στα οθωμανικά τουρκικά και που στηρίζουν την έρευνά τους σε αυτές. Ας σημειωθεί πάντως πως η επιστημολογική ορθότητα αυτής της παραδοχής μπορεί να αμφισβητηθεί, καθώς μπορεί να υποστηριχθεί πως εκείνο που έχει σημασία δεν είναι τόσο η γλώσσα των πηγών που χρησιμοποιούνται όσο το πλαίσιο αναφοράς στο οποίο ερμηνεύονται τα ιστορικά φαινόμενα.

Μια τρίτη διαφορά έχει να κάνει, νομίζω, με το γεγονός πως η νεοελληνική ιστορία εγγράφεται στο πλαίσιο μιας ισχυρής εθνικής ιστοριογραφικής παράδοσης, ενώ στην περίπτωση της οθωμανικής ιστορίας αυτή η εθνική ιστοριογραφική παράδοση είναι πολύ λιγότερο ισχυρή με συνέπεια, όπως έχουν περιχαρακωθεί τα δύο πεδία, οι έλληνες οθωμανολόγοι ιστορικοί να βρίσκονται σε διάλογο κυρίως ή σε πολύ μεγάλο βαθμό με τη διεθνή οθωμανολογική βιβλιογραφία και όχι με την εγχώρια ελληνική. Τονίζω με έμφαση σε αυτό το σημείο – προς αποφυγή παρεξήγησης – πως δεν υποστηρίζω πως η οθωμανολογική ιστοριογραφία στην Ελλάδα είναι διεθνοποιημένη, ενώ η νεοελληνική δεν είναι. Αυτό που επισημαίνω είναι το ζήτημα ύπαρξης στην περίπτωση αυτής της δεύτερης επιπλέον και μιας ισχυρής και αδιάλειπτης εγχώριας ιστοριογραφικής παράδοσης σχεδόν διακοσίων χρόνων, κάτι που λείπει εν πολλοίς στην περίπτωση της οθωμανικής ιστορίας.

Τονίζω επίσης πως, παρά αυτές τις διαφορές και άλλες που ενδεχομένως μπορούν να επισημάνουν άλλοι και άλλες συνάδελφοι, τα όρια μεταξύ οθωμανικής και νεοελληνικής ιστοριογραφίας είναι συχνά δυσδιάκριτα σε ό,τι αφορά πιο ουσιαστικά ζητήματα, όπως, για παράδειγμα, την επιστημονική μεθοδολογία, τα ιστορικά ερωτήματα και ευρύτερα την αντίληψη περί ιστορίας.

As επισημάνω εξάλλου πως αποστάσεις, όπως αυτή που μπορεί να θεωρήσει κανείς πως υπάρχει μεταξύ οθωμανικής και νεοελληνικής ιστορίας στην Ελλάδα, υπάρχουν και στο εσωτερικό της οθωμανικής ιστορίας σε διεθνές επίπεδο. Αναφέρομαι στο γεγονός πως οι ασχολούμενοι με την περίοδο πριν και μετά το Τανζιμάτ (1839) αποτελούν λίγο-πολύ δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους ακαδημαϊκές ομάδες· η μια παρακολουθεί λίγο ή καθόλου τα ιστοριογραφικά ζητήματα που απασχολούν και τις συζητήσεις που διεξάγονται στους κόλπους της άλλης. Από αυτήν τη σκοπιά, δεν πρέπει να υπερτονίζουμε την απόσταση μεταξύ οθωμανικής και νεοελληνικής ιστορίας στην Ελλάδα, γιατί είναι κάτι που μπορεί να απαντά και στο εσωτερικό ενός καταρχήν ενιαίου επιστημονικού πεδίου.

Από την άλλη, ένα κενό επικοινωνίας και αλληλοπληροφόρησης μεταξύ όσων θεραπεύουμε τη νεοελληνική και την οθωμανική ιστορία είναι υπαρκτό, παρά την εγγύτητα των επιστημονικών μας ενδιαφερόντων και ερωτημάτων. Νομίζω κατά συνέπεια πως χρειαζόμαστε μεγαλύτερη επικοινωνία και καλύτερη πληροφόρηση για το έργο του καθενός μας, χωρίς αυτό να σημαίνει πως είναι απαραίτητο να προχωρήσουμε προγραμματικά σε κεντρικά σχεδιασμένες τακτικές ή πάγιες συνεργασίες, δεδομένου ότι υπάρχει ήδη πλήθος μικρών και μεγάλων πάγιων συνεδρίων και επιστημονικών περιοδικών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, που μπορούν να λειτουργήσουν ως γόνιμες πλατφόρμες επικοινωνίας. Έχω ισχυρές επιφυλάξεις για το αν υπάρχει επείγουσα ανάγκη για τη δημιουργία και άλλων.

Αντιθέτως, σκέφτομαι πως ένα αναγκαίο, χρήσιμο και απλό βήμα είναι να γνωρίσει ο ένας το εκδεδомένο έργο του άλλου. Η ιστοσελίδα academia.edu είναι ένα χρήσιμο εργαλείο ως προς αυτό. Ακόμα κι αν δεν επιθυμούμε να 'ανεβάσουμε' τα ίδια τα κείμενά μας σε αυτή, είναι κατά τη γνώμη μου χρήσιμο να καταχωρίζουμε σε αυτή τους τίτλους των δημοσιεύσεών μας, γιατί είναι πολύ εύκολο να ενημερωθεί έτσι κανείς για το τι έχει δημοσιεύσει ο καθένας και η καθεμιά μας. Αν οι τίτλοι των δημοσιεύσεών μας υπάρχουν στο academia.edu, είναι αρκετά πιθανό να φτάσει κανείς σε αυτούς ακόμα και με την απλή

αναζήτηση ενός θέματος του επιστημονικού ενδιαφέροντός του σε μια μηχανή αναζήτησης.

Περαιτέρω, θα μπορούσαμε να συγκεντρώσουμε τις διευθύνσεις ηλεκτρονικού ταχυδρομείου όσων συναδέλφων ενδιαφέρονται και να κοινοποιούμε ηλεκτρονικά τις νέες μας δημοσιεύσεις σε αυτόν τον κύκλο. Προσωπικά το βρίσκω πολύ χρήσιμο να λαμβάνω ηλεκτρονικά ανάτυπα από συναδέλφους.

Η καλύτερη αλληλοενημέρωση για το έργο του καθενός και της καθεμιάς μας θα είναι μια γόνιμη βιβλιογραφική συμβολή στην έρευνα και τις δημοσιεύσεις μας, και θα θέσει υπόψη όλων μας τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του καθενός και της καθεμιάς μας ενόψει διοργάνωσης συνεδρίων και στο πλαίσιο ερευνητικών προγραμμάτων.

Καταλήγοντας σε αυτό το πνεύμα, θεωρώ πως η συνάντηση της 8ης Απριλίου 2016 με τίτλο «Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης» που οργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ ήταν πολύ χρήσιμη ως ευκαιρία αλληλογνωριμίας, τοποθετήσεων και ανταλλαγής απόψεων, και γι' αυτό ευχαριστούμε πολύ τους διοργανωτές της. Όσο περισσότερο συναντιόμαστε, γνωριζόμαστε, συνομιλούμε, επικοινωνούμε, είτε με τη φυσική μας παρουσία είτε βιβλιογραφικά, τόσο περισσότερο ωφελούμαστε όλοι μας, αλλά και η ιστορική έρευνα εν γένει.

Σκέψεις για το παρόν και το μέλλον της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού

Βάσω Σειρηνίδου

Επίκουρη καθηγήτρια Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Από τους βασικούς πυλώνες της εθνικής ιστορίας και καταστατική περιοχή της ελληνικής ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, η *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, όπως έχει καθιερωθεί να ονομάζεται η περίοδος των ελληνικών πρώιμων νεότερων χρόνων που ταυτίζεται με την ανάπτυξη της οθωμανικής και βενετικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο, αποτελεί σήμερα ένα γνωστικό πεδίο με μάλλον περιορισμένη δημοτικότητα. Ο αριθμός όσων ασχολούνται επιστημονικά με την ιστορία της περιόδου είναι σχετικά μικρός και σε κάθε περίπτωση δυσανάλογος της κεντρικής θέσης που η περίοδος αυτή καταλαμβάνει στη νεοελληνική ιστορική συνείδηση και στη δημόσια ιστορία. Η 'Τουρκοκρατία' ήταν και παραμένει μια πλούσια δεξαμενή αναφορών, μεταφορών, μετωνυμιών, έντονων συναισθηματικών φορτίων και φυσικά διενέξεων.

Η σημερινή ολιγανθρωπία του γνωστικού αντικειμένου προκαλεί εντύπωση αν αναλογιστεί κανείς ότι η ανανέωση των ελληνικών ιστορικών σπουδών κατά τη δεκαετία του 1980 προωθήθηκε από μελέτες της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας των ιδεών, ακριβώς, της περιόδου της τουρκοκρατίας και συνδέθηκε με κοινότητες ιστορικών που ασχολούνταν με τα αντίστοιχα θέματα. Είναι, εξάλλου, ενδεικτικό ότι οι θεματικές της νεοελληνικής ιστορίας ήταν αυτές που φιλοξενήθηκαν κατεξοχήν στα πρώτα τεύχη των περιοδικών που εξέφρασαν την ανανέωση της ελληνικής ιστοριογραφίας μεταπολιτευτικά, δηλαδή του *Μνήμονα* και των *Ιστορικών*.

Αντίθετα, όσο προχωράει η δεκαετία του 1990 είναι εμφανής μια ανάσχεση αυτής της ορμής που είχε να κάνει όχι τόσο με την αραίωση της σχετικής ερευνητικής δραστηριότητας και των συναφών δημοσιεύσεων, όσο με την απουσία από το προσκήνιο δυναμικών κοινοτήτων ιστορικών, δηλαδή κοινοτήτων προβλημάτων, συζητήσεων και προβληματισμών, δείγματα των οποίων είχαν εμφανιστεί στην προηγούμενη δεκαετία. Χαρακτηριστικό της υποχώρησης της ιστορίας της περιόδου ακόμα και από το ακαδημαϊκό προσκήνιο είναι ότι στα Προγράμματα Μεταπτυχιακών Σπουδών που εγκαινιάζονται στα ελληνικά Πανεπιστήμια από τη δεκαετία του 1990, το γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού ως συγκροτημένη

κατεύθυνση σπουδών απουσιάζει από τα περισσότερα καινούργια πανεπιστήμια και μοιάζει περισσότερο να είναι μια 'ιδιαιτερότητα' των λεγόμενων 'παραδοσιακών Πανεπιστημίων'.

Τι συνέβη, λοιπόν, με την ιστορία του νέου ελληνισμού τις τελευταίες δυόμισι δεκαετίες; Θα προσπαθήσω να προσεγγίσω το ερώτημα αυτό, επιχειρώντας κάποιες απαντήσεις.

Η κρίση, τουλάχιστον της δημοφιλίας, της νεοελληνικής ιστορίας από τη δεκαετία του 1990 συνδέεται καταρχάς με την ανάδυση και στην ελληνική ιστοριογραφία των νέων ιστορικών υποκειμένων, καθώς και με τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τις μεγάλες αφηγήσεις, την υλικότητα και την αιτιακότητα, στην ασυνέχεια, στην ταυτότητα, στην υποκειμενικότητα. Η ιστορία 'από τα κάτω', η ιστορική ανθρωπολογία, η προφορική ιστορία φαίνονταν να προσέκρουαν και όχι μόνο για τεχνικούς λόγους – δηλαδή την απουσία ή έλλειψη πλούσιων σχετικών πηγών – στα μεθοδολογικά στεγανά ενός γνωστικού πεδίου, η ιστοριογραφική συγκρότηση του οποίου το ενέτασσε στην περιοχή του 'παραδοσιακού'. Απέναντι σε αυτή την πρόκληση, τα στεγανά του γνωστικού αντικείμενου της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, μιλώ τουλάχιστον για το ακαδημαϊκό και ερευνητικό περιβάλλον του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ που γνωρίζω καλύτερα, υπήρξαν εξαιρετικά πορώδη, ανοιχτά θα έλεγα στους νέους ιστοριογραφικούς προβληματισμούς, και μάλιστα από πολύ νωρίς. Μια ματιά στους τίτλους των μεταπτυχιακών διπλωματικών εργασιών και των διδακτορικών διατριβών που εκπονήθηκαν τα τελευταία 15 χρόνια είναι ενδεικτική της δεκτικότητας του γνωστικού πεδίου στις νέες ιστοριογραφικές κατηγορίες και τα υποκείμενα: ιστορία του φύλου, υπάλληλα στρώματα, περιθώριο, κολασμός και εξουσία, ασθένειες, πρόνοια, μετανάστευση, διασπορά, ταυτότητα, υποκειμενικότητα, για να αναφέρω κάποια παραδείγματα.¹ Θα έλεγα, μάλιστα, με κριτική διάθεση ότι η δεκτικότητα του γνωστικού αντικείμενου στα νέα ερωτήματα ήταν τέτοια που άφησε πίσω κάποια βασικά ζητήματα που είχε ανοίξει η οικονομική ιστορία της δεκαετίας του 1980.

Η μεγάλη πρόκληση, πάντως, για τη νεοελληνική ιστορία δεν ήταν η ανάδυση των νέων ιστορικών υποκειμένων. Ιστοριογραφικό προϊόν του 19ου αιώνα, με θεωρούμενο υποκείμενό της το κατακτημένο ελληνικό έθνος, η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού αισθάνθηκε περισσότερο έντονα από κάθε άλλο γνωστικό

¹ Βλ. <http://www.arch.uoa.gr/metapyxiakes-spydes/pms-tmimatos/metapyxiakes-ergasies/diplwmatikes-ergasies.html> και <http://www.arch.uoa.gr/metapyxiakes-spydes/pms-tmimatos/metapyxiakes-ergasies/didaktorikes-diatribes/oloklhrwmenes-diatribes.html> [ανακτήθηκε: 26.06.2016].

αντικείμενο τον αντίκτυπο της κριτικής στις α-ιστορικές και εξιδανικευτικές κατηγορίες της εθνικής ιστοριογραφίας που σημειώθηκε από τη δεκαετία του 1990.

Το πρώτο πλήγμα αφορούσε στον συλλογικό προσδιορισμό. Πολλοί από εμάς που ασχολούμαστε ερευνητικά με τη νεοελληνική ιστορία αναγνωρίζουμε εκείνο το αίσθημα αμηχανίας που μας καταλαμβάνει μπροστά στη χρήση του όρου 'Έλληνες' και την ανάγκη να επινοούμε όρους για να προσδιορίσουμε τα υποκείμενα της έρευνάς μας. Στα κείμενά μας εμφανίζονται αδιακρίτως, *οι ορθόδοξοι, οι ελληνορθόδοξοι, οι ελληνόφωνοι, οι Ρωμιοί, οι οθωμανοί υπήκοοι, οι Βαλκάνιοι* και πλήθος άλλων προσδιορισμών. Όταν, πάλι, χρησιμοποιούμε τον όρο 'Έλληνες', βρισκόμαστε συχνά στην ανάγκη (ή την υποχρέωση) να ξεκαθαρίσουμε 'τι ακριβώς εννοούμε', προσθέτοντας σε οποιαδήποτε συζήτηση για την εποχή ή μετατρέποντας εντέλει οποιαδήποτε συζήτηση για την εποχή σε μια συζήτηση περί συλλογικής ταυτότητας. Ο αναστοχασμός γύρω από τις ταυτότητες και τους συλλογικούς προσδιορισμούς σαφώς εμπλούτισε και εκλέπτυνε την ιστορική μας ματιά, στον βαθμό, ωστόσο, που καθίσταται κεντρικός στην προσέγγιση της περιόδου, ενέχει τον κίνδυνο μιας εσωστρέφειας και ομφαλοσκόπησης. Κοινώς, το παράδειγμα φαντάζει, ίσως, υπερβολικό, είναι όμως άκρως διαφωτιστικό: στο άκουσμα του τίτλου 'Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας τον 19ο αιώνα',² που παραπέμπει σε φαινόμενα ένταξης του ελληνικού παραδείγματος στη διεθνή οικονομία της εποχής, η συζήτηση μεταξύ των ιστορικών δεν μπορεί να εξαντλείται στο αν οι πλοιοκτήτες ήταν Έλληνες, Αρβανίτες, ελληνορθόδοξοι ή Ρωμιοί, αποκλειστικά, δηλαδή, σε ζητήματα ταυτότητας.

Ο αντίκτυπος της κριτικής στην παραδοσιακή εθνική ιστοριογραφία δεν περιορίστηκε, πάντως, στο επίπεδο της ονοματοδοσίας, αλλά επεκτάθηκε και παρέσυρε σε μια δίνη προβληματισμών και το ίδιο το πλαίσιο μελέτης της νεοελληνικής ιστορίας. Η αποδόμηση του παραδοσιακού υποκειμένου της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, της α-χρονικής και γενικευτικής κατηγορίας του κατακτημένου έθνους, κατέστησε ακόμα περισσότερο αγνό το ούτως ή άλλως ασαφές πλαίσιο μελέτης αυτής της περιόδου. Οι ιστορικοί της βυζαντινής ή της νεότερης ελληνικής ιστορίας μπορούσαν να βρουν στην αυτοκρατορία και το έθνος-κράτος, αντίστοιχα, το απαραίτητο πλαίσιο για να εντάξουν τις μελέτες τους. Τα πράγματα ήταν πιο δύσκολα για τους ερευνητές της νεοελληνικής ιστορίας.

² Το παράδειγμα δανείστηκε από το βιβλίο της Τζελίννας Χαρλαούτη, *Ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος - 20ός αι.*, Αθήνα 2001.

Στην προσπάθεια αναζήτησης πλαισίου, μια ενδιαφέρουσα εναλλακτική προσέφερε η συσχέτιση της ιστορίας των κυριαρχούμενων ελληνικών πληθυσμών με την αντίστοιχη των κυριάρχων της εποχής, Βενετών και Οθωμανών. Το εγχείρημα αποδείχτηκε πιο επιτυχημένο στην περίπτωση της ιστορίας της βενετοκρατίας, με τον όρο ‘ελληνοβενετική Ανατολή’ που χρησιμοποιείται ευρέως στις σχετικές μελέτες να αντηχεί αυτή την επιτυχή σύζευξη.³ Άλλωστε, οι ερευνητές της βενετοκρατίας παραδοσιακά δούλευαν στα βενετικά αρχεία, ενώ η ένταξη της ελληνικής ιστορικής εμπειρίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο ήταν και ιδεολογικά πιο ανώδυνη.

Στην περίπτωση της ιστορίας της τουρκοκρατίας, το εγχείρημα ήταν δυσκολότερο. Ένας βασικός λόγος ήταν η ελλιπής γνώση των οθωμανικών πηγών εκ μέρους των ελλήνων ιστορικών, καθώς από τη συγκρότηση του γνωστικού αντικειμένου και σε αντίθεση με την περίπτωση της βενετοκρατίας, η γνώση των οθωμανικών, δεν θεωρείτο απαραίτητη για τη μελέτη της ιστορίας της περιόδου, η οποία σε μεγάλο βαθμό επικεντρώθηκε σε παραδείγματα ισχυρής αυτονομίας του χριστιανικού πληθυσμού έναντι του κυριάρχου. Στην ‘αποξένωση’ αυτή, και σε αντίθεση και εδώ με την περίπτωση της βενετοκρατίας, συνέβαλε σαφώς και το γεγονός ότι τα οθωμανικά αρχεία στην Τουρκία δεν ήταν ευρέως προσβάσιμα μέχρι τη δεκαετία του 1990. Η άγνωστη για μας περιοχή των οθωμανικών αρχείων ήταν πεδίο των οθωμανικών σπουδών, ενός γνωστικού αντικειμένου πολύ πιο διεθνοποιημένου και ιδιαίτερα δυναμικού στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Θα ξεμπερδεύαμε εύκολα με τη σχέση νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας αν υποστηρίζαμε ότι η πρώτη προκρίνει στην ερευνητική της πρακτική την οπτική της κατακτημένης κοινωνίας και η δεύτερη την οπτική του κράτους και της διοίκησης. Αφενός, γιατί ο δεισμός αυτός δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς τις διαμεσολαβήσεις και τις αλληλοδιεισδύσεις που τον χαρακτηρίζουν, αφετέρου γιατί η διοικητικο-κεντρική οπτική δεν είναι η μοναδική και κυρίαρχη τάση στην οθωμανική ιστορία και μια ματιά στους τόμους των πρακτικών των συμποσίων ‘Αλκωνίδες Ημέρες στην Κρήτη’ μπορεί να το πιστοποιήσει.⁴ Θα μπορούσαμε να πούμε χωρίς υπερβολή ότι η

³ Βλ. την κριτική ανασκόπηση της Αναστασίας Παπαδία-Λάλα, «Η βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», στο: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1830-2002*, Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, τ. Β΄, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, 553-572.

⁴ Βλ. ενδεικτικά, Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *Political Initiatives “From the Bottom Up” in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete VII* (Rethymno, 9-11 January 2009), Ηράκλειο 2012.

νεοελληνική και η οθωμανική ιστορία μπορούν να μοιράζονται τον ίδιο χρόνο, τον ίδιο χώρο, τα ίδια υποκείμενα και να μην συνομιλούν. Και ο λόγος δεν είναι μάλλον οι διαφορετικές πηγές, αλλά τα διαφορετικά ερωτήματα. Θα επανέλθω στο ζήτημα αυτό.

Μακριά από τον σκόπελο της δύσκολης συνάντησης με την οθωμανική ιστορία, η νεοελληνική ιστορία βρήκε στην ιστορία της μετανάστευσης και της διασποράς ένα εναλλακτικό πλαίσιο μελέτης που κατάφερε να φέρει σε επαφή εμβληματικούς τόπους της παραδοσιακής ιστορίας της τουρκοκρατίας με την παγκόσμια ιστορία και να εντάξει έτσι την ελληνική περίπτωση στο πλαίσιο μιας ευρύτερης, διεθνούς συζήτησης για τα εμπορικά δίκτυα των πρώιμων νεότερων χρόνων και τα πολιτισμικά τους συμφραζόμενα.⁵ Το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ έχει να παρουσιάσει μια πολυετή και πλούσια ερευνητική δραστηριότητα στον τομέα αυτό.⁶ Πλούσια ιστοριογραφική παραγωγή έχει επίσης αποδώσει η μελέτη του νησιωτικού χώρου, η μελέτη των ιδεολογικών και πνευματικών διεργασιών στο πλαίσιο του Διαφωτισμού, η έρευνα της περιηγητικής γραμματείας, ενώ φαίνεται να πυκνώνει η ερευνητική δραστηριότητα για την Επανάσταση.⁷ Ωστόσο, η δυναμική ενός γνωστικού αντικείμενου δεν έγκειται τόσο στον όγκο της ιστοριογραφικής παραγωγής όσο στην ένταξη των παραδειγμάτων του σε δυναμικές και εξωστρεφείς κοινότητες ερωτημάτων, σε κοινότητες συζήτησης. Και νομίζω ότι αυτό είναι κάτι που μας λείπει.

⁵ Βλ. ενδεικτικά τον πρόσφατο τόμο των Victor N. Zakharov, Gelina Harlaftis, Olga Katsiardi-Hering (επιμ.), *Merchant Colonies in the Early Modern Period*, Λονδίνο 2012.

⁶ Βλ. ενδεικτικά τη βιβλιογραφική βάση δεδομένων για την ιστορία της ελληνικής διασποράς από τον 15ο έως τον 19ο αιώνα: <http://diaspora.arch.uoa.gr/main/index.php?lang=el> [ανακτήθηκε: 26.06.2016].

⁷ Προφανώς και δεν είναι στις προθέσεις αυτής της παρέμβασης μια επισκόπηση της ιστοριογραφικής παραγωγής περί την ιστορία του νέου ελληνισμού. Παραθέτω, συνεπώς, μόνο ενδεικτικά ορισμένους τίτλους μονογραφιών ή συλλογικών τόμων που δημοσιεύτηκαν την τελευταία πενταετία στα σχετικά πεδία: Γιώργος Τόλιας (επιμ.), *Το Αιγαίο πέλαγος. Χαρτογραφία και Ιστορία, 15ος – 17ος αι.*, Αθήνα 2010· Βάσω Σειρηνίδου, *Το εργαστήριο του λογίου. Αναγνώσεις, λόγια παραγωγή και επικοινωνία την εποχή του διαφωτισμού μέσα από την ιστορία της βιβλιοθήκης του Δημητρίου Ν. Δάρβαρη (1757-1823)*, Αθήνα 2013· Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister (επιμ.), *Ταξίδι, γραφή, αναπαράσταση. Μελέτες για την ταξιδιωτική γραμματεία του 18ου αιώνα*, Αθήνα 2015· Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*, Καίμπριτζ Μασ. 2013· Άννα Καρακατσούλη, «Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. *Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνική της διάσταση*, Αθήνα 2016.

Υπό την έννοια αυτή, θεωρώ τη δύσκολη συνάντηση της νεοελληνικής και της οθωμανικής ιστορίας απαραίτητη. Και αυτό όχι μόνο για να μοιραστούν τις πηγές τους, πράγμα που θα μπορούσε να συμπληρώσει αλλά και να 'ζορίσει' τις βεβαιότητες που κάθε γνωστικό αντικείμενο έχει για τα πράγματα –ένα καλό παράδειγμα στον παρόντα τόμο μάς δίνει η συμβολή της Ελευθερίας Ζέη για τον διαφορετικό τρόπο που εννοούν το μακτού στις Κυκλάδες οι ελληνικές και οι οθωμανικές πηγές- αλλά και για να μοιραστούν τα ερωτήματά τους. Αυτό θα μπορούσε να γίνει μέσω ερευνητικών προγραμμάτων με κοινές θεματικές, εξίσου προκλητική, όμως, θεωρώ και τη διερεύνηση της δυνατότητας να ενσωματώσουμε στην ερευνητική μας οπτική ερωτήματα και προβληματισμούς της οθωμανικής ιστορίας και αντιστρόφως. Με άλλα λόγια, πώς μια μελέτη για τις μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων στην Πίνδο τον 17ο αιώνα μπορεί να γίνει μέρος της συζήτησης για την κρίση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και πώς μια μελέτη για την οθωμανική διπλωματία μπορεί να γίνει μέρος της συζήτησης για τα ελληνικά επιχειρηματικά δίκτυα; Ιδιαίτερα χρήσιμες προς την κατεύθυνση θεωρώ τις προσεγγίσεις της παγκόσμιας ιστορίας. Στο τελευταίο βιβλίο του, *The Waning of the Mediterranean. A Geohistorical Approach*, ο πρόωρα εκλιπών Τούρκος ιστορικός Faruk Tabak μελετά την ιστορία της περιοχής από τη σκοπιά της ευρείας κλίμακας κλιματικής αλλαγής, της Μικρής Εποχής των Παγετώνων, που σημειώθηκε μεταξύ του 16ου και του 19ου αιώνα⁸. Στο βιβλίο αυτό, η νεοελληνική και η οθωμανική ιστορία γίνονται μέρος μιας μεγάλης ιστορίας μετακινήσεων ανθρώπων, φυτικών ειδών, ζώων, μικροβίων και εμπορευμάτων που αφήνουν τα αποτυπώματά τους στο τοπίο, τις παραγωγικές σχέσεις και τα πολιτικά μορφώματα της Μεσογείου.

Τοποθετημένη έκκεντρα προς τις «μεγάλες» κατηγορίες της αυτοκρατορίας και του έθνους-κράτους και τις εννοιολογικές αποσκευές που τις συνοδεύουν, η νεοελληνική ιστορία προσφέρει δυνατότητες για ευέλικτες προσεγγίσεις και πειραματισμούς με νέα ερωτήματα και εννοιολογικά εργαλεία που διαπερνούν τα στεγανά των κατεστημένων γνωστικών αντικειμένων. Ακριβώς σε αυτούς τους τελευταίους είναι που αισιοδοξώ πως βρίσκεται και το μέλλον της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού.

⁸ Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach*, Βαλτιμόρη 2008.

Από την 'Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος' στη Νεοελληνική Ιστορία

Βαγγέλης Καραμανωλάκης

Επίκουρος καθηγητής Θεωρίας και Ιστορίας της Ιστοριογραφίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Από την 'Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος' στη Νεοελληνική Ιστορία. Αφήνοντας πίσω τον άχαρο τίτλο της ολιγόλεπτης παρέμβασής μου, θα ήθελα να καταθέσω στη συζήτησή μας δυο τρεις γενικότερες σκέψεις, σκέψεις συνδεδεμένες με τη διπλή ιδιότητά μας ως ιστορικών της συγχρονίας: να είμαστε, δηλαδή, υποκείμενα και αντικείμενα παράλληλα των αναζητήσεών μας, διάσταση που αποτυπώνεται στη σημερινή συνάντηση, σε αυτή τη διπλή βιογραφία των νεοελληνικών και των οθωμανικών σπουδών. Ας πιάσω, όμως, το νήμα, επικεντρώνοντας στη νεοελληνική ιστορία και τη διδασκαλία της στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ας επισημάνω ορισμένους σταθμούς:

1837: ίδρυση του Πανεπιστημίου. Σύσταση έδρας Γενικής Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή. Η ιστορία είναι υποχρεωτικό μάθημα για όλους τους φοιτητές του Πανεπιστημίου, στη λογική μιας γενικής παγκόσμιας αφήγησης, από την αρχαιότητα έως τη συγχρονία.

1851: ίδρυση μιας έδρας αφιερωμένης στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, με την ισχυρή παρουσία του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Η διδασκαλία αναφέρεται στην περίοδο από την αρχαιότητα έως και τα νεότερα χρόνια και την Επανάσταση του 1821.

1882: ίδρυση άλλης μια νέας έδρας Γενικής Ιστορίας, αφιερωμένης πλέον στη μέση και νεότερη περίοδο (Ιστορίας των Μέσων και Νεοτέρων χρόνων). Η άλλη έδρα Γενικής Ιστορίας αφιερώνεται πλέον μόνο στην αρχαιότητα.

1925: ίδρυση τέταρτης έδρας Ιστορίας, αφιερωμένης αποκλειστικά στο Βυζάντιο.

1930: κατάργηση της έδρας της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους στη λογική της εξειδίκευσης και διάχυσης του παπαρρηγοπούλειου σχήματος σε όλο το φάσμα της ιστορίας. Καθώς, ήδη από το τέλος του 19ου αι., η τρίσημη διάκριση της ελληνικής ιστορίας (αρχαία-μέση-νεότερη) έχει γίνει καθολικά αποδεκτή, επιλέγεται ο διαχωρισμός των τριών περιόδων σε διαφορετικές έδρες που θα εξειδικεύονται στη μελέτη και διδασκαλία τους.

1937: ίδρυση της έδρας της 'Ιστορίας της Νεωτέρας Ευρώπης και ιδία της Ελλάδος' και έπειτα από δυο χρόνια της έδρας της 'Ιστορίας της Νεωτέρας Ελλάδος' (1939). Στο πλαίσιο αυτής της έδρας διδάσκεται σποραδικά η περίοδος μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης.

1977: επανασύσταση της έδρας της 'Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους' αφιερωμένης όμως στην περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης ('Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι της ιδρύσεως του Ελληνικού Κράτους (1453-1828)').

1983: μετονομασία της έδρας της 'Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους' σε έδρα της 'Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού' στο νεοσύστατο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.

2007: το γνωστικό αντικείμενο της 'Ιστορίας της Νεωτέρας Ελλάδος' μετονομάζεται σε 'Νεότερη Ελληνική Ιστορία'.

Αυτή η πολύ σύντομη και εκ των πραγμάτων ελλειπτική περιήγηση στη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας πρώτα στη Φιλοσοφική Σχολή και έπειτα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου της Αθήνας μου επιτρέπει να προχωρήσω σε ορισμένες παρατηρήσεις. Καταρχάς, το πρόγραμμα μαθημάτων της Σχολής από μια διαφωτιστική στη σύλληψή της γενική ιστορία με βάση το διαχωρισμό αρχαία/μέση/νεότερη οδηγήθηκε αναπόφευκτα, θα έλεγε κανείς, στη λογική ελληνική/ξένη ιστορία, διάκριση συνδεδεμένη τόσο με την εξέλιξη της ιστοριογραφίας, όσο και με τα αιτούμενα του νεοσύστατου εθνικού κράτους. Το 1925 η δημιουργία της έδρας της Βυζαντινής Ιστορίας σηματοδοτούσε τη διεθνή και ελληνική ιστοριογραφική στροφή στην περίοδο. Το 1930 η διάλυση της έδρας της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους, η οποία προκλήθηκε με επιμονή των ιστορικών της Φιλοσοφικής (Σωκράτης Κουγέας, Κωνσταντίνος Άμαντος), σηματοδοτούσε την αυτοτελή στροφή προς τα νεότερα χρόνια, συμπεριλαμβάνοντας και την ιστορία του ελληνικού κράτους· το σχετικό ενδιαφέρον έχει αποτυπωθεί ήδη στην ελληνική ιστοριογραφία από το τέλος του 19ου αιώνα και συνδέεται προφανώς και με το τέλος της Μεγάλης Ιδέας, μετά την εμπειρία της Μικρασιατικής Καταστροφής. Θυμίζω ότι δεν είναι ο μόνος δρόμος για την ιστοριογραφική μετάβαση προς τη νεοελληνική ιστορία. Λίγα χρόνια αργότερα, στο τέλος της δεκαετίας του 1930, ο Κ. Θ. Δημαράς εισάγει την έννοια της *νεοελληνικής επιστήμης*, συνδέοντας τη φιλολογία με την ιστορία, σε μια λογική, η οποία, όμως, αρχικά δεν θα συνομιλήσει με το ακαδημαϊκό περιβάλλον του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στη δεκαετία του 1970 η περίοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε αυτοτελή λογική θα εμφανιστεί ξανά με τη διδασκαλία του Βασίλη Σφυρόρα, όταν πάλι θα επαναχρησιμοποιηθεί ο όρος

της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους, προσδιορισμένος τώρα χρονικά. Η επαναχρησιμοποίηση ενός όρου που σηματοδοτεί τη συνέχεια και την ενότητα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε μια συγκυρία που νέα ιστοριογραφικά προτάγματα τίθενται στο πλαίσιο της πρόσφατης Μεταπολίτευσης. Σημειώνω, πάντως, ότι η χρήση ενός τέτοιου όρου, που δεν είχε πάψει να παρουσιάζεται στο πρόγραμμα μαθημάτων, επέτρεπε να περιληφθούν και οι πληθυσμοί που βρίσκονταν εκτός των ελληνικών κρατικών συνόρων, ενώ παράλληλα απέφευγε την αναφορά σε ξένες κυριαρχίες. Αυτή η μετατόπιση εκτός των ορίων της κρατικής ιστορίας αποτυπώνεται και στη μετατροπή από Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας σε Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Σε όλες, πάντως, τις περιπτώσεις η διάκριση των εδρών βασίζεται στη λογική των ιστορικών περιόδων και όχι στη διάκριση ιστορικών θεματικών λ.χ. πολιτική ή οικονομική ιστορία.

Η έμφαση στην αυτοτελή λογική παρουσίασης της ελληνικής ιστορίας δεν αποκλείει, προφανώς, τον εμπλουτισμό της και με άλλες πηγές ή ιστοριογραφικές οπτικές. Η Όλγα Κατσιαρδή-Hering αναφέρθηκε στον Βασίλη Σφυρόερα και στη σχέση του με τις οθωμανικές πηγές. Σημειώνω σε αυτή την κατεύθυνση εκτός από τον Απόστολο Βακαλόπουλο τους Γεώργιο Δημακόπουλο, Στέφανο Παπαδόπουλο, Χρήστο Πατρινέλη, Γιάννη Χασιώτη, ιστορικούς που οι διατριβές τους, στη δεκαετία του 1960, αναφέρονται στην περίοδο μετά την Άλωση και έως και τον Αγώνα, και οι οποίοι έρχονται με νέα ερωτήματα και πηγές να εμπλουτίσουν τις σχετικές προβληματικές. Σε όλες τις περιπτώσεις όμως αυτό το υλικό εγγράφεται στο πλαίσιο μιας ελληνικής συνεχούς ιστορίας και δεν αλλάζει την οπτική που έχει καθιερωθεί μέσω της πανεπιστημιακής παράδοσης, μια οπτική η οποία επικεντρώνεται κατά κύριο λόγο στην κατανόηση της εθνικής παρουσίας εντός των μεγάλων αυτοκρατοριών. Επισημαίνω, σε σχέση με αυτό, τη δυσπιστία που, σύμφωνα με μαρτυρία της στον Αντώνη Λιάκο και στον ομιλούντα, συνάντησε η Ελισάβετ Ζαχαριάδου όταν, στη δεκαετία του 1960, κέρδισε την υποτροφία για οθωμανικές σπουδές, που είχε θεσπίσει το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών, με πρωτοβουλία του τότε Γενικού Διευθυντή του, Κ. Θ. Δημαρά. Η αναγνώριση των οθωμανικών σπουδών ως αυτοτελούς κλάδου, άξιου να εμπεριέχεται στο πανεπιστημιακό πρόγραμμα, εμφανίζεται μόλις στη δεκαετία του 1980, και στο ΕΚΠΑ από το 2006, με την παρουσία και διδασκαλία του συναδέλφου Παρασκευά Κονόρτα, ως αναπληρωτή καθηγητή της Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Συνοψίζω ως εδώ, επισημαίνοντας κάτι αυτονόητο για μάς αλλά πάντα χρήσιμο, ότι δηλαδή η συγκρότηση των γνωστικών πεδίων εντός του

πανεπιστημιακού προγράμματος αποτελεί ένα ιστορικό φαινόμενο. Ένα φαινόμενο το οποίο καθορίζεται από μια σειρά από παράγοντες: την ευρύτερη πολιτική συγκυρία και τις ιδεολογικές ανάγκες μιας κοινωνίας, τις διεθνείς και ελληνικές επιστημολογικές αλλαγές, το χαρακτήρα συνολικά της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, τη φυσιογνωμία του συγκεκριμένου ακαδημαϊκού θεσμού εντός του οποίου πραγματοποιείται. Και κυρίως για να υποστηρίξω ότι αν συνηθίζουμε να αναφερόμαστε στην ιστορία της συγκρότησης των γνωστικών πεδίων στην πανεπιστημιακή διδασκαλία αντιμετωπίζοντάς την ως μια ιστορία εξέλιξης, εμπλουτισμού συνήθως, προσθήκης νέων στοιχείων, θα έλεγα ότι πρόκειται για μια πολύ πιο πολύπλοκη διαδικασία μέσα στην οποία υπάρχουν και οι παλινδρομήσεις, οι ανακοπές, η παραμέληση ή ακόμη και η εγκατάλειψη γνωστικών κλάδων. Ας δώσω μερικά παραδείγματα. Είναι γνωστό, δεν χρειάζεται να επιμείνω σε αυτό, ότι στην ελληνική πανεπιστημιακή εκπαίδευση υπήρξαν ορισμένοι κλάδοι ιστορίας που παρέμειναν εκτός του προγράμματος σπουδών, λόγω κυρίως του ταραγμένου μετεμφυλιακού κλίματος, της κυρίαρχης ιδεολογίας της εθνοφοροσύνης και του φόβου του μαρξισμού. Σημειώνω ενδεικτικά την κοινωνική και την οικονομική ιστορία, οι οποίες στη δεκαετία του 1950 και 1960 σε δυτικές χώρες όπως η Γαλλία γνώρισαν τεράστια άνθηση. Η ορμητική εισαγωγή τους και η έντονη παρουσία τους στο πρόγραμμα μαθημάτων, στη δεκαετία κυρίως του 1980, δεν επρόκειτο να κρατήσει πολύ καθώς σχετικά γρήγορα υποκαταστάθηκαν σε σημαντικό βαθμό από νεότερες προσεγγίσεις, λ.χ. τη διανοητική ιστορία, τη μελέτη της δημόσιας ιστορίας κ.ά. Επειδή δηλαδή η νέα ιστορία, στη Μεταπολίτευση, συμβάδισε γρήγορα με τα διεθνή πρότυπα, κλάδοι που στην Ευρώπη κυριάρχησαν για 30-40 χρόνια, στην Ελλάδα οι 'χρυσές εποχές' τους διήρκεσαν 10-20 χρόνια.

Από την άλλη πλευρά για πολλά χρόνια οι ιστορικές σπουδές συνδέθηκαν με τη λογική της αρχειακής έρευνας στο πλαίσιο κυρίως μιας συντηρητικής, για πολλούς, εθνικιστικής, πολιτικής και θετικιστικής ιστοριογραφίας. Σήμερα, όλο και πιο συχνά επανερχόμαστε στην έννοια του αρχείου, όχι μόνο ως απαραίτητης πηγής για τον ιστορικό, αλλά μέσα από ένα γενικότερο αναστοχασμό για τη συγκρότηση και τη σημασία του, αναστοχασμό που εμπλουτίζεται συνεχώς με πολλά θεωρητικά ερωτήματα και προβληματισμούς στο πλαίσιο μιας νέου τύπου ιστορίας.

Μια τελευταία παρατήρηση. Οι αλλαγές που συμβαίνουν τα τελευταία χρόνια μεταβάλλουν το πλαίσιο για το οποίο συζητάμε. Η μετάβαση από το δημόσιο μαζικό πανεπιστήμιο των τελευταίων δεκαετιών μετά το 1960, στο

πανεπιστήμιο της αριστείας ή σχετικά πρόσφατα σε εκείνο της κρίσης έχει σημαντική επίπτωση στο πρόγραμμα σπουδών. Για παράδειγμα η συρρίκνωση του προγράμματος των μαθημάτων και ο περιορισμός της διδασκαλίας, λόγω της έλλειψης του απαραίτητου διδακτικού προσωπικού, περιορίζει το εύρος των σπουδών, αποτελεί μια βαθιά αρνητική τομή συνολικά στη φυσιογνωμία των γνωστικών πεδίων. Η σταδιακή συρρίκνωση του φοιτητικού πληθυσμού στα περιφερειακά πανεπιστήμια και η αντίστοιχη αύξηση στα 'κεντρικά' μέσω κυρίως των μετεγγραφών αποτελεί μια εξαιρετικά δυσμενή εξέλιξη και για τις δυο πλευρές. Από τη μια οδηγεί μαθηματικά στην κατάρρευση, σε συνδυασμό με τη συνεχή μείωση του διδακτικού προσωπικού των επαρχιακών Τμημάτων, Τμήματα τα οποία αποτέλεσαν, συχνά, υποδοχείς νέων διδασκόντων αλλά και νέων ιστοριογραφικών οπτικών τις προηγούμενες δεκαετίες. Από την άλλη πλευρά τα τεράστια ακροατήρια των κεντρικών πανεπιστημίων σε συνδυασμό και πάλι με τη συρρίκνωση του διδακτικού προσωπικού κινδυνεύουν να οδηγήσουν στη μετατροπή της ακαδημαϊκής διδασκαλίας σε σχολική.

Οι κίνδυνοι είναι μπροστά μας και ορατοί. Η μόνη άμυνά μας είναι οι συμπράξεις, οι συνεργασίες, οι υπερβάσεις των παλιών διαχωριστικών γραμμών, η ανάδειξη των κοινών γραμμών που συνδέουν τις διαφορετικές ιστορικές θεματικές και προσεγγίσεις. Η μόνη άμυνά μας είναι ο διάλογος στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής κοινότητας, ένας διάλογος ανοιχτός και ισότιμος, όπως αυτός που επιχειρείται σήμερα εδώ.

Σκέψεις για τη μελέτη της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού στους ερευνητικούς φορείς¹

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ερευνητής Α', ΕΙΕ/ΙΙΕ, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών

Να αρχίσω με πράγματα γνωστά. Πέραν των Πανεπιστημίων, οι ελληνικοί φορείς έρευνας, όπου καλλιεργείται η ιστορία του νέου ή νεότερου ελληνισμού είναι λιγοστοί, ακόμη και αν συνυπολογιστούν και εκείνοι που δεν εξαγγέλλουν το αντικείμενο αυτό στον τίτλο τους, αλλά το περιλαμβάνουν στο έργο τους. Καταρχήν τα δύο Ινστιτούτα που ανήκουν σε ερευνητικούς φορείς που επιβλέπονται από την Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) (το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ) και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ)). Κατόπιν δύο Κέντρα της Ακαδημίας Αθηνών (Κέντρο Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Κέντρο Ερεύνης Νεότερου Ελληνισμού). Υπάρχουν επίσης ορισμένοι ερευνητικοί φορείς που ασκούν έρευνα και είναι ενσωματωμένοι σε Πανεπιστήμια, όπως το ΚΕΝΙ (Κέντρο Έρευνας Νεότερης Ιστορίας) που ανήκει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Λειτουργούν ακόμη φορείς μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που έχουν και ερευνητική δράση, όπως για παράδειγμα το Μουσείο Μπενάκη, το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου στη Θεσσαλονίκη, το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, ή φορείς που συνδέονται με πολιτικούς σχηματισμούς, όπως το Ίδρυμα Καραμανλή, τα Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), κλπ. Οι μη κρατικοί φορείς όμως θα έλεγα ότι έχουν σημαντικές διαφορές, καθώς η διαδικασία λειτουργίας και στελέχωσής τους δεν ακολουθεί το νομικό πλαίσιο και τους κανόνες που ισχύουν για τα Πανεπιστήμια και τους Ερευνητικούς φορείς που υπάγονται στη ΓΓΕΤ.

Οι δύο φορείς πάλι που υπάγονται στη ΓΓΕΤ, δηλαδή το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών και το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, παρότι ανήκουν σε Νομικά Πρόσωπα ίδιου χαρακτήρα (δηλ. αμφότερα είναι Ιδιωτικού Δικαίου), εκφράζουν δύο διαφορετικά πρότυπα δομής και λειτουργίας. Το πρώτο, του ΕΙΕ, έχει δικό του προσωπικό με σταθερή σχέση εργασίας -σήμερα 45 Ερευνητές- και είναι αυτοδύναμο· δεν σχετίζεται καταστατικά με κάποιο ΑΕΙ. Το

¹ Δεν έχουν γίνει αλλαγές ή προσθήκες στο κείμενο που παρουσιάστηκε στην ημερίδα και έχει διατηρηθεί ο προφορικός του χαρακτήρας.

δεύτερο, του ΙΤΕ, έχει στενή σχέση με το Πανεπιστήμιο Κρήτης και, παρά την πλούσια δραστηριότητά του, λιγοστό προσωπικό με σταθερή σχέση εργασίας (αν δεν κάνω λάθος 6 ερευνητές), καθώς στην πλειονότητα των ερευνητικών του δράσεων μετέχουν μέλη ΔΕΠ του αντίστοιχου ΑΕΙ. Και τα δύο Ινστιτούτα όμως τα τελευταία χρόνια, όλο και περισσότερο καλούνται να προσανατολίσουν την ερευνητική τους δράση προς ελληνικά και διεθνή προγράμματα εξωτερικής χρηματοδότησης, καθώς η κρατική χρηματοδότηση δεν επιτρέπει ερευνητικό σχεδιασμό με κρατικούς πόρους.

Τα Ινστιτούτα της Ακαδημίας απασχολούν μόνιμο ερευνητικό προσωπικό, και είναι τα αρχαιότερα· από το 1930 το Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού· από το 1945 τύποις, αλλά πραγματικά από το 1957 το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού. Δημιουργήθηκαν δηλαδή σε μία περίοδο που η μελέτη του Νέου Ελληνισμού συγκροτείται σε διακριτό επιστημονικό πεδίο. Στην ίδια χρονική φάση αλλά σε αντίστιξη με την Ακαδημία –όπως και με το Πανεπιστήμιο– ιδρύεται λίγα χρόνια κατόπιν, το 1960, το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (ΚΝΕ) του ΕΙΕ από τον Κ. Θ. Δημαρά, στο οποίο και κατά κύριο λόγο θα αναφερθώ ακολούθως.

Το ίδιο το ΚΝΕ –τότε μετονομασμένο πλέον σε ΙΝΕ, δηλαδή Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών– στον επετειακό τόμο που εξέδωσε το ΕΙΕ το 2008 καταγράφει ως εξής την πορεία του:²

1960-1980: εθνική απογραφή και υποδομή

1980-2000: εμπλουτισμός και σύνθεση

2000 κ.εξ.: η καθιέρωση του ελληνικού παραδείγματος.

Νομίζω ότι αυτή η περιοδολόγηση ανταποκρίνεται στον τύπο και στην ουσία των πραγμάτων. Εντούτοις, θα ήθελα να σχολιάσω λίγο διαφορετικά τη διαδρομή. Η προσωπικότητα του ιδρυτή του ΚΝΕ και των επιγόνων (Μανούσος Μανούσακας, Λουκία Δρούλια, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης) καθόρισε σε μεγάλο βαθμό και τις ερευνητικές προτεραιότητες. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980, στο επίκεντρο της ερευνητικής στόχευσης του ΚΝΕ βρέθηκε η ιστορία των ιδεών, κυρίως της προεπαναστατικής, επαναστατικής και μετεπαναστατικής περιόδου (χονδρικά 1770-1870), η ιστορία της λογιόσύνης και του βιβλίου, η γλώσσα, τα πρόσωπα, οι ιδέες, οι απόψεις και τα κείμενα της πνευματικής ελίτ που συγκρότησε τον νέο ελληνισμό· αλλά επίσης και όσοι επικοινωνήσαν μαζί του

² Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών», στο: Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 1958-2008. Ίδρυση - πορεία - προοπτικές*, Αθήνα 2008, 67-83.

(περιηγητές, φιλέλληνες) ή όσοι τον επηρέασαν (οι εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και ρωμαντισμού).

Η έμφαση δεν δόθηκε τόσο στην παραγωγή μελετών αλλά περισσότερο στη δημιουργία εργαλείων: έκδοση ιστορικών πηγών (πχ. αλληλογραφία Κοραή), εργαλείων κατανόησης των πνευματικών φαινομένων (βιβλιογραφίες, κατάλογοι βιβλιοθηκών, κατάλογοι αρχείων). Για την εποχή εκείνη αποτελούσε κάτι νέο θεματολογικά αλλά και μεθοδολογικά, καθώς υπάκουε σε ένα μακροπρόθεσμο ερευνητικό σχεδιασμό που έδινε έμφαση στην ακριβή και λεπτομερή τεκμηρίωση. Επίσης έθετε θέματα και προβληματισμούς που δεν μπορούσαν να περάσουν από την κύρια τουλάχιστον είσοδο στα πανεπιστημιακά Τμήματα Ιστορίας της εποχής. Θα έλεγα δηλαδή ότι το ΚΝΕ, με ένα τρόπο, βρισκόταν στην πρωτοπορία του καιρού του.

Την ανανεωτική αυτή ματιά για τα δεδομένα του ελληνικού ακαδημαϊκού χώρου, το ΚΝΕ την διευρύνει, όταν στα μέσα της δεκαετίας του 1980 επανέρχονται στις τάξεις του θεσμικά ως ερευνητές ο Σπύρος Ασδραχάς και ο Β. Παναγιωτόπουλος και λιγότερο θεσμικά ο έτερος της τριάδας του περιοδικού *Τα Ιστορικά*, Φίλιππος Ηλιού. Η έλευσή τους, μετά από είκοσι και πλέον έτη απουσίας στο Παρίσι, θα σημάνει και σημαντική στροφή στις ερευνητικές δραστηριότητες του ΚΝΕ: στροφή στην οικονομική ιστορία, την ιστορία των νοοτροπιών και των συμπεριφορών, την ιστορική δημογραφία και γεωγραφία, την ιστορία των επιχειρήσεων και τη βιομηχανική αρχαιολογία· διεύρυνση του χρονικού αναπτύγματος έρευνας και προς τα πίσω (17ος – αρχόμενος 18ος αι.) και προς τα εμπρός (μέχρι τον Μεσοπόλεμο).

Ταυτόχρονα έγιναν και δύο ακόμη σημαντικές αλλαγές. Δόθηκε έμφαση σε:

- διοργάνωση μεγάλων διεθνών συνεδρίων που προσπαθούσαν να εντάξουν το νεοελληνικό παράδειγμα στο διεθνές περιβάλλον,
- δημοσίευση μελετών αλλά και συνδρομή στην εκπόνηση διδακτορικών διατριβών, παρότι οι ερευνητές του ΚΝΕ δεν είχαν, με βάση το τότε νομικό πλαίσιο, το δικαίωμα να μετέχουν στις αντίστοιχες επιτροπές.

Όλα αυτά βέβαια υπηρετούσαν τις νεοελληνικές σπουδές που βρίσκονταν και στην προμετωπίδα του Ινστιτούτου. Στο πνεύμα αυτό, τα όποια ανοίγματα στις διεθνείς ιστορικές σπουδές -κυρίως ευρωπαϊκές- σε επίπεδο θεμάτων προς έρευνα αφορούσαν τη συνάφειά τους με τον νέο ελληνισμό.

Να επισημάνω εδώ και ένα στοιχείο που σχετίζεται με τη θεματική της συνάντησής μας. Ο προσανατολισμός της ερευνητικής δράσης του ΚΝΕ αποκλειστικά στη νεοελληνική ιστορία και ιδιαίτερα στην περίοδο του

νεοελληνικού διαφωτισμού, κανονικά θα διερχόταν μέσα από τη μελέτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στο περιβάλλον της οποίας κατά μείζονα λόγο αναπτύχθηκε ο νέος ελληνισμός. Εντούτοις η ανάπτυξη των νεοελληνικών σπουδών στο ΚΝΕ δεν συνοδεύτηκε από ισχυρή ενασχόληση με τις τουρκολογικές σπουδές. Η Ευαγγελία Μπαλά – όπως και οι Γιάννης Αλεξανδρόπουλος και Παρασκευάς Κονόρτας για ένα μικρό διάστημα – αποτελούν εξαίρεση. Γενικότερα όμως στην πενήντάχρονη ζωή του, το ΚΝΕ δεν επέλεξε να δημιουργήσει ένα ισχυρό τουρκολογικό τμήμα, όπως έκανε το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών. Αν επιχειρούσα να ανιχνεύσω τους λόγους, θα τολμούσα να πω ότι στη ρίζα τους υπήρχε μία υποτίμηση της Τουρκολογίας ως επιστημονικού αντικειμένου, μίας άρρητης ταύτισής της με την τουρκική φιλολογία, σε συνδυασμό με μία αίσθηση αυτάρκειας των νεοελληνιστών. Στη λογική αυτή οι τουρκικές/οθωμανικές σπουδές υπήρξαν το αντίρροπο των νεοελληνικών σπουδών· θεωρήθηκαν επομένως ‘άλλου παπά ευαγγέλιο’.

Η επιλογή του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών που ιδρύθηκε το 1985, σε ένα διαφορετικό πνευματικό και πολιτικό κλίμα να εντάξει στις δράσεις του τις τουρκικές/οθωμανικές σπουδές, την ιστορία του θεάτρου, την εθνομουσικολογία και βέβαια τη νεότερη ελληνική ιστορία, χωρίς όμως να προτάσσει το νεοελληνικό, είναι ενδεικτική της άλλης αυτής προσέγγισης.

Νομίζω όμως ότι η εικόνα των παράλληλων δρόμων, που πορεύονται μαζί αλλά δεν συγκλίνουν, αποδίδει σε γενικές γραμμές τη σχέση των οθωμανολόγων και των νεοελληνιστών, καθώς αμοιβαία η επικοινωνία στα έργα τους υπήρξε αναιμική.

Ξαναγυρίζοντας στο ΚΝΕ, θα έλεγα ότι μέχρι τα τέλη του περασμένου αιώνα, βρέθηκε στην αιχμή της θεματολογικής ανανέωσης των ελληνικών ιστορικών σπουδών, συνέδραμε ενεργά να έρθει σε επαφή η ελληνική ιστοριογραφία με την ευρωπαϊκή (κυρίως τη γαλλική), κάλυψε ένα κενό που δημιουργούσε η υστέρηση των Πανεπιστημίων. Το συνέδριο για την ιστορία της ιστοριογραφίας που διοργάνωσε το 2002 και εκδόθηκε σε επιμέλεια Πασχάλη Κιτρομηλίδη – Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη, αποτέλεσε ένα σημαντικό επιστημονικό γεγονός αποτίμησης της ελληνικής ιστοριογραφίας, που σηματοδοτεί με τον καλύτερο τρόπο το τέλος αυτής της περιόδου. Είναι μία από τις καλύτερες στιγμές του Ινστιτούτου, και ταυτόχρονα μία οροφή.

Έκτοτε νομίζω ότι το ΚΝΕ εισέρχεται στην κανονικότητα των ελληνικών ακαδημαϊκών μέσων όρων: συνέχιση υπαρχόντων ερευνητικών έργων και αναζήτηση νέων εξωτερικής χρηματοδότησης, εκδόσεις βιβλίων, έκδοση ενός ξενόγλωσσου περιοδικού (*The Historical Review / La Revue Historique*),

διοργάνωση συνεδρίων. Δεν αποτελεί όμως πλέον κάτι διαφορετικό· απώλεσε αυτήν τη γοητεία του ελαφρώς αιρετικού. Κάνει δηλαδή ό,τι περίπου κάνουν και οι άλλοι, και σε αυτό συντέινει μία διπλή σύγκλιση. Από τη μία το ίδιο για πολλούς λόγους -που δεν μας επιτρέπει ο χρόνος να αναλύσουμε- έπαψε να έχει τον δυναμισμό και τη λελογισμένη διαφορετικότητα των προηγούμενων χρόνων. Κυρίως όμως τα πανεπιστήμια, τα Τμήματα Ιστορίας, σταδιακά μέσα στα τελευταία 20-25 χρόνια άλλαξαν: πολλαπλασιάστηκαν, στελεχώθηκαν με νέο ικανό προσωπικό, εγκατέλειψαν την ομφαλοσκόπηση, ενσωμάτωσαν το καθένα με τον τρόπο του νέα αντικείμενα, ρεύματα σκέψης και ιστοριογραφικών προσεγγίσεων που κυριαρχούν διεθνώς.

Ταυτόχρονα, υπήρξε και μια αλλαγή ερευνητικού μοντέλου που επιβλήθηκε από την Πολιτεία, το οποίο εδώ μόνο επιγραμματικά θα θίξω: η παύση χρηματοδότησης κάθε ερευνητικής δραστηριότητας -πέραν της μισθοδοσίας του τακτικού προσωπικού- από τον κρατικό προϋπολογισμό και η ανάθεση του ρόλου τής κατεξοχήν έρευνας στα εξωτερικής χρηματοδότησης έργα, που αποτελεί εδώ και χρόνια αδήριτη πραγματικότητα, οδήγησε σε δύο αποκλίνουσες στάσεις εκ μέρους του μόνιμου προσωπικού των ερευνητικών ιδρυμάτων και βεβαίως του ΙΝΕ. Στο ένα άκρο: η αγχωτική, και κάποτε άκριτη θήρα προγραμμάτων και αναζήτηση εξωτερικών χρηματοδοτήσεων· και στο άλλο: η στροφή στη συγγραφή προσωπικών μελετών μια αντίληψη θα έλεγα ερευνητή-μακροχρόνια υποτρόφου.

Το 2012 το ΚΝΕ/ΙΝΕ «πέρασε σε άλλη διάσταση». Η πολιτική συγχωνεύσεων φορέων του Δημοσίου που επιλέχθηκε από την τότε Κυβέρνηση ως λύση στην οικονομική κρίση, οδήγησε στην εθελοντική -αλλά εξ ανάγκης- συνένωση των τριών ανθρωπιστικών Ινστιτούτων του ΕΙΕ (ελληνικής και ρωμαϊκής Αρχαιότητας, βυζαντινών, νεοελληνικών ερευνών). Η περί τα νεοελληνικά έρευνα έχασε τη διοικητική της αυτονομία και αποτέλεσε πια τομέα ερευνών ενός Ινστιτούτου, που ασχολείται συνολικά με την ιστορία. Η εξ ανάγκης αυτή ενοποίηση αποτελεί άραγε κάτι κακό; Η απώλεια της διακριτής ταυτότητας των νεοελληνικών σπουδών που είχε επιτευχθεί με κόπο και αγώνες το 1960 και η απλή πλέον συμπεριληψη τους στη μεγάλη μαρμίτα της ιστορίας γενικώς, αποτελεί οπισθοδρόμηση για τις ελληνικές ιστορικές σπουδές;

Πολλά φυσικά μπορούν να ειπωθούν και ειπώθηκαν ήδη από τους προαλήσαντες. Η δική μου άποψη συμπίπτει με τη θέση που υποστήριζε το 1812 το Κοινόν της Σύρου, όταν επέλεξε να αλλάξει έναν εθιμικό κανόνα, ένα 'καπίτουλον', του έτους 1695, λέγοντας ότι αυτό που είχαν κάνει τότε οι πρόγονοί τους ήταν «καλόν και αξιοπέναιτον δια ετότε καιρού» αλλά πλέον «οι

παρόν περιστάσεις ήλλαξαν και φέρνη μεγάλην ζημίαν». Δηλαδή, με άλλα λόγια, οι νεοελληνικές σπουδές ως χωριστός κλάδος, ορθά προικίστηκαν με θεσμούς που τις καλλιεργούσαν κατ' αποκλειστικότητα, σε αντιδιαστολή με την ασφυκτική μονοκρατορία της Αρχαιότητας και εν μέρει και του Βυζαντίου. Σήμερα όμως, που ο αγαθός εκείνος στόχος έχει επιτευχθεί, νομίζω ότι οι νεοελληνικές σπουδές μπορούν να καλλιεργούνται ως διακριτό επιστημονικό πεδίο σε ερευνητικούς και ακαδημαϊκούς φορείς που καλλιεργούν γενικώς την ιστορία. Αφού το παιδί γεννήθηκε, μεγάλωσε και ομόρφυνε, πιστεύω ότι δεν χρήζει πια ειδικής προστασίας, γιατί κινδυνεύει να γίνει μαμμόθρεφτο· είναι σε θέση να παίξει στον κόσμο της ιστορίας ισότιμα με όλους τους άλλους.

Κλείνοντας, δύο λόγια για το μέλλον, που με ένα τρόπο κατά τη γνώμη μου καθοδηγείται από το παρελθόν. Πιστεύω ότι οι κρατικοί ερευνητικοί φορείς -και κατεξοχήν εκείνοι που διακονούν την ιστορία- οφείλουν να αποδεικνύουν ότι παρέχουν κάτι χρήσιμο στην κοινωνία που τους χρηματοδοτεί. Το μέγεθος της οικονομικής κρίσης και η συνολική κατάσταση της χώρας έχει καταστήσει την ανάγκη αυτή πιο επιτακτική και δημιουργεί νέες προτεραιότητες. Επιγραμματικά μερικές από αυτές.

- Να προσφέρουν στην επιστημονική και εκπαιδευτική κοινότητα πρωτογενές και επεξεργασμένο ιστορικό υλικό, σε έντυπη και ψηφιακή μορφή, ιδίως σώματα τεκμηρίων και πληροφοριών των οποίων η δημοσίευση δεν είναι εφικτή, χωρίς μακροχρόνιο ερευνητικό σχεδιασμό.
- Να αναπτύξουν ψηφιακές θεματικές εφαρμογές αναδεικνύοντας τη συσσωρευμένη γνώμη και δημιουργώντας νέα.
- Να ενισχύσουν τους δεσμούς τους με τα αντίστοιχα τμήματα των ΑΕΙ για τη συμμετοχή τους στην προσφορά μεταπτυχιακών σπουδών, ιδιαίτερα εκείνων που άπτονται περισσότερο των τεχνικών της έρευνας.
- Να υλοποιήσουν ερευνητικά προγράμματα εξωτερικής χρηματοδότησης που θα παράσχουν εμπειρία και εργασία σε νέους επιστήμονες. Το τελευταίο αυτό είναι νομίζω και εξαιρετικά κρίσιμο, καθώς εάν δεν εξασφαλιστούν κάποιες υποδοχές ενασχόλησης των αποφοίτων των ιστορικών Τμημάτων με αντικείμενα σχετικά με την ιστορία, θα δημιουργηθεί μία τρύπα στη διαδρομή των ελληνικών ιστορικών σπουδών ανάλογη με αυτή που δημιουργήθηκε σε άλλες κρίσιμες, δύσκολες, στιγμές της διαδρομής του νέου ελληνισμού, όπως ο εμφύλιος και η δικτατορία του 1967. Αλλά αυτό είναι αντικείμενο άλλης συνάντησης...

**Η βενετοκρατία στον ελληνικό χώρο ως πεδίο σύγκλισης
Νεοελληνικής - Ευρωπαϊκής Ιστορίας
και ο διάλογος με τις Οθωμανικές Σπουδές**

Αναστασία Παπαδία-Λάλα

Καθηγήτρια Ιστορίας Νέου Ελληνισμού,
με έμφαση στην Ιστορία του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Κατερίνα Κωνσταντινίδου

Επίκουρη Καθηγήτρια Ιστορίας Νέου Ελληνισμού,
με έμφαση στην Ιστορία του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Η βενετοκρατία ως όρος και ως έννοια παραπέμπει σε μια εμπεδωμένη και αναγνωρίσιμη στην ιστοριογραφία και στη συλλογική συνείδηση ιστορική κατηγορία: στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας σε τμήματα του παραδοσιακού ελληνικού χώρου, από το 1204, μετά την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Φράγκους Σταυροφόρους και τους Βενετούς, στο πλαίσιο της Δ΄ Σταυροφορίας, έως το 1797, με τη γαλλική κατάληψη της Βενετίας και, ακολούθως, των Ιόνιων Νήσων, τελευταίων της κτήσεων στην Ανατολή.¹ Στον επιγραμματικό, κοινά αποδεκτό αυτό ορισμό,

¹ Για την ιστορία της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο, βλ., συνθετικά, Χρύσα Μαλτέζου (επιστ. διεύθυνση), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, Δέσποινα Βλάσση – Αγγελική Τζαβάρα (επιμ. κειμ.), τ. Α΄-Β΄, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βιβλιοθήκη-30, Αθήνα – Βενετία 2010, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Για την ιστοριογραφία της περιόδου βλ., συγκεντρωτικά, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Η βενετοκρατία στον ιστοριογραφικό λόγο. Αντιλήψεις και ερμηνευτικές προσεγγίσεις», στο: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Πρακτικά του Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. 1833-2002*, τ. Β΄, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 2004, 553-572. Για το Κράτος της Θάλασσας και τις νέες προσεγγίσεις ανάγνωσής του βλ. Monique M. O'Connell, *Men of Empire. Power and Negotiation in Venice's Maritime State*, Βαλτιμόρη 2009 και Benjamin Arbel, "Una chiave di lettura dello Stato da Mar veneziano nell'età moderna: la situazione coloniale", στο: Gheraldo Ortalli, Oliver J. Schmitt, Ermano Orlando (επιμ.), *Il Commonwealth veneziano tra 1204 e la fine della Repubblica. Identità e peculiarità*, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 2015, 155-179.

ελλοχεύουν, ωστόσο, πολύπλευρες αντινομίες και καίρια προβλήματα –χώρου, χρόνου, χαρακτήρα, εντάξεων, προσλήψεων και ερμηνειών–, συνυφασμένα με αντιλήψεις της ιστοριογραφίας και της κοινωνίας, στον διάλογο με το ιστορικό παρελθόν. Ενδεικτική είναι η, συχνά απαντώμενη στη βιβλιογραφία, χρονική διάσπαση της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο σε δυο τμήματα- παρακολουθήματα είτε της ύστερης βυζαντινής είτε της οθωμανικής περιόδου, καθώς και η περιθωριακή θέση της στα σχολικά βιβλία, σε σχέση με την όμορη τουρκοκρατία· θέση κατά βάση εστιασμένη στα πνευματικά-πολιτισμικά επιτεύγματα της περιόδου, με ελλειπτικές και μόνο αναφορές στο ιστορικό περιβάλλον της δημιουργίας τους. Από την άλλη, τις τελευταίες δεκαετίες, το γνωστικό αυτό αντικείμενο γνωρίζει άνθηση. Σε ελληνικά πανεπιστήμια διδάσκεται αυτονόμως, στα ερευνητικά ιδρύματα συγκροτεί διακριτό ερευνητικό αντικείμενο, οι σχετικές δημοσιεύσεις και οι επιστημονικές συνανήσεις έχουν πολλαπλασιαστεί. Πρόκειται για φαινόμενο που συνέχεται κυρίως με τη λειτουργία στη Βενετία, από τη δεκαετία του 1950, του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών, του μοναδικού ελληνικού ερευνητικού ιδρύματος στο εξωτερικό, με τη μεγάλη επιστημονική, πολιτισμική, εκπαιδευτική προσφορά, όπως, επίσης, με την αξιοπρόσεκτη, άρρηκτη σύνδεσή του με την ανάπτυξη του ερευνητικού πεδίου της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο και μιας πολυάριθμης, συγκροτημένης επιστημονικής κοινότητας, Ελλήνων και ξένων ερευνητών, περί τις ελληνοβενετικές σπουδές.

Ως προς την ιστοριογραφική πρόσληψη της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο, αυτονόητη είναι η παραδοχή ότι η ιστορική αυτή περίοδος καθορίζεται από δυο παράγοντες, τον κυρίαρχο βενετικό και τον κυριαρχούμενο ελληνικό. Πέραν τούτου, η βαρύτητα στην κάθε πλευρά και η ερμηνεία των μεταξύ τους σχέσεων εμφανίζει ισχυρές διαφοροποιήσεις. Σχηματικά, έστω, για τη βενετική, και γενικότερα τη διεθνή ιστοριογραφία, η βενετοκρατία στον ελληνικό χώρο είναι οργανικό τμήμα της ιστορίας του βενετικού Κράτους, με ορισμένες και μόνο θεσμικές προσαρμογές στη διακριτή ταυτότητα των Ελληνορθόδοξων υπηκόων του και των ιδιαιτεροτήτων του γεωγραφικού-ιστορικού περιγύρου. Από την άλλη, στην ελληνική ιστοριογραφία, η βενετοκρατία αντιμετωπίζεται ως αναπόσπαστο τμήμα της ύστερης μεσαιωνικής-νεοελληνικής ιστορίας, σε παράλληλη πορεία με την ιστορία των υπόλοιπων ελληνικών περιοχών στην ίδια περίοδο, είτε βυζαντινών είτε υπό άλλους Λατίνους είτε, κατ' εξοχήν, υπό τους Οθωμανούς.

Σημειώνεται πάντως ότι οι δυο αυτές θεωρήσεις της βενετοκρατίας δεν είναι ούτε απολύτως αποκλίνουσες ούτε εσωτερικά ενιαίες και συχνά τα

ερμηνευτικά σχήματα και εργαλεία τους συμπίπτουν. Παραδειγματικά, σε μεγάλο μέρος της διεθνούς αλλά και ελληνικής βιβλιογραφίας κυριαρχεί το βενετοκεντρικό μοντέλο υπό τη μορφή ενός ισχυρού πολιτικού-διοικητικού-οικονομικού κέντρου –της Βενετίας–, το οποίο επέβαλλε και μεταφύτευε στην Ανατολή θεσμούς, με έμφαση στη σχέση υποταγής και την εκ των άνω διαμόρφωση της πολιτικοκοινωνικής πραγματικότητας, ενώ ευρέως χρησιμοποιούνται ως εργαλεία οι έννοιες του αποικιακού κράτους, της αυτοκρατορίας ή της Repubblica. Και αν η υιοθέτηση άκαμπτων θεωρητικών σχημάτων όχι σπάνια προκαλεί αμηχανίες και νέες ερμηνευτικές εκκρεμότητες, από την άλλη, όμως, η εισαγωγή τους στις σπουδές της βενετοκρατίας τις εμπλουτίζει με γόνιμα ερευνητικά ερωτήματα, εναρμονισμένα με σύγχρονες τάσεις της διεθνούς ιστοριογραφίας, παράλληλα δε, προσδίδει στις σπουδές αυτές τον χαρακτήρα ενός εξελισσόμενου επιστημονικού πεδίου, ανοικτού σε νέες, πολυεπίπεδες προσεγγίσεις.

Ως προς το εξελικτικό σχήμα, σε ερμηνευτικό επίπεδο, η Βενετία-εχθρός του 1204, σταδιακά, στη συνείδηση των ελληνικών πληθυσμών μεταλλάσσεται σε ιδεολογικό-πολιτικό και πολιτισμικό σύμμαχο κατά των Οθωμανών. Επιπλέον, η κυρίαρχη από τον 19ο αιώνα ανάγνωση της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο ως περιόδου αντιπαράθεσης δυο εθνικών στοιχείων, του ελληνικού και του βενετικού, σήμερα έχει εμπλουτισθεί μέσα από δύο κατευθύνσεις: α) την κοινωνική διάσταση, με την έμφαση στις νέες, κοινωνικές ταυτότητες που αναδύθηκαν στο εσωτερικό των δύο κοινοτήτων και καθόρισαν, εξίσου με τις εθνοτικές-δογματικές ταυτότητες, τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς των μελών τους και την έναντι των Βενετών στάση τους, β) την ώσμωση ανάμεσα στις δυο κοινότητες, που εκφράστηκε, μεταξύ άλλων, ως ειρηνική καθημερινότητα και ως πολιτισμική σύνθεση.

Επιπροσθέτως, στις ιστοριογραφικές τάσεις της εποχής μας εγγράφεται η ανανέωση των σχετικών με τη βενετοκρατία στον ελληνικό χώρο ερευνητικών θεματικών, στη βάση σύγχρονων ερωτημάτων της ιστορικής επιστήμης: συγκρότηση ταυτοτήτων και ιδεολογία, πολιτικοί θεσμοί, αστικές συσσωματώσεις και η οργάνωση του αγροτικού κόσμου, το επαναστατικό φαινόμενο, οικογενειακά δίκτυα, φύλο και ηλικία, μειονοτικές ομάδες και περιθώριο, εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική μέριμνα, το τελετουργικό και η σημειολογία του, η μικροϊστορία και η καθημερινότητα.

Τα παραπάνω αποτυπώνονται και στις απόπειρες απόδοσης της περιόδου με όρους που υπερβαίνουν αυτόν της βενετοκρατίας και το ιδεολογικό του βάρος. Η ορολογία ‘κτήσεις της Ανατολής’, που χρησιμοποιείται σε μεγάλο

βαθμό από Ιταλούς ιστορικούς, εκφράζει, ωστόσο, και μια εκ των άνω προσέγγιση της ιστορίας των περιοχών αυτών, με επίκεντρο τη Βενετία. Στην ελληνική βιβλιογραφία συχνά προκρίνεται ο όρος ‘έλληνοβενετική Ανατολή’, ο οποίος υπηρετεί αφενός την ανάγκη του γεωγραφικού προσδιορισμού και αφετέρου μια αντίστροφη λογική του όρου ‘Levante veneziano’, που προϋποθέτει την ισοτιμία των κυβερνώντων με τους κυβερνωμένους, ενώ καθιερωμένος είναι επίσης ο όρος ‘Κράτος της Θάλασσας’ (Stato da Mar). Τα τελευταία χρόνια, σε μελέτες που εστιάζουν γεωγραφικά σε μια περιοχή, συνηθίζεται να προηγείται του κυρίου ονόματος το επίθετο ‘βενετικός/βενετική’ ως προσδιοριστικό της υπό εξέταση περιόδου αλλά και ως δηλωτικό της σύγκλισης και της σύνδεσης του τοπικού με το βενετικό στοιχείο.

Τα δεδομένα αυτά πιστοποιούν ότι η περίοδος της βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο, ιστορικά και ιστοριογραφικά, συνιστά πεδίο συνάντησης του δυτικοευρωπαϊκού κόσμου με τον νέο ελληνικό. Συνακολούθως, η ιστορική αυτή περίοδος μπορεί να κατανοηθεί μόνο ως παράγωγο ελληνοβενετικής σύζευξης, αλληλεπίδρασης μεταξύ Βενετίας και υπηκόων, λιμνοθάλασσας με τα εδάφη της Μεσογείου και, τελικά, διασταύρωσης της ελληνικής με τη μη ελληνική ιστοριογραφία.

Πέραν αυτού, η ιστορική προσέγγιση της βενετοκρατίας, από τον 14ο ήδη αιώνα, κυριαρχείται πολλαπλώς από τον οθωμανικό παράγοντα. Στο επίπεδο των διακρατικών σχέσεων, Βενετία και Οθωμανική Αυτοκρατορία μοιράστηκαν επί μακρό τις ελληνικές περιοχές στον πόλεμο και στην ειρήνη, σε συνεχείς εναλλαγές της κυριαρχίας τους στα εδάφη και στους ανθρώπους, στις εμπορικές σχέσεις και στις οικονομικές διεργασίες, στις διπλωματικές επαφές και στις πολιτισμικές συνομιλίες. Από την άλλη, για τους ελληνορθόδοξους υπηκόους τους οι δυο επικράτειες συγκροτούσαν έναν ανοικτό χώρο επικοινωνίας, που συνέβαλε στην ανάπτυξη νέων ιδεατών κοινοτήτων ‘από τα κάτω’, καθ’ υπέρβαση των διαφορετικών πολιτικών εξουσιών. Στο πλαίσιο αυτό, ερευνητικά πεδία, όπως οι πληθυσμιακές μετακινήσεις και η οργάνωση του οικιστικού χάρτη, η εκκλησιαστική ιστορία, το εμπόριο και η ναυτιλία, η παιδεία, η διακίνηση των ιδεών και οι πολιτισμικές μεταφορές, αλλά και κορυφαία γεγονότα, όπως ο Κρητικός Πόλεμος, εκφεύγουν των στενών ορίων της βενετοκρατίας ή της τουρκοκρατίας και παραπέμπουν σε έναν κοινό νεοελληνικό κόσμο, που οδεύει, μέσα από σύνθετες διαδρομές, προς μια συγκροτημένη, ενιαία εθνική συνείδηση.

Σήμερα, και σε αντίθεση με τα ανοικτά σύνορα του παρελθόντος, κοινή είναι η διαπίστωση ότι οι σπουδές των δυο επιστημονικών κλάδων –της

βενετοκρατίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– ελάχιστα επικοινωνούν και οι μελετητές τους δείχνουν περιχαρακωμένοι σε παράλληλους ερευνητικούς δρόμους. Χαρακτηριστικά, τα πλούσια Αρχεία της Βενετίας σπάνια αξιοποιούνται από Έλληνες μελετητές της οθωμανικής ιστορίας, αντιθέτως με την εκεί ισχυρή παρουσία Τούρκων ερευνητών, και, ασφαλώς, τα αντίστροφα παραδείγματα για τους ασχολούμενους με τις ελληνοβενετικές σπουδές περισσεύουν. Με αυτό το δεδομένο, η σημερινή συνάντηση μπορεί να χρησιμεύσει ως ευκαιρία αλληλογνωριμίας και αναστοχασμού, στην κατεύθυνση παραγωγικών συνεργασιών για την προαγωγή της νεοελληνικής ιστορίας, της ιστορίας της ανατολικής Μεσογείου, της ιστορίας της Βενετίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αυτονόμως και ως σύνολου.

**Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία στο Τμήμα Ιστορίας-
Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης: δεδομένα και Σκέψεις.**

Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης

Επίκουρος Καθηγητής Νεοελληνικής Ιστορίας
Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Α.Π.Θ.

Τα δεδομένα

Η διδασκαλία της προεπαναστατικής νεοελληνικής και ‘προ-τανζιματικής’ οθωμανικής ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης παρουσιάζει μια εικόνα, η οποία εν μέρει αντικατοπτρίζει τις ευρύτερες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις στην Ελλάδα. Παρακολουθώντας κανείς τα μαθήματα που διδάσκονταν στις δύο ειδικεύσεις σε διάστημα τριάντα χρόνων (από την ίδρυση του Τμήματος μέχρι σήμερα), μπορεί να διακρίνει τις βασικές γραμμές της πρόσληψης και διδασκαλίας της νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας από τον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Η εικόνα που προκύπτει από την ανάλυση του πίνακα των διδασκόμενων μαθημάτων, πάντως, δεν οφείλεται τόσο σε ιστοριογραφικές ωσμώσεις και άρα αντίστοιχες επιλογές, αλλά, μάλλον συγκυριακά, στις διαθέσιμες ειδικεύσεις του διδακτικού προσωπικού του Τμήματος. Δεν ήταν, δηλαδή, οι εξελισσόμενες τάσεις στην ιστοριογραφία που υπέβαλαν αλλαγές ή επιλογές στη διδασκαλία των μαθημάτων, αλλά τα ερευνητικά ενδιαφέροντα των εκάστοτε διδασκόντων.

Ήδη από την πρώτη χρονιά συγκρότησης αυτόνομου προγράμματος σπουδών, το 1984, το Τμήμα ενέταξε στο πρόγραμμα τη διδασκαλία της νεοελληνικής ιστορίας της ‘Τουρκοκρατίας’ ως υποχρεωτικό μάθημα για όλους τους φοιτητές, ανεξαρτήτως ειδικότητας, εναλλακτικά με ένα μάθημα για την ιστορία του ελληνικού κράτους. Οι φοιτητές, δηλαδή, πιστωνόμενοι τον ίδιο κωδικό μαθήματος, ανάλογα με τον διδάσκοντα που θα παρακολουθούσαν, θα άκουγαν ή για την ιστορία της ‘Τουρκοκρατίας’ ή για την ιστορία του ελληνικού κράτους.¹ Το 1990 η αλλαγή προγράμματος σπουδών οδήγησε στην εισαγωγή των μαθημάτων κατεύθυνσης. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα επιπλέον σώμα υποχρεωτικών μαθημάτων για τους φοιτητές που θα επέλεγαν την κατεύθυνση

¹ Το γενικό μάθημα κορμού δίδαξαν κατά καιρούς ή διδάσκουν οι κ.κ. Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, Αντώνης Λιάκος, Ιωάννης Κολιόπουλος, Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, Φωκίων Κοτζαγεώργης, Ελευθερία Μαντά και Δημήτρης Παπασταματίου.

της Ιστορίας ή της Αρχαιολογίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, να αναδιαταχθεί η προσφορά μαθημάτων νεοελληνικής ιστορίας. Έκτοτε και μέχρι σήμερα προσφέρεται σε όλους τους φοιτητές ανεξαρτήτως κατεύθυνσης ένα γενικό υποχρεωτικό μάθημα νεοελληνικής ιστορίας που καλύπτει με κάπως επιφανειακό τρόπο την περίοδο από τον 15ο αιώνα μέχρι το 1922. Μόνο σε όσους φοιτητές επιλέξουν την ιστορική κατεύθυνση προσφέρεται ένα υποχρεωτικό εξειδικευμένο μάθημα για τη νεοελληνική ιστορία της ‘Τουρκοκρατίας’ (15ος – αρχές 19ου αι.).² Ουσιαστικά, δηλαδή, το αρχικό υποχρεωτικό μάθημα μοιράστηκε σε δύο – με χρονικό κριτήριο – τα οποία αποσκοπούν στην εμβάθυνση των φοιτητών στις επιμέρους χρονικές περιόδους.

Πέραν αυτών των υποχρεωτικών μαθημάτων, εξαρχής προσφέρονταν και αρκετά επιλεγόμενα, των οποίων, σήμερα, λόγω έλλειψης διδακτικού προσωπικού και ανελαστικότητας του προγράμματος σπουδών (υπερπροσφορά υποχρεωτικών μαθημάτων κορμού ή ειδίκευσης μαζί με μεταπτυχιακά μαθήματα), ο αριθμός είναι μηδαμινός. Οι τίτλοι και τα περιεχόμενα των επιλεγόμενων κινούνταν γύρω από συγκεκριμένους θεματικούς άξονες. Η ελληνική πολιτική ιδεολογία κατά την προεπαναστατική περίοδο (ουσιαστικά τα τελευταία πενήντα χρόνια πριν από την Επανάσταση) ήταν ένα προσφιές για τους διδάσκοντες μάθημα, το οποίο συνδύαζε την πολιτική ιστορία της περιόδου με την ιδεολογική (νεοελληνικό διαφωτισμό).³ Ένας άλλος θεματικός άξονας ήταν η εν γένει πνευματική ιστορία του νέου ελλητισμού με μαθήματα όπως το ελληνικό βιβλίο στην ‘Τουρκοκρατία’, τα ιδεολογικά ρεύματα και η πρώιμη νεοελληνική ιστοριογραφία, μαθήματα τα οποία εκτείνονταν σε όλη τη χρονική έκταση της περιόδου.⁴ Η ιστορία της ελληνικής διασποράς της ‘Τουρκοκρατίας’ κατείχε επίσης ένα σημαντικό μερίδιο διδασκαλίας σε όλη την περίοδο λειτουργίας του Τμήματος.⁵ Από το ακαδημαϊκό έτος 1997-1998 και εξής συνδέθηκε η ιστορία της ελληνικής διασποράς με την ιστορία των Ελλήνων της

² Το μάθημα διδάχθηκε κατά καιρούς ή διδάσκεται από τον Χρήστο Πατρινέλη και τους κ.κ. Ιωάννη Χασιώτη, Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, Φ. Κοτζαγεώργη και Δ. Παπασταματίου.

³ Τα μαθήματα αυτά με ελάχιστα παραλλαγμένους τίτλους διδάχθηκαν από τον Χρ. Πατρινέλη και την κ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού στο διάστημα 1986/7-2002/3 (με διακοπές).

⁴ Πέραν των δύο προαναφερθέντων, οι κ.κ. Αστέριος Αργυρίου και Αστέριος Αρχοντίδης δίδαξαν παρόμοια μαθήματα μέχρι το 1993-1994, ενώ ένα μάθημα για τον ‘Νεοελληνικό Διαφωτισμό’ διδάχθηκε το 2012-2003 από την κ. Ε. Μαντά.

⁵ Ο όρος που χρησιμοποιούνταν εναλλακτικά με τον όρο ‘νεοελληνική διασπορά’ ήταν ‘παροικιακός ελλητισμός’. Σχετικά μαθήματα διδάχθηκαν ήδη από το 1985/6 μέχρι και το 2014/5 από τους κ.κ. Α. Αρχοντίδη, Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, Ι. Χασιώτη και Φ. Κοτζαγεώργη-Ε. Μαντά.

Ρωσίας, μάθημα το οποίο, πάντως, εστίαζε κυρίως στον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού. Το μάθημα αυτό, από μια άλλη οπτική, συμπορεύτηκε με το μάθημα της ιστορίας του μικρασιατικού ελληνισμού κατά τη νεότερη εποχή, μάθημα το οποίο επίσης διδάχθηκε για αρκετά χρόνια καλύπτοντας μια ευρεία χρονική περίοδο από τον 15ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού.⁶ Η Ελληνική Επανάσταση αποτέλεσε έναν τρίτο θεματικό άξονα, η διδασκαλία του οποίου έγινε αποκλειστικά με βάση τα απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821.⁷ Ευκαιριακά και όχι συστηματικά προσφέρθηκαν μαθήματα για την πρώιμη Τουρκοκρατία (μέσω του τριπτύχου 'Εκκλησία, παιδεία, κοινότητες') και για τις πηγές της νεοελληνικής ιστορίας.⁸

Η οθωμανική ιστορία αποτελούσε ήδη από το 1986 μάθημα του προγράμματος σπουδών, καθώς το Τμήμα ήταν ένα από τα πρώτα ελληνικά ΑΕΙ (μαζί με το ομότιτλο του Πανεπιστημίου Κρήτης) που απέκτησε διδακτικό προσωπικό για τη διδασκαλία της 'Ιστορίας των Τουρκικών Λαών'. Ο μοναδικός διδάσκων ήταν ο ομότιμος σήμερα καθηγητής κ. Ιωάννης Χ. Αλεξανδρόπουλος, ο οποίος μέχρι τη συνταξιοδότησή του (2007) σήκωσε το βάρος της διδασκαλίας των προπτυχιακών και μεταπτυχιακών μαθημάτων της ειδικότητας αυτής. Εξαρχής και μέχρι σήμερα μαθήματα οθωμανικής ιστορίας ή ιστορίας τουρκικών λαών διδάσκονται ανελλιπώς, αλλά αποκλειστικά ως επιλεγόμενα. Έτσι, εμφανίζεται το εξής οξύμωρο – που αποτελεί μοναδική περίπτωση στο πρόγραμμα σπουδών του Τμήματος: η Τουρκολογία να προσφέρεται ως ειδικότητα στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών και να αναγράφεται στο σχετικό μεταπτυχιακό δίπλωμα που απονέμεται στους φοιτητές, χωρίς, όμως, να υπάρχει κανένα υποχρεωτικό προπτυχιακό μάθημα γι' αυτή την ειδικότητα. Η διδασκαλία μέχρι την αφυπηρέτηση του κ. Αλεξανδρόπουλου γινόταν μέσω τριών μαθημάτων: ένα γενικό εισαγωγικό μάθημα για τους αλταϊκούς λαούς, ένα κάπως ειδικότερο για την ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με έμφαση στους θεσμούς και την κοινωνία και τέλος ένα σεμιναριακό μάθημα, στο οποίο επιλεγόταν ένα ειδικό θέμα οθωμανικής ιστορίας. Για το τελευταίο μάθημα μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνιζαν θέματα σχετικά με τον οθωμανικό 17ο και 18ο αιώνα και με τις σχέσεις κέντρου και περιφέρειας. Αξίζει να σημειωθεί η

⁶ Τα σχετικά μαθήματα διδάχθηκαν από τους κ.κ. Κ. Φωτιάδη και Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού μεταξύ των ετών 1990/1 (ο Μικρασιατικός Ελληνισμός)-2007/8.

⁷ Τα μαθήματα διδάχθηκαν από τις κυρίες Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού και Α. Σφήκα-Θεοδοσίου, σχεδόν ανελλιπώς, κατά το διάστημα 1985/6-2011/2.

⁸ Διδάσκοντες ήταν για το μεν πρώτο η κ. Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού (μόνο για το ακαδημαϊκό έτος 1985/6), για το δε δεύτερο οι Χρ. Πατρινέλης (για το 1984/5) και Α. Αρχοντίδης (για το 1988/9).

διδασκαλία για ένα εξάμηνο και οθωμανικής παλαιογραφίας (κατά το ακαδημαϊκό έτος 1987-1988).

Πέραν αυτών των ειδικών μαθημάτων οθωμανικής ιστορίας, στοιχεία για την αυτοκρατορία δίνονταν μέσα σε μαθήματα Βαλκανικής ή και Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Τα πρώτα προσφέρονται μέχρι και τώρα σε υποχρεωτική βάση, αρχικά σε όλους τους φοιτητές και από το 2007 μόνο στους φοιτητές της ιστορικής κατεύθυνσης.⁹ Όσον αφορά την ευρωπαϊκή ιστορία, η οθωμανική ιστορία διδάχθηκε κατά καιρούς σε ένα επιλεγόμενο μάθημα αναφορικά με τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις.¹⁰ Σε αμφότερα τα μαθήματα Βαλκανικής και Ευρωπαϊκής Ιστορίας η προσέγγιση της οθωμανικής γινόταν και γίνεται κατά κύριο λόγο μέσω της πολιτικής και διπλωματικής ιστορίας, δηλαδή των εξωτερικών της σχέσεων με τη Δύση. Αντίθετα, τα μαθήματα οθωμανικής ιστορίας εστίαζαν στην κοινωνία, την οικονομία και τους θεσμούς.

Τα τελευταία χρόνια η διδασκαλία επιλεγόμενων μαθημάτων νεοελληνικής ιστορίας στράφηκε από την πολιτική και πολιτιστική ιστορία στην κοινωνική και οικονομική. Έτσι, στους κωδικούς μαθημάτων νεοελληνικής ιστορίας εντάχθηκαν μαθήματα για τους θεσμούς του ελληνισμού, τη δημογραφία, τις εξεγέρσεις της πρώιμης οθωμανικής περιόδου και την κοινωνία και οικονομία της προεπαναστατικής περιόδου και ευρύτερα του 18ου αιώνα. Στα φροντιστηριακά μαθήματα νεότερης ιστορίας, τα οποία εντάχθηκαν στο πρόγραμμα σπουδών τα τελευταία οκτώ χρόνια ως υποχρεωτικό μάθημα κατεύθυνσης, γίνεται προσπάθεια να θεραπευθεί η προαναφερθείσα έλλειψη επιλεγόμενων μαθημάτων. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τον εμπλουτισμό στα θέματα που επιλέγονται από τους διδάσκοντες για τα φροντιστηριακά μαθήματα. Έτσι από αυτή την προσπάθεια προέκυψαν μαθήματα όπως 'Η οθωμανική Θεσσαλονίκη', 'Η οθωμανική Μακεδονία', 'Ταυτότητα, ιδεολογία και ιστοριογραφία του ελληνισμού κατά την οθωμανική περίοδο', 'Εκκλησία και μοναστήρια' και 'Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας'.¹¹ Ο περιορισμός στην απήχηση αυτών των μαθημάτων στον φοιτητικό πληθυσμό έγκειται στο ότι απευθύνονται υποχρεωτικά μόνο σε ένα μικρό ακροατήριο 20 φοιτητών. Επομένως, αν κάποιος φοιτητής δεν κληρωθεί σε κάποιο από αυτά τα

⁹ Σχετικά μαθήματα που περιλάμβαναν και την οθωμανική περίοδο της ιστορίας των βαλκανικών λαών δίδαξαν κατά καιρούς οι Βασιλική Παπούλια, Ιωάννης Παπαδριανός και Μελπομένη Κατσαροπούλου και τώρα ο κ. Σπύρος Σφέτας.

¹⁰ Το μάθημα διδάχθηκε με μεγάλα κενά μεταξύ 1985/6-2007/8 από τους κ.κ. Ιωάννη Ψαρά, Ι. Χασιώτη και Βασίλη Γούναρη.

¹¹ Όλα τα παραπάνω μαθήματα διδάχθηκαν ή διδάσκονται από τους κ.κ. Φ. Κοτσαγεώργη και Δ. Παπασταματίου.

φροντιστηριακά μαθήματα, η γνώση του για την οθωμανική περίοδο περιορίζεται στο υποχρεωτικό μάθημα κατεύθυνσης για τη νεοελληνική ιστορία της 'Τουρκοκρατίας'.

Από την περίπτωση των φροντιστηριακών μαθημάτων προκύπτει έμμεσα ότι τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια σύγκλιση στη διδασκαλία νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας. Σήμερα, πέραν των προαναφερθέντων υποχρεωτικών μαθημάτων νεοελληνικής ιστορίας, προσφέρεται κάθε χρόνο ένα εισαγωγικού περιεχομένου, αλλά επιλεγόμενο μάθημα οθωμανικής ιστορίας (από το 2010-2011 μέχρι σήμερα ανελλιπώς). Η διαφοροποίηση από παλαιότερα μαθήματα γίνεται κυρίως στο περιεχόμενο. Όπως προαναφέρθηκε, το βάρος δίνεται στην κοινωνική, οικονομική και θεσμική ιστορία, προσέγγιση που αφορά ακόμη και στη διδασκαλία παραδοσιακά προσφερόμενων μαθημάτων στο Τμήμα, όπως 'η ελληνική διασπορά'.

Στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών η νεοελληνική και η οθωμανική ιστορία εντάχθηκαν εξ αρχής σε δύο διαφορετικές ειδικότητες του Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας: η πρώτη μαζί με την Ευρωπαϊκή Ιστορία, η δεύτερη με τη Βαλκανική. Τα προσφερόμενα μαθήματα αντικατοπτρίζουν πλήρως τα ερευνητικά ενδιαφέροντα των διδασκόντων. Λόγω έλλειψης προσωπικού, στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα της νεοελληνικής-ευρωπαϊκής ιστορίας δεν προσφέρονται τα τελευταία χρόνια μαθήματα για την 'Τουρκοκρατία'. Αντίθετα, στο μεταπτυχιακό της Τουρκολογίας-Βαλκανολογίας σταθερά προσφέρονται κάθε εξάμηνο μαθήματα οθωμανικής ιστορίας. Στο πλαίσιο, μάλιστα, της προσπάθειας παροχής επιπλέον εφοδίων για την οθωμανική ιστορία σε προπτυχιακούς, μεταπτυχιακούς φοιτητές ή υποψήφιους διδάκτορες, προσφέρεται τα τελευταία τέσσερα χρόνια εκτός προγράμματος ένα ανοιχτό μάθημα διδασκαλίας οθωμανικής παλαιογραφίας σε δύο συνεχή εξάμηνα (δηλαδή για ένα ακαδημαϊκό έτος).

Οι σκέψεις

Όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας παρατηρείται μια πορεία, αν και ακούσια διαγραμμαμένη, που εν πολλοίς συμβαδίζει με την πορεία της εν γένει έρευνας και διδασκαλίας της νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο. Ήδη από την εποχή που συγκροτήθηκαν οι πρώτες θέσεις οθωμανικής ιστορίας και οδήγησαν στην αυτόνομη ανάπτυξη των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα (μέσα δεκαετίας 1980), οι ειδικότητες του 'νεοελληνιστή' και του 'τουρκολόγου' ή 'οθωμανολόγου' ήταν πλήρως διαχωρισμένες σε διδακτικό επίπεδο.

Αναφερόμενοι, όμως, στο επιστημονικό-ερευνητικό μέρος ο διαχωρισμός δεν ήταν χαοτικός, αντιθέτως συνέκλινε σε πολλά θέματα. Προνομιακό πεδίο έρευνας για τους νεοελληνιστές ιστορικούς αποτελούσε ο χώρος της παιδείας και της πολιτικής ιδεολογίας. Ακόμη και σήμερα που το 'μπόλιασμα' των νεοελληνιστών με τη μεθοδολογία και τα προτάγματα της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας αποτελεί κεκτημένο, ο κυριαρχικός χώρος δράσης τους είναι ο πνευματικός-ιδεολογικός. Για παράδειγμα δεν είναι τυχαίο το ότι το σημαντικότερο τμήμα των νεοελληνιστών ιστορικών της 'Τουρκοκρατίας' ασχολείται με την εποχή του Διαφωτισμού.

Οι οθωμανολόγοι ιστορικοί από την άλλη στρέφονται γύρω από την έρευνα της κοινωνίας, της οικονομίας και των θεσμών, προσγράφοντας τη μελέτη των ελληνικών πληθυσμών ή γενικότερα των πληθυσμών του ελληνικού χώρου (και άρα και τους μη Έλληνες) μέσα στο ευρύτερο οθωμανικό πλαίσιο. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελεί τον βασικό επιστημολογικό κορμό της έρευνάς τους και όποιοι πληθυσμοί δεν εντάσσονταν πολιτικά σ' αυτήν, αναπόφευκτα τίθενται στο περιθώριο του ερευνητικού ενδιαφέροντός τους (π.χ. οι ελληνικοί πληθυσμοί των υπό βενετική ή λατινική κυριαρχία περιοχών).

Η παρούσα ερευνητική κατάσταση στα δύο επιστημονικά πεδία αποτυπώνεται κατά τη γνώμη μου στις δύο πρόσφατες συνθετικές μονογραφίες που έχουν γραφτεί για την υπό εξέταση περίοδο. Αναφέρομαι στα βιβλία του καθηγητή Πέτρου Πιζάνια και της καθηγήτριας Molly Greene.¹² Ο πρώτος, εξέχων νεοελληνιστής ιστορικός, παρουσίασε μια συνολική ιστορία των Ελλήνων της περιόδου, επιμένοντας στις οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες και συνδέοντάς τες με το πολιτικό πρόβλημα των Ελλήνων στην πορεία για την απελευθέρωση. Η οπτική του ήταν από την πλευρά των ελληνικών πληθυσμών και το κέντρο της πραγμάτευσής τους οι ίδιοι. Το ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο, οθωμανικό ή βενετικό, χωρίς καθόλου να αγνοείται, αποτελούσε τον καμβά. Το βιβλίο της δεύτερης έχει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το θέμα που πραγματεύομαι και γι' αυτό θα σταθώ περισσότερο σ' αυτό.

Η συγγραφέας είναι καθηγήτρια Νεοελληνικών Σπουδών αλλά είναι ταυτόχρονα γνωστή στον διεθνή χώρο ως οθωμανολόγος ιστορικός. Το ενδιαφέρον στο παρόν βιβλίο είναι να δει κανείς με ποια οπτική μια ιστορικός, εξοικειωμένη με τις οθωμανικές πηγές και τη σχετική βιβλιογραφία, αλλά και γνώστης της ελληνικής γλώσσας, συγγράφει μια ιστορία των Ελλήνων

¹² Πέτρος Πιζάνιας, *Η ιστορία των νέων Ελλήνων, περ. 1400-1820*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2014. Molly Greene, *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768. The Ottoman Empire*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2015.

παρόμοιας χρονικής περιόδου με αυτήν του καθηγητή Πιζάνια.¹³ Διατρέχοντας κανείς τα κεφάλαια του βιβλίου της διαπιστώνει ότι διαφορετικά είναι τα θέματα που κεντρίζουν το ενδιαφέρον της Greene από τις κλασικές συνθέσεις του παρελθόντος. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση, για παράδειγμα, στις σχέσεις του Πατριαρχείου με την οθωμανική εξουσία, ενώ αναφέρεται αναλυτικά στην εξέλιξη των πόλεων και του αστικού δικτύου. Χρησιμοποιεί συχνά τον όρο ‘χριστιανοί’ εναλλακτικά με το ‘Έλληνες’, ενώ κάποιες φορές εκτείνεται και πέραν των γεωγραφικών ορίων ενός γενικά αποδεκτού ‘ελληνικού χώρου’, προκειμένου να στηρίξει καλύτερα κάποιο επιχείρημά της. Το οθωμανικό πλαίσιο είναι ‘πανταχού παρόν’, ενώ η χρήση της σχετικής βιβλιογραφίας είναι πλήρως ενημερωμένη με τις σύγχρονες τάσεις. Όπως υπονοεί και ο υπότιτλος του βιβλίου (*The Ottoman Empire*), μένουν εκτός της αφήγησής της θέματα όπως η ελληνική διασπορά και εν μέρει ο υπό δυτική κυριαρχία ελληνισμός. Ενδιαφέρον σημείο επιστημολογικής σύγκλισης οθωμανικής και νεοελληνικής ιστορίας είναι ο τρόπος που πραγματεύεται τις πνευματικές εξελίξεις στους κόλπους του ελληνισμού κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Η συγγραφέας προτείνει ομοιότητες των πρώιμων διαφωτιστικών εκφάνσεων στον ελληνικό κόσμο (εποχή Μαυροκορδάτων) με αντίστοιχο κίνημα στους κόλπους των οθωμανικού παλατιού (‘εποχή Τουλιπών’), ανοίγοντας μελλοντικούς ερευνητικούς δρόμους.

Το παράδειγμα της Greene βοηθά στο να διατυπωθούν ερωτήματα αναφορικά με τις σχέσεις νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας στον 21ο αιώνα σε διεθνές και ελληνικό επιστημονικό περιβάλλον. Τι διαφοροποιεί, εν τέλει, τον νεοελληνιστή από τον οθωμανολόγο ιστορικό; Υπάρχουν όντως διαφορές; Αφού και οι δυο, τουλάχιστον οι Έλληνες οθωμανολόγοι, μελετούν τον ίδιο χώρο ή και ανθρώπους, γιατί να τους διαχωρίζουμε από τους νεοελληνιστές; Η διαφορά τους περιορίζεται στη χρήση των πηγών και μόνο; Δηλαδή είναι κάτι αντίστοιχο με τη διαφορά Ελλήνων βενετολόγων και νεοελληνιστών; Αν οι νεοελληνιστές υποστηρίζουν ότι οι οθωμανολόγοι μελετούν εξίσου χριστιανούς, μουσουλμάνους, εβραίους, ενώ οι ίδιοι μόνο τους Έλληνες, πόσο δόκιμο επιστημονικά είναι, ανταπαντούν οι οθωμανολόγοι, να μελετά κανείς την ιστορία ενός λαού αγνοώντας τους σύνοικούς του; Αλλά, αν για το εξωτερικό ο Έλληνας οθωμανολόγος είναι νεοελληνιστής, γιατί να είναι οθωμανολόγος στην πατρίδα

¹³ Κατ’ ακρίβεια η Greene σταματά το 1768 την αφήγησή της αφήνοντας – υποθέτω όχι τυχαία – την εποχή του Διαφωτισμού εκτός της αφήγησής της. Αν και το χρονικό σημείο παύσης δεν είναι τυχαίο, δεν αποτελεί, πάντως, επιλογή της συγγραφέως, αλλά του επιμελητή της έκδοσης της ‘Ιστορίας των Ελλήνων’ του πανεπιστημίου του Εδιμβούργου, Thomas Gallant.

του; Ποιος θέτει και πού ορίζεται η διαχωριστική γραμμή; Υπάρχει όντως τέτοια διαχωριστική γραμμή;

Μια άποψη υπέρ του χωρισμού των δύο ειδικοτήτων υποστηρίζει ότι υπάρχει επιστημολογική διαφορά. Οι οθωμανολόγοι προσεγγίζουν την ελληνική ιστορία από την πλευρά της κεντρικής ή τοπικής οθωμανικής εξουσίας, υπερτονίζοντας το ρόλο του κράτους στις κοινωνικές διεργασίες ή ακόμη και ωραιοποιώντας την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Υπάρχει όντως πολιτικό διακύβευμα, καθώς – υποστηρίζεται από την ίδια άποψη – οι οθωμανολόγοι υπερθεματίζουν υπέρ μιας ‘πολιτικής ορθότητας’, θυσιάζοντας τις όποιες εμφανώς συνειδητές ενέργειες των Ελλήνων εναντίον της οθωμανικής εξουσίας.

Απαντώντας σ’ αυτή την αιτίαση, όχι τόσο οι οθωμανολόγοι ιστορικοί, όσο οι όψιμοι αυτόκλητοι υπερασπιστές τους, εξαπολύουν μύδρους για εθνικισμό. Στον δημόσιο λόγο, μάλιστα, κυρίως με αφορμή την επέτειο της Επανάστασης του 1821, το λόγο των ‘υπερασπιστών’ των οθωμανολόγων – κατ’ ουσίαν πρόκειται για υπεράσπιση του mainstream της διεθνούς ιστοριογραφικής ‘πολιτικής ορθότητας’ – αναλαμβάνουν διανοούμενοι – δυστυχώς όχι μόνο ιστορικοί – των οποίων η ερευνητική ενασχόληση με την οθωμανική περίοδο είναι επιδερμικά επιφανειακή ή και παντελώς μηδενική και συνήθως μηρυκάζουν, μάλλον ‘αχώνευτα’, τις απόψεις άλλων. Είναι σαφές ότι στην περίπτωση αυτή συγκρούονται όχι νεοελληνιστές και οθωμανολόγοι, αλλά ιδεολογικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας με φόντο ένα κυρίαρχο για την τελευταία ιστορικό γεγονός.

Η επιλογή της γλώσσας των χρησιμοποιούμενων από τους ιστορικούς πηγών (ελληνικές ή οθωμανικές) δεν συνιστά κρίσιμη διαφορά. Είναι γνωστό ότι οι οθωμανικές πηγές συνέβαλαν καθοριστικά στο να διακριβωθεί η θέση της Εκκλησίας κατά την οθωμανική περίοδο. Δεν μπορεί σήμερα ένας νεοελληνιστής να αγνοεί τη σχετική βιβλιογραφία, απλά και μόνο επειδή αυτή στηρίζεται σε οθωμανικές πηγές. Ούτε η επιστημολογική προσέγγιση αποτελεί ουσιώδη διαφορά. Η ελληνική ιστοριογραφία – τουλάχιστον η νέα γενιά της – αρχίζει να ξεπερνά τις εφηβικές παθογένειες και να εισέρχεται σε φάση ωριμότητας. Οι νέοι ερευνητές γνωρίζουν και τα όρια των πηγών (ελληνικών και οθωμανικών) και, υπερκερνώντας τις ιδεοληψίες και εφηβικές αγκυλώσεις, μπορούν να συνδυάσουν τη χρήση των πηγών επ’ ωφελεία του ερευνητικού αποτελέσματος και μέσω των εμπειρικών δεδομένων να οδηγηθούν σε καινοτόμες συνθέσεις.

Συνεπώς μπορούμε να μιλάμε για ‘ομογενοποίηση’ των δύο ειδικοτήτων; Πρόκειται για τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος; Για την απάντηση στο ερώτημα βοηθητικό είναι να δει κανείς ποιο είναι το ερευνητικό αντικείμενο των

δύο ειδικότητων. Η νεοελληνική ιστορία, ακόμη κι όταν ονοματίζεται έτσι, πολύ περισσότερο όταν ονομάζεται 'Ιστορία του Νέου Ελληνισμού', έχει ως αντικείμενο τους Έλληνες. Η πρόοδος των ανθρωπολογικών σπουδών και η επίδρασή τους στην ιστορική επιστήμη τις τελευταίες δεκαετίες έχει κατεξοχήν εφαρμογή στην περίοδο της λεγόμενης 'Τουρκοκρατίας'. Έτσι, η συζήτηση περί ταυτοτήτων (εθνοτικών, εθνοπολιτισμικών, θρησκευτικών κτλ) ανανέωσε την ερευνητική οπτική των ιστορικών της οθωμανικής περιόδου. Σήμερα είναι κατανοητό ότι η διακρίβωση και διαμόρφωση της ελληνικής ταυτότητας στην 'Τουρκοκρατία' είναι ένα ζητούμενο, ένα project, όπως γράφει η Greene. Άρα, περισσότερο δυσδιάκριτα από παλαιότερα, ένας ιστορικός θα ισχυριστεί ότι μελετάει τους Έλληνες της οθωμανικής περιόδου και άρα είναι νεοελληνιστής.¹⁴ Η ελληνική γλώσσα και μια δυσκολοπεριγράπτη ελληνική κουλτούρα συνιστούν τους προσδιοριστικούς άξονες για τον Έλληνα της περιόδου. Από την άλλη, το αντικείμενο του οθωμανολόγου είναι συλλήβδην η οθωμανική κοινωνία, ακόμη κι όταν τη μελετά στην ελληνική χερσόνησο ή και σε αμιγώς χριστιανικές (ελληνικές) περιοχές, όπως οι Κυκλάδες. Έτσι, ο οθωμανολόγος δεν θα ενδιαφερθεί μόνο για τον χριστιανικό (ελληνικό) πληθυσμό μιας πόλης (π.χ. της Αθήνας), αλλά συνολικά για όλο τον πληθυσμό και όχι ερήμην του περιβάλλοντος πολιτικο-οικονομικού και θεσμικού πλαισίου.

Το διαφορετικό ερευνητικό αντικείμενο εκβάλλει και σε διαφορετική επιλογή θεματολογίας. Έτσι εξηγείται η 'εκούσα-άκουσα' προτίμηση νεοελληνιστών και οθωμανολόγων σε ορισμένους τομείς της ιστορικής έρευνας. Πόσο μπορεί ο οθωμανολόγος να συνεισφέρει σε θέματα ελληνικής παιδείας; Η Greene πρότεινε μια κοινή προσέγγιση, αλλά υπάρχει ακόμη πολύς δρόμος για να μιλάμε περί κοινών ερευνητικών αποτελεσμάτων. Εξάλλου, η όποια ιδέα φαντάζει 'πολυτέλεια' για να πραγματοποιηθεί, όταν μόλις πρόσφατα, και όχι απολύτως, τείνουν να ξεπεραστούν οι διαφορές και η καχυποψία δεκαετιών σε περισσότερο όμοιους κλάδους. Η κοινωνική και οικονομική ιστορία μαζί με τους επιμέρους κλάδους (δημογραφία, γεωγραφία, ιστορία πόλεων κτλ) μπορεί να αποτελέσει ένα θαυμάσιο πεδίο συνεργασίας των δύο ειδικότητων. Οι θεσμοί του ελληνισμού (κοινότητες, Εκκλησία, αρματολοί ή και οι Φαναριώτες) συνιστούν ένα άλλο. Ακόμη και η πολιτική ιστορία στο επίπεδο των εξεγέρσεων αποτελεί πολλά υποσχόμενο πεδίο σύμπραξης. Η Επανάσταση του 1821 συνιστά, δυστυχώς ακόμη, ένα desideratum. Τέλος, η διασπορά μπορεί να συναντήσει τους οθωμανολόγους στην εύρεση και διακρίβωση των εμπορικών δικτύων των

¹⁴ Το θέμα είναι μεγάλο και σύνθετο. Το θίγω μόνο για τις ανάγκες της παρούσας ανάλυσης και δεν πρόκειται να το πραγματευτώ εν εκτάσει.

εμπόρων της διασποράς εντός του οθωμανικού χώρου. Ούτε και ο βενετοκρατούμενος (ή γενικότερα δυτικοκρατούμενος) ελληνισμός αποτελεί πεδίο απόκλισης. Η έρευνα περί των συνόρων (εθνικών, πολιτισμικών, κρατικών κτλ) και των κοινωνιών τους μπορεί να αποτελέσει πεδίο σύγκλισης των δύο ειδικεύσεων. Περιοχές όπως η Πελοπόννησος, τα Ιόνια νησιά, τα δυτικά παράλια της ελληνικής χερσονήσου, τα νησιά του Αιγαίου συνιστούν τέτοιες κοινωνίες, τη μελέτη των οποίων μπορούν συνδυαστικά να προωθήσουν νεοελληνιστές, οθωμανολόγοι και βενετολόγοι.

Από μια μακροσκοπική ματιά, μήπως οι τρεις παραπάνω ειδικότητες εξυπηρετούν ανάγκες του ακαδημαϊκού χώρου στην Ελλάδα; Παρ' όλο που γνωρίζω ότι υπάρχουν εξαιρέσεις, ενίοτε φωτεινές, οι παραπάνω ασχολούνται κυρίως με την ιστορία του ελληνικού χώρου, είτε υπό οθωμανική είτε υπό δυτική κυριαρχία. Σε μια συνολική προσέγγιση της ιστορίας του ελληνικού χώρου από τον 15ο μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα η κατάτμηση σε ειδικότητες, επιστημολογικά, στηρίζεται κυρίως στη χρήση των πηγών που παράγονται από τους αντίστοιχους πληθυσμούς ή εξουσίες και στη γνώση του σχετικού θεσμικού πλαισίου. Αυτά, όμως, η νέα γενιά τείνει να τα εκμηδενίσει, είτε με την ισόρροπη γνώση της βενετολογικής, νεοελληνικής και οθωμανολογικής βιβλιογραφίας, είτε και με την ταυτόχρονη χρήση (ενίοτε και από το πρωτότυπο) οθωμανικών, ελληνικών και βενετικών ή δυτικών πηγών. Μήπως τελικά το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την επιστημονική παραγωγή μας είναι η ιδιότητα του ιστορικού της συγκεκριμένης περιόδου με συγκεκριμένα ερευνητικά ενδιαφέροντα, όπως συμβαίνει και με συναδέλφους άλλων ιστορικών περιόδων;

Παρ' όλο που με την εξαίρεση του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. η διδασκαλία νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας γίνεται από καθηγητές αντίστοιχης ειδικότητας, η ερευνητική παραγωγή των μεν συχνά συγκλίνει με αυτήν των δε. Το ακούσιο πείραμα του Α.Π.Θ. δείχνει ότι αντίστοιχες συγκλίσεις μπορούν να επιτευχθούν και σε διδακτικό επίπεδο. Μένει να δούμε πώς θα λειτουργήσει στο μέλλον και ποιους διδακτικούς και ερευνητικούς καρπούς θα φέρει.

Σκέψεις για την Ιστορία στο πανεπιστήμιο σήμερα

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Βαλκανικής Ιστορίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Κρίνοντας από τις πολλές θεσμοθετημένες ώρες διδασκαλίας της Ιστορίας και από την ανεπάρκεια χρόνου για σύνταξη εργασίας σε κάθε μάθημα από μέρους των φοιτητών, αν και δεν διαθέτω ποσοτικά δεδομένα, έχω σχηματίσει τη γνώμη ότι η τάση για σωρευτική και άκριτη γνώση κυριαρχεί ιδιαίτερα στις Φιλοσοφικές σχολές. Μια άλλη ευδιάκριτη τάση προκύπτει από την επίσης θεσμοθετημένη αυτοτέλεια ή αυτάρκεια των γνωστικών αντικειμένων, με αποτέλεσμα η σχετική ύλη να αναπαράγεται περιχαρακωμένη στο μυαλό των φοιτητών. Αν στην περιχαράκωση των γεωγραφικών/ περιφερειακών θεματικών, προσθέσουμε και τη *σαλαμοποίηση* –ας μου επιτραπεί ο όρος– του ιστορικού χρόνου, τότε μπορεί να εξηγηθεί, μαζί με άλλους λόγους, μια δεύτερη σταθερά σε όλες τις βαθμίδες του εκπαιδευτικού μας συστήματος, δηλαδή η εμμονική διδακτική και μαθησιακή πρακτική της αποστήθισης, η οποία, βοηθώντας και του μοναδικού εγχειριδίου, ανεβάζει τα ποσοστά των πλασματικά αρίστων. Με το τέλος της περιόδου του Ψυχρού πολέμου, σ' αυτά τα γνωστά από παλιότερα ζητήματα προστέθηκε ένα γενικότερο και ίσως σπουδαιότερο: το επιστημονικό αντικείμενο της Ιστορίας (νοούμενη είτε ως «εθνική κατήχησις» είτε ως κριτική ανασύνθεση πολυσήμαντων κοινωνικών σχέσεων) υποκαθίσταται από παράλληλες ανθρωπολογικές μάλλον αφηγήσεις – εξ ου και η πρόσφατη σπουδή για την κατάκτηση της *δεξιότητας* για 'δημιουργική γραφή'–, με βάση την πολιτισμική προσέγγιση του παρελθόντος – ή της μνήμης– σε άμεση συνάρτηση με ατομικές ψυχολογικές διαστάσεις των πολυπολιτισμικών εθνοτικών ταυτοτήτων, οι οποίες ζητούν να συμπυκνώσουν πλέον τις νέες κοινωνικές διακρίσεις. Η εφαρμογή στα σχολικά προγράμματα αυτής της τάσης στην ενωμένη Ευρώπη, όπως είναι γνωστό, δεν πυροδοτεί μόνο έντονες διαμάχες, τόσο στα νέα εθνικά κράτη που προέκυψαν από τη διάλυση της ΕΣΣΔ και της Γιουγκοσλαβίας όσο και στα παλαιότερα, αλλά έχει ως απόρροια τη μείωση των εξειδικευμένων ιστορικών αντικειμένων και των ωρών διδασκαλίας της Ιστορίας όπως, βέβαια, και του αριθμού των θέσεων διδασκόντων. Θα ήταν λάθος ωστόσο να εκλάβουμε αυτή τη θεωρητική και μεθοδολογική ανατροπή ως ποσοτική έκπτωση, αφού πρόκειται όχι για λιγότερη Ιστορία αλλά μάλλον για την καθιέρωση ενός ακόμη πολιτικά επωφελούς μη

επιστημονικού (δηλαδή έγκυρου και αποδείξιμου) ιστορικού λόγου για το παρελθόν.¹

Εντούτοις, η συνεξέταση στην Ημερίδα μας των δύο αντικειμένων, της Νεοελληνικής Ιστορίας και των Οθωμανικών Σπουδών, όπως και –μεταξύ άλλων– της Βαλκανικής Ιστορίας, δείχνει αναμφίβολα ότι μπορούν να λειτουργήσουν ως συγκοινωνούντα δοχεία τόσο στη διδακτική πράξη όσο και στην έρευνα, αμφισβητώντας τις παραπάνω κυρίαρχες αντιλήψεις και πρακτικές. Οι ακόλουθες σκέψεις δεν προτείνονται ως πανάκεια, για να διορθώσουμε τάχα κάτι που υποτίθεται πως πήγε στραβά. Έγινε ήδη φανερό ότι η κοινωνική λειτουργία της ιστορικής γνώσης –για να μην αναφερθούμε στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα– μεταλλάσσεται άρδην, στο πλαίσιο των κατακλυσμιαίων δομικών νεο-φιλελεύθερων μεταβολών των σύγχρονων κοινωνιών. Έχοντας κατά νου το υπερκείμενο αυτό κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο, ας σκεφτούμε, τουλάχιστον, πάνω σε ποια μεθοδολογική βάση και προς ποια θεωρητική κατεύθυνση η παραπάνω σύζευξη των γνωστικών/ διδακτικών αντικειμένων μπορεί να πραγματωθεί από κοινού με τους φοιτητές μας.

Για οποιαδήποτε Ιστορία και να γινόταν λόγος, χρειάζεται πρώτα-πρώτα να αναρωτηθούμε: Γιατί η Ιστορία; Αποκλείοντας την Ιστορία – παρελθοντολογία ή την Ιστορία – δίδαγμα, που προϋποθέτει δικαστήριο και (εθνική) κατήχηση, μπορούμε σύντομα να την ορίσουμε ως επιστημονικό κλάδο, ο οποίος μέσω κριτικών ερωτημάτων ή υποθέσεων έρευνας μάς εμπλουτίζει με γνώσεις και εμπειρίες γύρω από παλαιότερες κοινωνίες, αλλά επίσης μας ευαισθητοποιεί και ασκεί τις νοητικές μας κατηγορίες, ώστε εξίσου κριτικά να δράσουμε ως συνειδητοί πολίτες. Ακριβώς, το συναρπαστικό αντικείμενο της Ιστορίας, ως γνώσης συγκεκριμένων στο χωρο-χρόνο κοινωνιών και η δυνατότητα που δίνει το όπλο της κριτικής, την καθιστούν εντέλει πεδίο ελευθερίας αλλά ταυτόχρονα, όπως έχει υποστηριχθεί, και τόπο εξουσίας, δηλαδή επίδικο αντικείμενο και συνεπώς από τη μια μεριά ύλη υπό χειραγώγηση και από την άλλη όπλο στους κοινωνικούς αγώνες.

Εκκινώντας από αυτή την αφετηρία, η ιστορικοποίηση της ορολογίας και των νοητικών μας εργαλείων –κορυφαίο παράδειγμα ο όρος ‘έθνος’ (σε όλες τις ευρωπαϊκές γλώσσες nation/ national και ethnies/ ethnique) που από την

¹ Πιο αναλυτικά για τους πρόσφατους ιστοριογραφικούς αναπροσδιορισμούς βλ. τη συμβολή μας «Post-Cold War Balkans: Which Past in Which State? The Paradigm of the Massacre at Batak in 1876», στο: Evangelia Balta et al. (επιμ.), *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theodorides Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, τ. Β', The Isis Press, Istanbul 2014, κυρίως 235-246, όπου σχετική βιβλιογραφία.

ομηρική, τη μεσαιωνική, τη νεότερη εποχή και μέχρι τις μέρες μας δεν παύει να αναπροσδιορίζεται από τις κυρίαρχες δυνάμεις– και η κατάργηση των χωρο-χρονικών περιχαρακώσεων είναι σκόπιμο να αποτελέσουν κύριο μέλημά μας. Έτσι θα μπορέσουμε να συλλάβουμε και να κατανοήσουμε κάθε εξεταζόμενη κοινωνία με τους δικούς της γεω-ιστορικούς όρους, χωρίς αναχρονισμούς και πολιτικά ορθές θέσεις. Η κριτική διερεύνηση των ιστορικών όρων στη βάση υποθέσεων εργασίας, συνακόλουθα, μας εξοικειώνει με τη μακρά διάρκεια φαινομένων και μας βοηθά να διακρίνουμε χρονικές περιόδους εκεί όπου συναρθρώνονται οι διάφορες σφαίρες της ζωής, τις οποίες κανονιστικά διαμορφώνει και ελέγχει το κράτος, κι όχι εκεί όπου η εθνική ιστορία τεμάχισε το χρόνο με βάση τρανταχτά στρατιωτικο-πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα. Μήπως λοιπόν επείγει να αναδομήσουμε το πρόγραμμα σπουδών μας, ορίζοντας ανάλογα ευρύτερες χωρο-χρονικές ενότητες; Έτσι, κάθε γνωστικό αντικείμενο με τα μαθήματά του, που τώρα αθροίζονται ως αυτοτελείς μονάδες, θα διαχυθεί από τους συν-εργαζόμενους διδάσκοντες και φοιτητές π.χ. σε συνδιδασκαλίες, διαλέξεις, παρουσιάσεις φοιτητικών εργασιών, βιβλιοπαρουσιάσεις, ασκήσεις πάνω σε ποικίλες διαδικτυακές σελίδες κ.ά., με απώτερο στόχο τη συγκέντρωση σε ένα ντοσιέ ενός επαρκούς ιστορικού υλικού που θα δομείται σε ερωτήματα προς διερεύνηση βάσει συγκεκριμένων υποθέσεων εργασίας –υπερβαίνοντας έτσι το μεθοδολογικό αίτημα των θετικιστών ιστορικών του 19ου αιώνα, την εξαντλητική συλλογή των πηγών (‘ευρετική’, αντιδάνειο από το γερμανικό όρο ‘Euristik’).

Δεν θα επιμείνω εδώ σε διδακτικές πρακτικές που μπορούν να υποκαταστήσουν τη διδασκαλία στα αμφιθέατρα, μετατρέποντάς τη σε συνεργατική υπόθεση: στήσιμο μάλλον ενός εργαστήριου για διάλογο με στόχο τη σύνταξη εργασιών πάνω σε ιστορικά προβλήματα αλλά και διάθεση χρόνου για ασκήσεις, με προτεραιότητα ανάμεσα σ’ αυτές τις τελευταίες, την πειραματική αναζήτηση πληροφοριών στο διαδίκτυο –ο ικανός να αναγνωρίζει τα διαδικτυακά σκουπίδια θα είναι ο μορφωμένος του μέλλοντος, σύμφωνα με τον Ουμπέρτο Έκο. Όλους μάς έχουν απασχολήσει παρόμοια θέματα. Θα περιοριστώ να θίξω δύο μόνο ζητήματα που θεωρώ επείγουσα ανάγκη να αποτελέσουν θέματα προς συζήτηση για την αναθεώρηση του Οδηγού Σπουδών στο Πανεπιστήμιο: το πρώτο σχετίζεται με τον ισχύοντα κερματισμό του ιστορικού χώρου και χρόνου και το δεύτερο αφορά τη συγκρότηση υποθέσεων έρευνας τόσο στη μελέτη της ίδιας της Ιστορίας όσο και της Ιστοριογραφίας.

Πάνω στα δύο αυτά ζητήματα, δηλαδή στην προτεραιότητα της υπόθεσης εργασίας και στην περιοδολόγηση του ερευνητικού αντικειμένου, αξίζει να

μνημονευθεί η θέση δύο γνωστών ιστορικών. Ο Φερνάν Μπρωντέλ γράφει το 1950: «...πρέπει να το επαναλάβουμε με δύναμη: Η περιοχή δεν είναι το πλαίσιο της έρευνας. Το πλαίσιο της έρευνας είναι το πρόβλημα, που έχει επιλεγεί με ανεξαρτησία και πνευματική υπευθυνότητα έξω από όλα τα τόσο βολικά, τόσο δελεαστικά πλάνα, που έχουν κι από πάνω την εγγύηση και τις ευλογίες του Πανεπιστημίου.»² Πώς μεταφράζεται η προτεραιότητα της υπόθεσης εργασίας σε σχέση με το γεωγραφικό προσδιορισμό του ερευνητικού μας θέματος; Απλούστατα, με την αναζήτηση των γεωφυσικών περιβαλλοντικών στοιχείων (βουνά, δάση λίμνες, έλη, λιμάνια κ.ά.) και των διαχωριστικών γραμμών ή ζωνών γύρω από τις χωρικές ενότητες που ίσχυαν ακριβώς στις ίδιες τις κοινωνίες που θέλουμε να μελετήσουμε –παραγνωρίζοντας τις σημερινές συνοριακές, εθνικές, διοικητικές ή άλλες γραμμές. Γιατί, βέβαια, οι ιστορικές και αρχαιολογικές μελέτες, που απaréγκλιτα οριοθετούνται με ευλάβεια κυρίως στα σημερινά βόρεια σύνορα της Ελλάδας, αποτελούν σχεδόν πάντα κραυγαλέα παραδείγματα πολιτικά ορθών ιστορικών αφηγήσεων: ειδικότερα, πόσο κατανοητό μπορούν να κάνουν το ιστορικό παρελθόν μελέτες, π.χ., για τους βυζαντινούς οικισμούς στη μεσαιωνική Μακεδονία³ ή για το αρχαιολογικό έργο στη βορειοδυτική Ελλάδα, οι οποίες οριοθετούν τον υπό εξέταση χώρο στη σημερινή εθνική επικράτεια, δηλαδή υιοθετούν τα σημερινά αν-οίκεια προς το ιστορικό παρελθόν σύνορα, τα οποία προϋποθέτουν στρατιωτικές συγκρούσεις και συγκυριακές πολιτικο-

² «[...] il faut le répéter avec force: la région n'est pas le cadre de la recherche. Le cadre de la recherche, c'est le problème, choisi en toute indépendance et responsabilité d'esprit, hors de tous les plans si commodes, si tentateurs avec, par surcroît, la garantie et la bénédiction de l'Université.», Fernand Braudel, «*La Mauritanie*», *Annales ESC* 5 (1950), 496 (βιβλιοκριτική του Eugène Revert, *La Mauritanie Étude géographique*, Παρίσι 1949) και Maurice Lombard, «Un Problème cartographié. Le bois dans la Méditerranée musulmane (VIIe-XIe siècles)», στο *ίδιο* 14 (1959), 235 «[...] est-il nécessaire d'avoir recours à un cadrage suffisamment vaste des régions à étudier et d'envisager une suffisante épaisseur de temps. Surface et durée à délimiter d'autant plus largement que l'objet de la recherche se situe à une époque plus reculée, où les révolutions cycliques sont beaucoup plus lentes et les documents infiniment plus sporadiques.»

³ Φλώρα Καραγιάννη, *Οι βυζαντινοί οικισμοί στη Μακεδονία μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα (4ος-15ος αιώνας)*, Αίμος Εταιρεία Μελέτης της Μεσαιωνικής Αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων και της Προστασίας της, Θεσσαλονίκη 2010, μελέτη χρήσιμη από πληροφοριακή άποψη, αλλά όχι βοηθητική στην ερμηνεία φαινομένων και τάσεων του οικισμένου χώρου, καθώς ο εντός των ελληνικών συνόρων εξεταζόμενος χώρος δεν είναι αντιπροσωπευτικός, γιατί αποτελεί μόνο τη νοτιότερη στενή λωρίδα ενός ευρύτερου χερσαίου χώρου της άλλοτε ενοποιημένης Βαλκανικής και ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης –μιας από τις μεγαλύτερες πόλεις τόσο της Βυζαντινής όσο και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

διπλωματικές ισορροπίες και (αμφισβητούμενες) διευθετήσεις; Έτσι αναστέλλεται η ανασύνθεση του ιστορικού παρελθόντος με τους οικείους του όρους, γιατί αυτό *παγιδεύεται* σε αναχρονιστικά εθν(ικιστ)ικά πλαίσια και πολιτικά ορθές αφηγήσεις, στις οποίες σημερινά εθνικά διακυβέματα διατηρούν ρητά ή υπόρητα την προτεραιότητά τους, χειραγωγώντας τελικά την ερμηνευτική· όσο για την Ιστορία, αυτή απλώς μετατρέπεται σε επιστημολογικό πρόσχημα ή νομιμοποιητικό επιχειρήμα. Από αυτή την άποψη, δεν είναι άδικη η άσκηση αρνητικής κριτικής, π.χ., στην ελληνική και την αλβανική αρχαιολογία και ιστοριογραφία, στις οποίες κατά κανόνα η έρευνα αρκείται πεισματικά στα εντός των συνόρων εθνικά εδάφη, χάνοντας έτσι το πλεονέκτημα της συγκριτικής προσέγγισης φαινομένων στον αδιάσπαστο για αιώνες χώρο.⁴ Τα παραδείγματα παρόμοιων πολιτικά επωφελών αναχρονισμών στην ελληνική και γενικότερα στη βάλκανική ιστοριογραφία βρίθουν ακόμη και σήμερα, παρόλο που υιοθετείται ορολογία του μεταψυχροπολεμικού συρμού.

Κατά δεύτερο λόγο, συναφώς με την υπόθεση εργασίας ή ερευνητικό πρόβλημα ως αφετηρία στις ιστορικές σπουδές, μαζί με τη χωρική οριοθέτηση, είναι ανάγκη να αναθεωρηθεί και η καθιερωμένη κατάτμηση του ιστορικού χρόνου, που καταδυναστεύει το μυαλό διδασκόντων και διδασκομένων. Ακριβώς, ο Μάσιμο Μοντανάρι κάνοντας λόγο για τις περιοδολογήσεις στην ιστορία, *ανακαλύπτει* ότι «ο Μεσαίωνας είναι μια πλασματική οντότητα με πολύ πενιχρή ερμηνευτική χρησιμότητα», διαπίστωση που εφαρμόζει και στις υπόλοιπες περιόδους. Μήπως κι εμείς δεν θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο; Οι τόσο στέρεα ριζωμένες περιοδολογήσεις που εφαρμόζονται στη διδασκαλία και την έρευνα του Νέου Ελληνισμού, της Νεότερης Ελληνικής κι ακόμα της Οθωμανικής και της Βάλκανικής Ιστορίας δεν αποτελούν και για μας ένα *αβάσταχτο τεχνητό βάρος που μας εμποδίζει να δουλέψουμε ελεύθερα*;⁵ Για

⁴ William Bowden, *Epirus Vetus. The Archaeology of a Late Antique Province*, Duckworth, Λονδίνο 2003, 21-33, 150 ο συγγραφέας, που επεξεργάζεται εξαρχής την υπόθεση εργασίας του σύμφωνα με τους ιστορικούς όρους της εποχής, ασκεί κριτική στις ιδεολογικά προκατασκευασμένες θέσεις της σύγχρονης ελληνικής και αλβανικής ιστορικής/ αρχαιολογικής έρευνας.

⁵ Μάσιμο Μοντανάρι, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, 16-17 για τις υποδιαιρέσεις στην ιστορία «Χαράζοντας το περίγραμμα αυτής της ιστορίας καταστάλαξα στην ιδέα –την οποία συμμερίζονται πια αρκετοί μελετητές– ότι ο Μεσαίωνας, αν νοηθεί μέσα στην παραδοσιακή χρονολογική του εξέλιξη, είναι μια πλασματική οντότητα με πολύ πενιχρή ερμηνευτική χρησιμότητα: τα γεγονότα και οι αξίες που θα είχε κανείς την απαίτηση να περιλάβει μέσα σ' αυτό το τεράστιο χωνευτήρι είναι πάρα πολλές, για να είναι δυνατόν να τους αποδοθούν χαρακτηριστικά και σημασίες ιστορικά ομοειδείς. [...] Προτίμησα λοιπόν κι εγώ μια ριζοσπαστική λύση: να καταργήσω τον 'Μεσαίωνα' –ακόμα και τη λέξη– από το νοητικό μου

παράδειγμα, η Μεσαιωνική Βαλκανική Ιστορία πότε πρέπει να θεωρηθεί ότι τελειώνει για να αρχίσει η Νεότερη; Το 1393 ή το 1453, οπότε καταλήφθηκαν η πρωτεύουσα του Β' Βουλγαρικού κράτους και εκείνη της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αντίστοιχα; Ή μήπως το 1830, οπότε, σύμφωνα με κάποιους, τελειώνει το 'Μεταβυζάντιο', έχοντας επικαλύψει το οθωμανικό παρελθόν;⁶ Μεγαλύτερη αμηχανία γύρω από την περιοδολόγηση θα αισθανθούμε, μόλις θελήσουμε να συγχρονίσουμε μια φάση της ιστορίας της Ανατολικής και Νοτιο-Ανατολικής με τη συγκαιρινή φάση της Δυτικής Ευρώπης, όπου, σύμφωνα με μια πρόσφατη ιστορική προσέγγιση «του πεδίου του χρήματος», «ένας μακρός Μεσαίωνας διαρκεί μέχρι τον 18ο αιώνα, εποχή κατά την οποία εμφανίζεται και η έννοια της οικονομίας».⁷ Η σύντομη μνεία των παραπάνω εναλλακτικών προσεγγίσεων, τις οποίες ο ιστορικός πρέπει να έχει τουλάχιστον υπόψη του για να αναγνωρίζει τα νοητικά εργαλεία των ομοτέχνων του και να επιλέγει συνειδητά και ο ίδιος τα δικά του, ώστε τελικά –διαφεύγοντας την παγίδα του αναχρονισμού– να μελετήσει κοινωνίες ζωντανών ανθρώπων, αρκεί εδώ ώστε να μη χρειάζεται να επεκταθούμε περαιτέρω.

Το αίτημα για αναθεώρηση των καθιερωμένων χωρο-χρονικών τομών θα μπορούσε να συγκεκριμενοποιηθεί με τη διεύρυνση του γεωγραφικού διανύσματος από την Ευρώπη, με έμφαση στη Μεσόγειο ή το βορρά, τη δυτική ή την ανατολική, ανάλογα με την περίοδο και το θέμα που θα διδάξουμε, έως την Ανατολή με αντίστοιχες εμφάσεις και οριοθετήσεις· από την άλλη μεριά, το αίτημα της σύνθετης προσέγγισης συγχρονίας και διαχρονίας με ιστορικά –όχι

ορίζοντα. Μια πρόκληση για μένα, που μου κόστισε πολύ, και με έκανε να καταλάβω πως ακόμα και ένας εξ επαγγέλματος 'μεσαιωνιστής' μπορεί, καμιά φορά, να χρησιμοποιήσει αυτό τον τύπο, για να απλοποιήσει γρήγορα ένα ζήτημα, για να αποφύγει τον κίνδυνο να κατέβει ίσια στην καρδιά της ιστορίας και να αναμετρηθεί πρόσωπο με πρόσωπο με τους ανθρώπους και με τις καθημερινές τους περιπέτειες. Στο τέλος ένιωσα σαν να ξεφορτώθηκα ένα αβάσταχτο τεχνητό βάρος που με εμπόδιζε να δουλέψω ελεύθερα. Περιττό να πω ότι οι Αρχαίοι χρόνοι, η Σύγχρονη Εποχή και άλλες παρεμφερείς αφηρημένες έννοιες χάθηκαν και αυτές μαζί με τον Μεσαίωνα. Στο τέλος παρέμειναν οι άνθρωποι, τα υπάρχοντά τους και οι ιδέες τους.».

⁶ Βλ. τη συμβολή μας «Μεσοπολεμικές αναπαραστάσεις του Οθωμανικού παρελθόντος Η 'Μεταβυζαντινή' στροφή στην Ελλάδα και τη Ρουμανία», *Αναπαραστάσεις και αποχωρισμοί Τιμητικός τόμος στη μνήμη της Μάρθας Πύλια*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης Σχολή Κλασικών & Ανθρωπιστικών Σπουδών Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών, *Δημάση Μαρία κ.ά.* (εκδ.), Κομοτηνή 2015, 157-188, όπου πηγές και βιβλιογραφία.

⁷ Jacques Le Goff, *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα Δοκίμιο ιστορικής ανθρωπολογίας*, μτφρ. Δέσποινα Λαγκαδά, εκδόσεις του Εικοστού πρώτου, Αθήνα 2016, 242 [Le Moyen Age et l'argent. Essai d'anthropologie historique, 2010].

γεγονοτολογικά– προσδιορισμένες χρονικές τομές, θα μπορούσε ίσως να αναλυθεί σύμφωνα με τις ακόλουθες, παραδειγματικές, υποθέσεις έρευνας: στο παραπάνω δι-ηπειρωτικό πλαίσιο, π.χ., όλα τα νεότερα εθνικά βαλκανικά κράτη, που συγκροτήθηκαν κατά τα δυτικο-ευρωπαϊκά πρότυπα, το καθένα με διαφορετικό τρόπο κι από διαφορετικό δρόμο, και κυριάρχησαν βίαια πάνω σ' ένα ετερόκλητο σύνολο πολιτών, με ποια έννοια μπορούμε να πούμε ότι *συνεχίζουν* τα, δομημένα στη βάση του βυζαντινού μοντέλου 'ο ηγεμόνας με την εκκλησία του', χριστιανικά κράτη (όρος ο οποίος επίσης χρειάζεται να ιστοριοκοποιηθεί);⁸ Η, γενικότερα, ποιο είναι το μερίδιο των θρησκευτικών 'διακρίσεων' / προκαταλήψεων, που είχε κατασκευάσει η χριστιανική Ευρώπη ήδη πριν από την εμφάνιση του Ισλάμ, στις λεγόμενες 'οριενταλιστικές' σημερινές αναπαραστάσεις της Ανατολής και πώς αυτές αναπροσδιορίζονται σήμερα σε ευρωπαϊκή και εθνική κλίμακα; Πόσο βοηθάει στην κατανόηση και ερμηνεία των σημερινών, παγκόσμιας εμβέλειας, συγκρούσεων η μεταψυχροπολεμική πολιτιστική προσέγγιση με κύριο εννοιολογικό εργαλείο την 'εικόνα του άλλου' / εχθρού και τον αυτοπροσδιορισμό 'εθνοτικών' ομάδων, που προτάθηκε στη βάση της θεωρίας του 'τέλους της ιστορίας', από κοινού με την εργαλειοποίηση της θρησκείας και την επινόηση των 'τόξων του καλού και του κακού'; Η δράση, για παράδειγμα, των Εβραίων από την αρχαιότητα στη νότια και βόρεια ζώνη της Μεσογείου και οι διώξεις τους, από τον ύστερο μεσαίωνα και μετά, μπορούν να κατανοηθούν έξω από το πλαίσιο της ανερχόμενης συσσώρευσης του εμπορικού/ βιομηχανικού κεφαλαίου στη δυτική κυρίως Ευρώπη; Τέλος, μια υπόθεση εργασίας για ένα επίσης πολυσυζητημένο ιστορικό θέμα: Ο 'γραικός' / 'ρωμιός' (=ορθόδοξος χριστιανός) έμπορος της οθωμανικής περιόδου σε ποιο βαθμό συμμετέχει στις παραπάνω νεότερες ευρωπαϊκές διαδικασίες του 18ου -19ου αιώνα; Διαρρηγνύοντας –και σε ποιο βαθμό– τη σχέση του με τις παραδοσιακές δομές μέσα στις οποίες δρούσε ο θεοφοβούμενος και μετακινούμενος στο εξωτερικό έμπορος των βυζαντινών επαρχιών (όχι της Κωνσταντινούπολης);⁹

⁸ Évelyne Patlagean, *Un Moyen Âge grec Byzance IXe-XVe siècle*, Παρίσι 2007.

⁹ Βλ. Nicolas Oikonomidès, «Les marchands qui voyagent, ceux qui ne voyagent pas et la pénurie de textes géographiques byzantins», στο: Alain Dierkens – Jean-Marie Sansterre (επιμ.), *Voyages et voyageurs à Byzance et en Occident du VIe au XIe siècles Actes du colloque international organisé par la Section d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles en collaboration avec le Département des Sciences Historiques de l'Université de Liège (5-7 mai 1994)*, Γενεύη 2000, 307-319 και Ödön Füves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1965, κυρίως 14 κ.ε.

Παρόμοιες υποθέσεις εργασίας μπορούν επίσης να διερευνηθούν κριτικά, αν επαναξιολογηθεί η ιστορική ύλη που κατηγοριοποιήθηκε στο 19ο αιώνα, στη βάση μιας, πολιτικά ορθής τότε, επιστημολογικής εθνοκεντρικής 'λαογραφικής' προσέγγισης. Ανακτώντας κριτικά, ως πολύτιμη ιστορίας ύλη, τα ογκώδη *corpora* πηγών και τη σχετική λαογραφική βιβλιογραφία –που τώρα τείνει να εκλείψει λόγω της στροφής των Λαογράφων προς την Ανθρωπολογία–, μπορούμε να κατανοήσουμε ιστορικά φαινόμενα στον οικείο τους ιστορικό χωρο-χρόνο και μάλιστα στη μακρά τους διάρκεια,¹⁰ που διαφέρει σημαντικά από το εθνικό continuum. Εδώ ανοίγονται νέοι ορίζοντες, για παράδειγμα, στην έρευνα της ιστορίας των ορεινών ομάδων ('άγροικοι', 'homines silvestres'),¹¹ που εισβάλλουν στις πόλεις. Όπως δηλαδή γίνεται πλέον φανερό, αυτές οι ομάδες δεν αρκεί να μελετώνται μόνο στον ορεινό όγκο και στη συγχρονική τους διάσταση. Αντίθετα, γίνεται αναγκαίος ο αναπροσανατολισμός της έρευνας από τις δύο διαδοχικές νομιμοποιητικές προσεγγίσεις του παρελθόντος, δηλαδή την εθνική (π.χ. μαζική/ ατομική μετακίνηση στα βουνά για να διαφύγουν από τη σκλαβιά) και την πολιτισμική προσέγγιση (που αναζητά εθνοτικές ομάδες με αενάως μεταβαλλόμενες ταυτότητες), προς τη συνδυαστική διερεύνηση της στενότερης, από τον 11ο αιώνα και εξής, οικονομικής –εκχρηματισμένης– σχέσης της πόλης με την ύπαιθρο και τη γεωργική παραγωγή από κοινού με τους ορεινούς όγκους/ βοσκοτόπια και την κτηνοτροφία.¹² Αυτή η σχέση, που μελετιέται στις μέρες μας ολόένα και σε ευρύτερο γεωγραφικό πλάτος και ιστορικό βάθος, μπορεί να φωτιστεί ακόμη περισσότερο χάρη στο αυξανόμενο ενδιαφέρον των υστερομεσαιωνικών συγγραφέων-διανοουμένων για τους όχι πλέον περιθωριακούς ορεσίβιους κτηνοτροφικούς/ ληστρικούς πληθυσμούς και για το φυσικό τους ενδιαίτημα και καταφύγιο δάσος/ βουνό. Στις διάσπαρτες και έμμεσες συνήθως πληροφορίες αυτών των τελευταίων μπορούμε επίσης να ανιχνεύσουμε και να ιστορικοποιήσουμε κοσμοαντιλήψεις, ήθη και έθιμα, οικογενειακές δομές (πατριαρχική οικογένεια, φάρα, πατριά) και συμβολικές πρακτικές για σύσφιξη σχέσεων των μελών τους (αδελφοποίηση, κουμπαριά κ.ά.), δηλαδή μη ποσοτικοποιημένους όρους διαβίωσης των αγροτικών στρωμάτων, των πιο μαζικών και λιγότερο μεταβαλλόμενων σ' όλες τις

¹⁰ Fernand Braudel, *Μελέτες για την Ιστορία*, μετάφραση Οντέτ Βαρών και Ρόδη Σταμούλη, Ε.Μ.Ν.Ε. –Μνήμων, Αθήνα 1986, κεφ. Ιστορία και διάρκειες.

¹¹ Lombard, «Un Problème cartographié», *ό.π.*, 241.

¹² Βλ. Angeliki E. Laiou, «Introduction» και «The Byzantine Village (5th -14th century)», στο: Jacques Lefort et al. (επιμ.), *Les Villages dans l'Empire byzantin IVe-XVe siècle*, Παρίσι 2005, 9-28 και 31-54.

παραδοσιακές κοινωνίες μέχρι και τον 20ό αιώνα. Τέλος, με βάση αυτή τη σύνθετη προσέγγιση θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να επανεξετάσουμε τις κομπανίες ή μπουλούκια χτιστών, ζωγράφων και άλλων εξειδικευμένων τεχνητών, που μετακινούνται από τα 'μαστοροχώρια' τους σε μεγάλες αποστάσεις: Εγκαταλείποντας την καθιερωμένη φολκλορική προσέγγισή τους, ποιες παραδοσιακές οικονομικές δομές μπορούμε να ανιχνεύσουμε; Αν η κριτική αποδόμηση του *λαογραφισμού* συγχρονιστεί με τη στροφή του ενδιαφέροντος των αρχαιολόγων, από την αρχαιολογία των ελίτ και της εκκλησίας, και προς εκείνη του κατοικημένου αγροτικού χώρου, η νεότερη ελληνική/ βαλκανική/ οθωμανική κοινωνική Ιστορία θα μπορέσει να δώσει σύνθετες και ιστορικά ορθότερες ερμηνευτικές προτάσεις.

Από τα παραπάνω βέβαια γίνεται εξίσου φανερό ότι, αν και η χωρο-χρονική διαπλάτυνση είναι αναγκαία, δεν σημαίνει ότι μπορεί να ακολουθείται αενάως και χωρίς όρια ερήμην των ιστορικών όρων. Μ' άλλα λόγια, η πρότασή μου δεν ταυτίζεται με την πρόσφατη πολιτισμική προσέγγιση που ισοπεδώνει, κάτω από το γενικό τίτλο Ιστορία τις γνωστές εξειδικεύσεις πανεπιστημιακών θέσεων και ερευνητικών πλάνων· κι αυτό γιατί η Ιστορία ερμηνεύει φαινόμενα συγκεκριμένα στο χρόνο και στο χώρο, με βάση το οντολογικό νόημα των συντεταγμένων της ζωντανής και πολύπλοκης κοινωνικής πραγματικότητας. Παρόμοια ερωτήματα γύρω από κοινωνικο-πολιτικά και ιδεολογικά φαινόμενα μπορούν να απαντηθούν, μόνο αν οι συμβατικές περιοδολογήσεις αναπροσδιοριστούν και αν συσχετιστούν οι εκάστοτε εφαπτόμενες ιστορικές σφαίρες, ανάλογα με την υπόθεση εργασίας.

Ένα τελευταίο σημείο: Όλα τα παραπάνω παραμένουν λειψά, αν δεν συνεπικουρούνται από τη μελέτη της ιστοριογραφίας, δηλαδή της κριτικής ανάλυσης των (κατα)χρήσεων της ιστορίας και των αναχρονιστικών ερμηνειών του παρελθόντος ή, όπως λέγεται, της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας, στο ανταγωνιστικό πλαίσιο των σχέσεων διανοούμενων και ομάδων εξουσίας. Τελευταία μάλιστα μια παρόμοια ανάγκη γίνεται επιτακτική, καθώς θεσμοθετούνται από τις ίδιες τις πολιτικές εξουσίες νομικές παρεμβάσεις για την κανονιστική επιβολή της ιστορικής ορθότητας και συνακόλουθα την ποινικοποίηση κάθε υποτιθέμενης παρεκκλίνουσας άποψης. Ταυτόχρονα, ηθικοποιούνται ιστορικά ζητήματα (π.χ. Σταυροφορίες, δουλεμπόριο, αποικιοκρατία κ.ά.), αν και κανένα επωφελές αποτέλεσμα δεν φαίνεται να προέκυψε από τη συγγνώμη που ζήτησαν, σχετικά, πολιτικές και εκκλησιαστικές αρχές. Στην ίδια συνάφεια της πολιτικά επωφελούς ηθικοποίησης, από διάφορες

ομάδες προβάλλονται διεκδικήσεις, για αναγνώριση π.χ. γενοκτονίας, ή για καθιέρωση εορτασμών, επετείων κ.λπ., μέσω των οποίων ζητούν με μονοδιάστατες προσεγγίσεις της ιστορίας τους να επηρεάσουν μάλλον σύγχρονα δια-κρατικά/ διπλωματικά διακυβεύματα. Το παρελθόν έτσι αναδεικνύεται ένα εύπλαστο όπλο, στα χέρια ποικίλων διεκδικητών της αλήθειας (τους), το οποίο μάλιστα ταχύτατα διαδίδεται *πρετ-α-πορτέ* στα ηλεκτρονικά μέσα δικτύωσης.

Όντας ευαισθητοποιημένοι και, με γνώση των πηγών και της βιβλιογραφίας, έχοντας ασκηθεί στην κριτική και πολύπλευρη ανάλυση μέσω εννοιολογικών εργαλείων και τεχνικών της κοινωνικής ανάλυσης που διαθέτουμε πλέον, οι φοιτητές μας χρειάζεται να κυρίως μάθουν την ιστορία της ίδιας της επιστήμης που σπουδάζουν, ώστε να αποκτήσουν συνείδηση αλλά και την ικανότητα να απαντήσουν σε ερωτήματα, όπως π.χ. γιατί το παρελθόν δεν παύει να αναπροσδιορίζεται στο πλαίσιο του εθνικού κράτους από το 19ο αιώνα ή γιατί η Ιστορία δεν παύει να αποτελεί ένα καίριο διακύβευμα, ακόμα κι όταν υποβαθμίζεται, όπως σήμερα, σε μη επιστήμη και υποκαθίσταται με την αποκωδικοποίηση και ανάλυση λόγων ή με την προβολή πολιτισμικών ταυτοτήτων.

Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Σοφία Λαΐου

Επίκουρος Καθηγήτρια Οθωμανικής Ιστορίας
Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Διονύσης Τζάκης

Λέκτορας Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης
Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Τζελίνα Χαρλαύτη

Καθηγήτρια Ναυτιλιακής Ιστορίας,
Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Θεωρούμε ιδιαίτερα χρήσιμη τη σημερινή συνάντηση και θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε για την πρωτοβουλία το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ και ιδιαιτέρως την καθηγήτρια Ολγα Κατσιαρδή-Hering. Τρεις είναι οι ενότητες που θα παρουσιάσουμε για τις σχέσεις Οθωμανικής και Νεοελληνικής Ιστορίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Η πρώτη αφορά την Οθωμανική και Νεοελληνική Ιστορία στις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές. Η δεύτερη είναι η έρευνα στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και η τρίτη είναι οι επιστημονικές ανταλλαγές και επικοινωνία μεταξύ ελληνικών και τουρκικών πανεπιστημίων.

1) Οι οθωμανικές και νεοελληνικές σπουδές σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο

Έως σχετικά πρόσφατα η ελληνική ιστορία είχε ως κύριο σημείο αναφοράς, συχνά και σύγκρισης, την ευρωπαϊκή ιστορία (π.χ. Γαλλική Επανάσταση, ευρωπαϊκός διαφωτισμός και το αντίστοιχο ρεύμα στην νέα ελληνική ιστορία). Παράλληλα, η μελέτη της 'Τουρκοκρατίας' περιοριζόταν σε πολύ συγκεκριμένα ζητήματα, δηλαδή την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και μάλιστα από τα τέλη του 16ου αιώνα, τα επαναστατικά - εξεγερτικά φαινόμενα στον ελλαδικό χώρο (π.χ. εξεγέρσεις μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου) ως προάγγελος του 1821, το Ανατολικό Ζήτημα τον 19ο αιώνα, τα προνόμια του Πατριαρχείου, οι Φαναριώτες. Με άλλα λόγια χρησιμοποιούσε με εργαλειακό

τρόπο την οθωμανική ιστορία, για να καταλήξει σε επιθυμητά συμπεράσματα, ενώ αντιμετώπιζε τους 'νέους Έλληνες' είτε ως υπόδουλους-κατακτημένους πληθυσμούς είτε ως αυτόνομα δρώντες εντός μιας πολύ λίγο γνωστής αλλά αρκούντως καταπιεστικής πραγματικότητας. Στο ίδιο πλαίσιο, η χρήση του όρου 'Τουρκοκρατία', επηρεασμένη από την ταύτιση των μουσουλμάνων με τους Τούρκους που απαντάται σε ευρωπαϊκές και ελληνικές πηγές της νεότερης περιόδου, επιδίωκε να τονίσει την κυριαρχία του αλλόφυλου και αλλόθρησκου τουρκικού στοιχείου επί των κατακτημένων μη μουσουλμανικών πληθυσμών. Η εικόνα αυτή όμως είναι -εν μέρει- αναληθής, καθώς παραβλέπει ότι η οθωμανική αυτοκρατορική ιδεολογία δεν θεμελιώνεται στις αρχές της εθνικής ιδεολογίας που συγκροτούν τα σύγχρονα εθνικά κράτη. Παραβλέπει επίσης ότι οι αξιωματούχοι της κεντρικής διοίκησης έως τον 18ο αιώνα ήταν εν πολλοίς μη τουρκικής εθνοτικής προέλευσης και αφετέρου ότι η κουλτούρα των κυρίαρχων ήταν η οθωμανική, δηλαδή ένα κράμα τουρκικού, αραβικού και περσικού πολιτισμού. Είναι με άλλα λόγια ένας όρος που θέλει να περιγράψει μία ιστορική πραγματικότητα από τη σκοπιά ενός μόνο μέρους από το σύνολο των υποτελών πληθυσμών, δηλαδή των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που άλλωστε δεν αποτελούσαν την πλειονότητα.¹ Είναι ευτύχημα ότι ολόένα και περισσότερο προτιμώνται στον επιστημονικό λόγο περιγραφές που τονίζουν τον δυναστικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας ('οθωμανική περίοδος' κυριαρχίας).

Εφόσον οι χριστιανικοί πληθυσμοί έζησαν για αιώνες εντός του οθωμανικού κρατικού πλαισίου, με θεσμούς που διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν στο χρόνο από την οθωμανική διοίκηση και στους οποίους προσαρμόστηκαν, είναι επόμενο ότι στο επίπεδο της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της ιστορίας η συνομιλία της νέας ελληνικής με την οθωμανική ιστορία είναι εκ των πραγμάτων επιβεβλημένη. Είναι δηλαδή επιβεβλημένη η κατανόηση των όρων και των μορφών ενσωμάτωσής τους στις δομές, τους θεσμούς και τους μηχανισμούς της οθωμανικής διοίκησης. Με αυτό το σκεπτικό, σχεδόν από την ίδρυση τού Ιονίου Πανεπιστημίου η επικοινωνία της Νεοελληνικής με την Οθωμανική Ιστορία ήταν ορατή στο πρόγραμμα σπουδών του τμήματος Ιστορίας. Μάλιστα, η διδασκαλία της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως υποχρεωτικού μαθήματος παράλληλα με αυτό της Νέας Ελληνικής Ιστορίας καταδεικνύει τη γενικότερη συλλογιστική που επικράτησε στην οργάνωση των σπουδών για τον τρόπο αντιμετώπισης της οθωμανικής κυριαρχίας.

¹ Ας μην ξεχνάμε ότι μεταξύ των μη τουρκικών πληθυσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπήρχαν και Άραβες μουσουλμάνοι και εβραίοι.

Τα προπτυχιακά μαθήματα της Σοφίας Λαΐου διδάσκονται ακριβώς στο πλαίσιο της συνομιλίας της νέας ελληνικής με την οθωμανική ιστορία. Αναφέρουμε ορισμένα μόνο ζητήματα που αναλύονται τόσο σε επίπεδο διδασκαλίας όσο και έρευνας: ο βαθμός πρόσβασης στα οθωμανικά ιεροδικεία αντί των χριστιανικών 'κριτηρίων' για την επίλυση αντιδικιών, η γραφειοκρατικοποίηση της ορθόδοξης Εκκλησίας και η λειτουργία της ως μηχανισμού της οθωμανικής διοίκησης, οι τρόποι συγκέντρωσης κεφαλαίου από τους χριστιανούς (και όχι μόνο) οθωμανούς υπηκόους και κατ' επέκταση η διαμόρφωση 'εσωτερικών' (εντός δηλαδή της χριστιανικής κοινότητας/μιλλέτ) ελίτ, καθώς και η σχέση τους με το οθωμανικό κράτος όπως και με τις μουσουλμανικές ελίτ στην Κωνσταντινούπολη και τις επαρχίες, η σημασία των οθωμανικών θεσμών στην ανάπτυξη των ναυτιλιακών επιχειρήσεων κ.ο.κ. Στα παραπάνω ερωτήματα η χρήση οθωμανικού αρχαιικού υλικού συμβάλλει στην πληρέστερη κατανόηση του κεντρικού ζητήματος, που δεν είναι άλλο από το καθεστώς διαβίωσης των Ελλήνων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Στα προπτυχιακά μαθήματα της Τζελίνας Χαρλαύτη η ναυτιλιακή ιστορία των Ελλήνων διδάσκεται μέσα από τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις των ναυτότοπων του Ιονίου και του Αιγαίου, που από τον 18ο μέχρι τον 20ό αιώνα υπήρξαν τροχοί ενοποίησης των επιμέρους αγορών της Ανατολής και της ένταξής τους στη Δύση σε μια ενοποιούμενη παγκόσμια αγορά. Ο στόλος των Ελλήνων, οθωμανών ή βενετών υπηκόων, τον 18ο αιώνα κατάφερε να αναπτύξει τις ναυτιλιακές του δραστηριότητες και να αναδειχτεί τον 19ο και 20ό αιώνα με βάση το ελληνικό κράτος και τα νησιά του Ιονίου και του Αιγαίου υπό διάφορες κυριαρχίες, ως ο κύριος θαλάσσιος μεταφορέας του εμπορίου του 'Λεβάντε', διεισδύοντας στις αγορές όχι μόνο της δυτικής Μεσογείου αλλά και σε εκείνες του Ατλαντικού. Μόνο μέσω της συνομιλίας της νέας ελληνικής ιστορίας και της οθωμανικής ιστορίας μπορεί να κατανοήσει κανείς το 'κατά θάλασσαν επιχειρείν' των Ελλήνων. Το ίδιο συμβαίνει και με τα μαθήματα για τις επιχειρήσεις της ελληνικής διασποράς στη νοτιοανατολική Ευρώπη, Ανατολική Μεσόγειο και Μαύρη Θάλασσα.

Ένα ιδιαίτερο πεδίο μελέτης όπου το 'ελληνικό' γίνεται αντικείμενο πραγματέυσης με πλαίσιο αναφοράς το 'ευρωπαϊκό' και το 'οθωμανικό' είναι η Επανάσταση του 1821. Στο πρόγραμμα σπουδών του Τμήματος κατέχει σημαντική θέση η Ελληνική Επανάσταση, με διδάσκοντες για πολλά χρόνια τον Πέτρο Πιζάνια και πρόσφατα τον Διονύση Τζάκη. Μάλιστα, το 2007 διοργανώθηκε ειδικό συνέδριο για την Ελληνική Επανάσταση, με ομιλητές,

μεταξύ άλλων, αρκετούς ειδικούς στις οθωμανικές σπουδές. Η διδασκαλία της ελληνικής εθνικής Επανάστασης στο Τμήμα μας έχει ως άξονα το εξής: η ιδεολογική συγκρότηση και η πολιτική διαμόρφωση του ελληνικού εθνικού κινήματος, η ένταξη σε αυτό μεγάλου μέρους των τοπικών ηγετικών ομάδων και η μαζική συμμετοχή στην επανάσταση των χριστιανικών πληθυσμών της νότιας Βαλκανικής είναι αδύνατο να κατανοηθούν πλήρως αν συσχετιστούν αποκλειστικά και μόνο με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές) και την επίδραση ή τη διάδοσή τους στην οθωμανική ανατολή. Εξίσου απαραίτητη είναι η διερεύνηση του οθωμανικού πλαισίου, εντός του οποίου αναπτύχθηκε κοινωνικά και πολιτικά το εθνικό επαναστατικό υποκείμενο. Οι θεσμικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, εξελίξεις και διεργασίες εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδίως κατά τον ύστερο 18ο και τον αρχόμενο 19ο αιώνα, μας βοηθούν να προσεγγίσουμε καλύτερα ερωτήματα που αφορούν τη γεωγραφική εξάπλωση και την κοινωνική δεξίωση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, καθώς και των πολιτικών πρακτικών του ελληνικού εθνικού κινήματος. Μας επιτρέπει επίσης να κατανοήσουμε καλύτερα τους τρόπους με τους οποίους ξεγέρθηκαν οι κάτοικοι των επαναστατημένων περιοχών, πολέμησαν και διαχειρίστηκαν πολιτικά τον δεκάχρονο αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας. Τέλος, αναγκαίο πεδίο διερεύνησης για τη μελέτη της Ελληνικής Επανάστασης είναι η πρόσληψή της αλλά και οι τρόποι αντιμετώπισής της από το κεντρικό οθωμανικό κράτος και τους τοπικούς του αξιωματούχους.

Είναι αυτονόητο ότι η λογική της ουσιαστικής επικοινωνίας της νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας διαπερνά και τις μεταπτυχιακές σπουδές. Σε όλα τα προγράμματα που λειτουργούν στο Τμήμα Ιστορίας διδάσκεται η Οθωμανική Ιστορία είτε σε συνάρτηση με ζητήματα της Νέας Ελληνικής Ιστορίας είτε στο ευρύτερο πλαίσιο της ιστορίας της αυτοκρατορίας.

2) Έρευνα

Όποια έρευνα έχει πραγματοποιηθεί για την ελληνική ιστορία τα τελευταία δώδεκα χρόνια έχει γίνει πάντα σε συνδυασμό οθωμανικών, ελληνικών και ευρωπαϊκών πηγών. Από το 2004 έως σήμερα έχουμε διεξαγάγει (και διεξάγουμε) τρία προγράμματα: α) πρόγραμμα Πυθαγόρας I για τη ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821 (marehist.gr/gr/research), β) πρόγραμμα Θαλής για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των πόλεων λιμανιών της Μαύρης Θάλασσας από τα τέλη του 18ου μέχρι τις αρχές 20ού αι. (blacksea.gr), γ) πρόγραμμα για το ελληνικό εμπορικό και πολεμικό ναυτικό 1821-1831 που

μόλις αρχίσαμε με χρηματοδότηση από το Ίδρυμα Νιάρχου (marehist.gr/gr/research). Για να αναλυθούν τα ζητήματα της νέας ελληνικής ιστορίας από τον 18ο έως τις αρχές 20ού αιώνα χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται το οθωμανικό αρχειακό υλικό παράλληλα με ελληνικό, ρωσικό και δυτικοευρωπαϊκό υλικό. Γιατί; Διότι δεν μπορεί να αναλυθεί η ιστορία της ναυτιλίας χωρίς τη γνώση του οθωμανικού πολιτικού, διοικητικού και οικονομικού πλαισίου που έθεταν τους όρους για τη δραστηριοποίηση των ελλήνων οθωμανών υπηκόων. Σαφώς μπορεί κανείς να αναδείξει πολύ σημαντικές πτυχές της εμπορικής και ναυτιλιακής δράσης των Ελλήνων χωρίς τα οθωμανικά αρχεία, όπως γινόταν μέχρι τώρα και γνωρίζουμε συμφωνητικά, ναυλώσεις, συμπλοιοκτησίες από τα κοινοτικά, βενετικά και αγγλικά αρχεία. Έλειπε ωστόσο: α) η συνολική θεώρηση του πλαισίου και η ‘υπενθύμιση’ ότι δραστηριοποιούνταν οι Έλληνες ως οθωμανοί υπήκοοι ή μπερατλήδες, μια υπενθύμιση που πριν από λίγες δεκαετίες ήταν επιβεβλημένο να γίνει· β) η ανάδειξη θεμάτων επιχειρηματικής συνεργασίας χριστιανών και μουσουλμάνων οθωμανών υπηκόων και, γ) πλην της ποιοτικής ανάλυσης, έλειπε μία ποσοτική ανάλυση των δεδομένων από τα οθωμανικά αρχεία (για παράδειγμα βλ. 2.500 άδειες ναυσιπλοΐας σε έλληνες οθωμανούς υπηκόους από τη δεκαετία του 1780 μέχρι τη δεκαετία του 1810).² Όταν κάναμε την ποσοτική ανάλυση με βάση τις άδειες ναυσιπλοΐας, ήρθε στο φως για πρώτη φορά όλο το εύρος της αιγαιοπελαγίτικης ναυτιλίας ανά νησί και καπετάνιο, δεδομένα τα οποία μόνο αποσπασματικά μπορούσαν να βρεθούν στα μέχρι τώρα γνωστά ελληνικά αρχεία. Εκτός του αρχείου της Ύδρας, που προσφέρει κυρίως ποιοτικά δεδομένα, είναι η πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε οθωμανικό αρχειακό υλικό για την ελληνική ναυτιλία. Παρόλο που ήταν γνωστή η σημασία της ελληνικής ναυτιλίας έως το 1821, δεν γνωρίζαμε σε βάθος ούτε το εύρος της δράσης ούτε τα δρώντα υποκείμενα.

Στη βάση δεδομένων που δημιουργήσαμε με οθωμανικά και άλλα αρχεία συναντούμε χιλιάδες καπεταναίους, και ανάμεσά τους κατοπινούς ήρωες του 1821. Εμποροπλοίαρχοι για τουλάχιστον τριάντα χρόνια, εμπειροπόλεμοι πάνω σε καράβια εξοπλισμένα με (καταγεγραμμένα από τις οθωμανικές αρχές)

² Gelina Harlaftis – Sophia Laiou, “Ottoman State Policy in Mediterranean Trade and Shipping, c.1780-c.1820: The Rise of the Greek-Owned Ottoman Merchant Fleet”, στο: Mark Mazower (επιμ.), *Networks of Power in Modern Greece*, Hurst, Λονδίνο, 2008, 1-44. Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821*, Κέδρος, Αθήνα 2013, κεφάλαια 2, 3 και 19.

κανόνια, τουφέκια, καραμπίνες και μαχαίρια βρίσκονται στη βάση δεδομένων μας, που την αποκαλέσαμε *Αμφιτρίτη*, να οργώνουν τις θάλασσες μεταφέροντας φορτία. Για παράδειγμα, η *Αμφιτρίτη* εντοπίζει σαράντα τρία ταξίδια του Ανδρέα Βώκου (Μιαούλη) από το 1787 μέχρι το 1816, που εκτείνονταν από τον Παγασητικό κόλπο και τις ακτές της Συρίας μέχρι το Λιβόρνο και το Πορτ Μαχόν της Μινόρκας, ενώ άλλων, όπως του Μιχάλη Τσαμαδού μέχρι την Καραϊβική και το Μπουένος Άιρες. Επίσης ανεδείχθη από το υλικό κάτι που ήταν γνωστό αλλά δεν ήταν τεκμηριωμένο, όπως η δραστηριοποίηση των Ελλήνων σ' ένα πολύ ιδιαίτερης σημασίας εμπόριο, το καπανλήδικο, δηλαδή το εμπόριο για την τροφοδοσία της Πόλης από τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας.

Στο επόμενο πρόγραμμα, που έγινε στο πλαίσιο Θαλής (blacksea.gr), συνεργαστήκαμε με Τούρκους ιστορικούς από το Πανεπιστήμιο του Βοζαζιζι, της Κωνσταντινούπολης, το Πανεπιστήμιο Bilkent της Άγκυρας, το Πανεπιστήμιο Düzce, το Πανεπιστήμιο Ondokuz Mayıs της Σαμψούντας και εξετάσαμε μία άγνωστη πτυχή της ιστορίας των Ελλήνων, ήτοι την οικονομική ανάπτυξη των πόλεων του Πόντου από τη δεκαετία 1860 έως τη δεκαετία 1910, καθώς και την ενσωμάτωση της Μαύρης Θάλασσα στο παγκόσμιο εμπόριο. Αυτή η ανάπτυξη, όπως αποδεικνύεται, βασίστηκε στη συνεργασία οθωμανών Ελλήνων, Αρμενίων και μουσουλμάνων. Ας σημειωθεί ότι το συνέδριο στην Κωνσταντινούπολη, που συνδιοργανώσαμε στο Πανεπιστήμιο του Βοσπόρου με τον αείμνηστο Βαγγέλη Κεχριώτη, ήταν το πρώτο στη σύγχρονη ιστορία που δεν εστίασε στις εθνικές διαστάσεις που συνήθως παίρνει η μελέτη της ιστορίας του Πόντου. Παράλληλα με τη νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, αναδείξαμε τις δραστηριότητες των Ελλήνων οθωμανών στα βαλκανικά παράλια της, μια έρευνα στην οποία ηγήθηκε ο Ανδρέας Λυμπεράτος. Δύο τόμοι, ο ένας για τις πόλεις λιμάνια της δυτικής ακτής της Μαύρης Θάλασσας με επιμέλεια των Ανδρέα Λυμπεράτου και Κωνσταντίνου Αρντελεάνου και ο άλλος για τις πόλεις-λιμάνια της νοτίου ακτής με επιμέλεια Εντέμ Ελντέμ, Σοφίας Λαΐου και Βαγγέλη Κεχριώτη πρόκειται να δημοσιευθούν ως ηλεκτρονικά βιβλία εντός του 2016 και σε έντυπη μορφή ελπίζουμε το 2017.³

³ Constantin Ardeleanu – Andreas Lyberatos (επιμ.), *Port Cities of the Western Black Sea Coast and the Danube. Economic and Social Development in the Long Nineteenth Century*, Black Sea History Project Working Papers, volume 1. Edhem Eldem, Vangelis Kechriotis, Sophia Laiou (επιμ.), *The Economic and Social Development of the Port-Cities of the Southern Black Sea Coast, Late 18th – Beginning of the 20th Century*, Black Sea Project Working Papers, volume 5.

3) Διαπανεπιστημιακές συνεργασίες

Πέρα, ωστόσο, από τα χρηματοδοτούμενα ερευνητικά προγράμματα, το Ιόνιο Πανεπιστήμιο έχει αναπτύξει διαπανεπιστημιακές συνεργασίες με συναδέλφους και πανεπιστημιακά ιδρύματα σε επίπεδο φοιτητών και καθηγητών. Οι καθηγητές του Τμήματος έχουν αναπτύξει συνεργασίες μέσω του προγράμματος Erasmus με το Πανεπιστήμιο Βοζαζιζι στην Κωνσταντινούπολη. Μέσα στο πλαίσιο του Προγράμματος Πρακτικής Άσκησης έχουν σταλεί φοιτητές στη Σχολή της Χάλκης και έχουν αναπτυχθεί μέσω των επιστημονικών προγραμμάτων δίκτυα συνεργασίας με καθηγητές από τα προαναφερθέντα τουρκικά πανεπιστήμια με σκοπό την ανταλλαγή γνώσης και αρχείων για τις ελληνοοθωμανικές σχέσεις.

Επομένως στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο συνεχίζουμε μία παράδοση δεκαετιών που καλλιεργεί τη γνώση της οθωμανικής ιστορίας, όπως και της ευρωπαϊκής, και τις 'παντρεύει' με τη νεότερη και σύγχρονη ελληνική ιστορία. Εκπαιδεύουμε τους φοιτητές μας στη βάση αυτής της παράδοσης, τους προτρέπουμε στη χρήση συνδυασμού αρχείων από την Ελλάδα, την Τουρκία και τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες και προσπαθούμε να τους υποδείξουμε θεωρήσεις που δεν είναι αποκλειστικά ελληνοκεντρικές και, ταυτοχρόνως, λαμβάνουν υπόψη τα διακριτά αλλά και αλληλένδετα μεταξύ τους πλαίσια αναφοράς της νεότερης ελληνικής ιστορίας, δηλαδή το οθωμανικό και το ευρωπαϊκό. Αφού κάθε νέα γενιά ιστορικών ξαναγράφει και διευρύνει τις ιστοριογραφικές οπτικές της ιστορίας, με την έννοια ότι θέτει νέα ερωτήματα, μελετά εκ νέου τις εξεταζόμενες πηγές και αναμετρείται με διαφορετικά μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα, θεωρούμε ότι οι απόφοιτοι του τμήματός μας διαθέτουν τα εφόδια για να εμπλουτίσουν και ανανεώσουν τη συνομιλία της νέας ελληνικής και οθωμανικής ιστορίας.

**Οι σπουδές στη Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία
στη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών
του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης**

Κωνσταντίνος Κ. Χατζόπουλος

Καθηγητής Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ

Παναγιώτα Τζιβάρα

Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ

Εισαγωγικά θα θέλαμε να σας ενημερώσουμε ότι στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης μετά από την ψήφιση του Ν.4009/2011 ιδρύθηκε η Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών, στην οποία εντάχθηκαν τα Τμήματα Ιστορίας και Εθνολογίας, Ελληνικής Φιλολογίας και Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών. Η ίδρυση της Σχολής έδωσε τη δυνατότητα στα Τμήματα να εντάξουν στα προγράμματα των προπτυχιακών τους σπουδών μαθήματα από τα άλλα Τμήματα της Σχολής. Η δυνατότητα αυτή 'έλυσε' ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζαμε πρωτότερα: τη διδασκαλία της οθωμανικής ιστορίας.

Η Οθωμανική Ιστορία ως χωριστό γνωστικό αντικείμενο καθιερώθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας το 2011, όταν αναθεωρήθηκε εκ βάθρων το πρόγραμμα σπουδών. Η εισαγωγή της στο πρόγραμμα σπουδών κρίθηκε απαραίτητη για δύο λόγους: πρώτον, επειδή ο νέος ελληνισμός διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό κατά τη διάρκεια της οθωμανικής εποχής και, δεύτερον, η Οθωμανική Ιστορία δεν διδάσκεται ως αυτοτελές μάθημα στη δωδεκάχρονη εγκύκλια εκπαίδευση. Συνεπώς, η όσο το δυνατόν καλύτερη γνώση της οθωμανικής ιστορίας επιτρέπει στους φοιτητές αφενός να γνωρίσουν το 'πλαίσιο' μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε ο νέος ελληνισμός και, αφετέρου, να δώσουν απαντήσεις σε καίρια ζητήματα που αφορούν στην εξελικτική πορεία του ως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η αλλαγή στο πρόγραμμα σπουδών του Τμήματός μας σημαίνει την εισαγωγή στα τρία πρώτα εξάμηνα των προπτυχιακών σπουδών ενός υποχρεωτικού εισαγωγικού μαθήματος, με το οποίο επιχειρείται να ενημερωθεί ο

φοιτητής σχετικά με τις σπουδές και την έρευνα στην οθωμανική ιστορία τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, τις θεωρίες για τη γένεση του οθωμανικού κράτους, τον τρόπο οργάνωσης και διοίκησής του, το τιμαριωτικό σύστημα, το σύστημα των 'δούλων', την οικονομική και κοινωνική ζωή, το χώρο και τον πληθυσμό, τις προσπάθειες εκσυγχρονισμού του και τη διάλυσή του.

Σε δεύτερο επίπεδο οι φοιτητές – ιδιαίτερα όσοι ακολουθούν την κατεύθυνση της ιστορίας – μπορούν να παρακολουθήσουν μαθήματα οθωμανικής (και τουρκικής) ιστορίας που προσφέρονται στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών. Και τούτο γιατί στο Τμήμα αυτό – σε αντίθεση με το Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας – υπηρετούν δύο μέλη του ΔΕΠ που θεραπεύουν την οθωμανική ιστορία. Στα μαθήματα αυτά εξετάζεται αναλυτικά η περίοδος των μεταρρυθμίσεων, η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η γένεση των εθνικών κρατών, συμπεριλαμβανομένης της Τουρκίας. Έτσι, σε προπτυχιακό επίπεδο οι εκπαιδευτικές ανάγκες καλύπτονται σε ικανοποιητικό βαθμό.

Αξίζει να σημειώσω εδώ πως, πέρα από την Οθωμανική Ιστορία, στο Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών υπηρετεί και ένα μέλος του ΔΕΠ (ο κ. Γιώργος Σαλακίδης) που διδάσκει την οθωμανική γλώσσα και γραμματεία. Έτσι, οι φοιτητές μας έχουν τη δυνατότητα να μάθουν τα 'οσμανλίδικα' και να έρθουν σε επαφή με τις πηγές της οθωμανικής ιστορίας. Δυστυχώς, εξ όσων γνωρίζω, ελάχιστοι φοιτητές έχουν εκμεταλλευτεί τη δυνατότητα που τους δίνεται να ασχοληθούν με ένα αντικείμενο ελάχιστα γνωστό, αλλά απολύτως απαραίτητο για την ιστορική έρευνα.

Σε ό,τι αφορά τώρα το γνωστικό αντικείμενο της 'Νεοελληνικής Ιστορίας', σύμφωνα με το πρόγραμμα σπουδών, στα τρία πρώτα εξάμηνα διδάσκεται ένα υποχρεωτικό εισαγωγικό μάθημα, στο οποίο επιχειρούμε να δώσουμε ένα διάγραμμα της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού από τις απαρχές του ως τον 20ό αιώνα. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και στο μάθημα αυτό συνεργαζόμαστε τρία μέλη του ΔΕΠ. Η κ. Τζιβάρα που καλύπτει τον βενετοκρατούμενο ελληνισμό, ο κ. Χατζόπουλος που καλύπτει τον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό και η κ. Ελπίδα Βόγλη, που καλύπτει την ιστορία του ελληνικού εθνικού κράτους και του ελληνισμού της διασποράς.

Στη συνέχεια, οι φοιτητές μας έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν όσα μαθήματα επιθυμούν από αυτά που προσφέρουν στο συγκεκριμένο γνωστικό αντικείμενο όχι μόνον τα τρία μέλη του ΔΕΠ που αναφέρονται παραπάνω, αλλά και άλλοι συνάδελφοι. Τα μαθήματα αυτά αφορούν στις πηγές της νεοελληνικής ιστορίας (αφηγηματικά κείμενα, έγγραφα, οπτικοακουστικό υλικό κλπ), την

πολιτική ιστορία, την οικονομία και την κοινωνία, την κίνηση των ιδεών, τη νεοελληνική εκπαίδευση, την ιστορία της νεοελληνικής τέχνης κ. ά.

Στο πλαίσιο της νεοελληνικής κυρίως ιστορίας το Τμήμα μας σε συνεργασία με το Παράρτημα των Γενικών Αρχείων Κομοτηνής προσφέρει στους φοιτητές μας τη δυνατότητα να κάνουν πρακτική άσκηση τουλάχιστον μίας εβδομάδας στα ΓΑΚ. Έτσι, οι φοιτητές έρχονται σε επαφή με το αρχαιολογικό υλικό και μαθαίνουν τις μεθόδους ταξινόμησης και καταλογογράφησης. Υπεύθυνη της πρακτικής αυτής είναι η κ. Τζιβάρια, η οποία στη συνέχεια παρουσιάζει τη διδασκαλία στο γνωστικό αντικείμενο της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού.

Ενώ όμως σε προπτυχιακό επίπεδο έχουμε κάνει σημαντικά βήματα προόδου στη διδασκαλία των δύο γνωστικών αντικειμένων, σε επίπεδο μεταπτυχιακών σπουδών η οθωμανική ιστορία περιμένει την ένταξή της σε ένα διατμηματικό πρόγραμμα στην οθωμανική γλώσσα και ιστορία, με την εμπλοκή μελών του ΔΕΠ και από τα δύο τμήματα.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται με συντομία όψεις της διδασκαλίας για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο, έτσι όπως παρουσιάζονται στα μαθήματα του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας.

Η πρώτη επαφή των φοιτητών με τη βενετική παρουσία στην ανατολική Μεσόγειο πραγματοποιείται στη σειρά των εισαγωγικών μαθημάτων της ιστορίας των λατινικών κυριαρχιών, τα οποία εντάσσονται στην Ιστορία του Νέου και Νεότερου Ελληνισμού. Η Ιστορία της Βενετοκρατίας στον καθ' ημάς χώρο, ως αυτοτελής ενότητα, περιλαμβάνεται στη ζώνη των υποχρεωτικών μαθημάτων κατεύθυνσης Ιστορίας. Στη διάρκεια των εξαμήνων, ενός εξαμήνου, συναντήσεων με τους φοιτητές επιχειρείται η παρουσίαση της πόλης της Βενετίας, από τη γέννησή της έως το κτίσιμο της θαλασσοκρατορίας, η κυριαρχία της στον ελληνικό χώρο και οι εκφάνσεις αυτής της κυριαρχικής εξουσίας στους υπηκόους. Το εύρος της εξεταζόμενης περιόδου είναι αρκετά μεγάλο, η πρόκληση για τον νεαρό φοιτητή εξαιρετικά απαιτητική και η σύγκυση ενίοτε παρούσα. Στην εξοικείωση των φοιτητών με όψεις της βενετικής παρουσίας αποσκοπεί η ένταξη στο πρόγραμμα σπουδών μαθημάτων ελεύθερης επιλογής. Στο παρόν εαρινό εξάμηνο στο πρόγραμμα εντάχθηκε και το τιτλοφορούμενο *Βενετοί και Οθωμανοί Τούρκοι στην ανατολική Μεσόγειο (15ος - 18ος αιώνας)*, το οποίο ενδιαφέρει και τη θεματική της ημερίδας.

Στη θεματική του μαθήματος περιλαμβάνεται η παρουσίαση των δύο λαών και των δύο κυριάρχων στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο και η σύντομη

περιγραφή των συγκρούσεων και των διεκδικήσεών τους. Στους μαθησιακούς στόχους εντάσσεται η αποδυνάμωση των κοινών τόπων, που για χρόνια η ιστοριογραφία καλλιέργησε, για τη σύγκρουση ανάμεσα στον 'πολιτισμό' και την 'πίστη', η παρουσίαση της εξέλιξης της συμπεριφοράς των Βενετών απέναντι στους Τούρκους, από την άγνοια στην 'τουρκοφιλία', με έμφαση στην εκατέρωθεν πρόσληψη της εικόνας του Άλλου.¹ Το μάθημα στηρίζεται σε αρχειακές πηγές ελληνόφωνες ή ιταλόφωνες σε μετάφραση, σε χρονικά, εκθέσεις βιβλίων και σε λογοτεχνικά κείμενα. Επιχειρείται επίσης η ανάγνωση 'κειμένων' υλικού πολιτισμού και αρχιτεκτονικής,² λαμβάνοντας πάντα υπόψιν το πλαίσιο της συνάφειας των δύο κόσμων και τις συμπεριφορές.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίδεται στις συνέπειες των συγκρούσεων Οθωμανών και Βενετών στον ελληνικό πληθυσμό και στην προβολή και των θετικών σημείων που αναδύθηκαν, αφότου κόπασαν οι μεγάλες προσφυγικές πληθυσμικές ροές. Η μετακίνηση των ανθρώπων εξετάζεται παράλληλα με τη μετακίνηση ιδεών, συνθηγιών, τρόπου ζωής, με βάση το παράδειγμα των Κρητικών και άλλων Αιγαιοπελαγιδών προσφύγων στον ιόνιο χώρο.

Ο περιορισμένος χρόνος των μαθημάτων και η διάθεση του ακροατηρίου, καθορίζουν σε όλους μας τις θεματικές και υπαγορεύουν το άνοιγμα ή τη διάχυση ερευνητικών ερωτημάτων. Σε ένα προπτυχιακό μάθημα οι φοιτητές είναι ακροατές, δέκτες, δυνάμει υποψήφιοι, μόνο, ερευνητές.

Στις δυνατότητες επέκτασης της διδασκαλίας του μαθήματος θα ενέτασσα την παρουσίαση της συμπεριφοράς των ελληνικών πληθυσμών απέναντι στους δύο διαφορετικούς κυριάρχους, στη μετάβαση ή στην εναλλαγή τους, όπως και την παρουσίαση της στάσης και της ιδεολογίας των ίδιων των εμπλεκομένων και πασχόντων, βενετών και οθωμανών υπηκόων, στη διαπάλη των κυριών τους.

¹ Ενδεικτικά, βλ. Lucette Valensi, *Βενετία και Υψηλή Πύλη. Η γένεση του δεσπότη*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000· P. Preto, *Venezia e i Turchi*, Sansoni, Φλωρεντία 1975 (Viella, Roma 2013)· Maria Pia Pedani, *Venezia porta d'Oriente*, Mulino, Μπολόνια 2010· Vera Costantini, «*Cornici turche per specchi veneziani: l'immagine della Signoria nei dispacci del sultano*», στο: Susanne Winter (επιμ.), *Venezia, l'altro e l'altrove. Aspetti della percezione reciproca*, Edizioni di Storia e Letteratura, Ρώμη 2006, 29-35· M. Formica, *Lo specchio turco. Immagini dell'Altro e riflessi di sé nella cultura italiana d'età moderna*, Donzelli, Ρώμη 2012.

² Ως 'εγχειρίδιο' για τις επιρροές στο υλικό πεδίο χρησιμοποιείται ο κατάλογος της έκθεσης St. Carboni (επιμ.), *Venezia e l'Islam 828-1797*, catalogo di mostra Venezia, Palazzo Ducale 28.7/-25.11.2007, Marsilio, Βενετία 2007, με πλούσιο εικονογραφικό υλικό και μεταφράζονται οι μελέτες των J. Cl. Hocquet, «*Venezia e il mondo turco*», 29-50, J. Raby, «*La Serenissima e la Sublime Porta: le arti nell'arte della diplomazia (1543-1600)*», 107-138, W. Denny, «*Tessuti e tappeti orientali a Venezia*», 185-206.

Ενδιαφέρον έχει ακόμα η μελέτη της πολιτικο-οικονομικής συνεργασίας των δύο αντιπάλων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο καθώς και η συγκριτική εξέταση των κεφαλαίων από εκείνες τις συνθήκες ειρήνης, τις «τυλιγμένες σε μπροκάρ και δεμένες σε ένα τόπι μεταξωτό βυσσινί ύφασμα»³.

Η εθνική ιστορία (*storia patria*) της βενετοκρατίας έχει αρχίσει ήδη τις τελευταίες δεκαετίες να αναγιγνώσκεται και με τις πηγές του 'Άλλου', του 'εχθρού'.⁴

Για την εκ νέου ανάγνωση των ανωτέρω θεματικών, με την ερμηνεία των κειμένων που παρήχθησαν και από τις δύο πλευρές, για την αποσαφήνιση των σημειομένων και την αποκάλυψη των κεκαλυμμένων, η συνεργασία με τους επαίοντες της οθωμανικής ιστορίας, και προπάντων γνώστες του γλωσσικού κώδικα των κειμένων, είναι αυτονόητα αναγκαία.

³ Maria Pia Pedani Fabris, *La dimora della pace. Considerazioni sulle capitolazioni tra i paesi islamici e l'Europa*, Cafoscarina 1996, 17 («ritornarono con li capitoli serrati in doi borse di brocato con il sigillo d'oro del Signor, che li sigillaro sopra loro, et poi e legato con una posta d'ormesino cremisino che non si puol vedere»).

⁴ Βλ. ενδεικτικά τις πολύ πρόσφατες μελέτες: Vera Costantini, *Il sultano e l'isola contesa. Cipro tra eredità veneziana e potere ottomano*, Utet, Τορίνο 2009. Erica Ianiro, *Levante. Veneti e Ottomani nel XVIII secolo*, Marsilio, Βενετία 2014. Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Οθωμανικές πηγές για τη νεώτερη ιστορία της Λευκάδας*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2013.

**Η νεότερη ιστορία στα Παιδαγωγικά Τμήματα
του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης:
δεδομένα, προβληματισμοί και προοπτικές
στη διδασκαλία και την έρευνα**

Βασιλική Θεοδώρου

Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας
Σχολή Επιστημών Αγωγής, ΔΠΘ

Γκαρος Μαντούβαλος

Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Κοινωνικής Ιστορίας
Σχολή Επιστημών Αγωγής, ΔΠΘ

Κατ' αρχάς, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τους συναδέλφους του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ (και συγκεκριμένα εκείνους της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και της Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας) για την πρόσκληση που μας απηύθυναν και να τους συγχαρούμε για την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα πρωτοβουλία τους να διοργανώσουν τη σημερινή ημερίδα.

Θεωρούμε ωστόσο ότι η συμβολή μας στη συζήτηση που θα αναπτυχθεί, θα έχει μάλλον περιορισμένο χαρακτήρα και αυτό για προφανείς λόγους. Η ανταλλαγή απόψεων αφορά κυρίως τα Τμήματα Ιστορίας ή τα διφυή Τμήματα των οποίων το ένα εκ των δύο γνωστικών πεδίων είναι η Ιστορία, καθώς εκεί αφενός θεραπεύονται, μεταξύ άλλων, με συστηματικό και οργανωμένο τρόπο, τα αντικείμενα των νεοελληνικών και οθωμανικών σπουδών, αφετέρου δημιουργούνται οι συνθήκες για τον εμπλουτισμό των σχέσεων των δύο αυτών πεδίων. Ωστόσο, θεωρούμε ότι η κατάθεση της εμπειρίας και των σκέψεών μας αναφορικά με το παρόν και το μέλλον της ιστορίας ως αντικειμένου διδασκαλίας και πεδίου έρευνας, στο πλαίσιο λειτουργίας των Σχολών Επιστημών Αγωγής, θα τροφοδοτήσει πιθανόν τον σχετικό διάλογο από μια διαφορετική οπτική γωνία. Οι σκέψεις που ακολουθούν και έχουν ως βάση την εμπειρία μας στα Παιδαγωγικά Τμήματα του Πανεπιστημίου Θράκης, δεν φιλοδοξούν παρά να διατυπώσουν ορισμένα ερωτήματα γύρω από το περιεχόμενο, τις δεξιότητες και τους στόχους της διδασκαλίας της ιστορίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση καθώς και τις δυσκολίες που σχετίζονται με την

καλλιέργεια ιστορικής σκέψης σε ένα επιστημονικά περιβάλλον ποικίλο όπως αυτό των Παιδαγωγικών Τμημάτων.

* * *

Από την ίδρυσή τους τα Παιδαγωγικά Τμήματα είχαν ένα διττό προσανατολισμό, καθώς καλούνταν να παρέχουν εφόδια τόσο για την επιστημονική κατάρτιση όσο και την επαγγελματική προετοιμασία των αποφοίτων τους.¹ Δεδομένου του διεπιστημονικού τους χαρακτήρα, τα προγράμματα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων περιλάμβαναν ποικίλα γνωστικά αντικείμενα ανάμεσα στα οποία και η Ιστορία, η οποία αν και κατείχε πρωτεύουσα θέση σε αυτά, είχε μια ιδιαίτερη λειτουργία. Η διδασκαλία της, η οποία περιοριζόταν και εξακολουθεί να περιορίζεται σε ένα ή δύο εξάμηνα, πραγματεύεται, ως επί το πλείστον, τη νεότερη και σύγχρονη περίοδο της ευρωπαϊκής και ελληνικής ιστορίας, –η αρχαία και η βυζαντινή περίοδος απουσιάζουν σχεδόν εντελώς από τα αντίστοιχα προγράμματα σπουδών– και την ιστορία της εκπαίδευσης, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτούς τους περιορισμούς, στραφήκαμε σε μια σφαιρική προσέγγιση της νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, σε μια προοπτική σύνδεσής της με τις μεγάλες τομές της ευρωπαϊκής ιστορίας, από τα τέλη του 18ου μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Οι ζητήσεις αυτές συμβάδιζαν με τις επιστημολογικές επιλογές μας και τον τρόπο διαμόρφωσής μας ως ιστορικών. Καθώς καλούμασταν να εισαγάγουμε/μυήσουμε φοιτητές, που δεν επρόκειτο να γίνουν ιστορικοί, σε μια συνολική θεώρηση της νεοελληνικής κοινωνίας και των ζητημάτων που έθετε η μελέτη της στους σύγχρονους ιστορικούς, επιλέξαμε να εστιάσουμε στην πολιτική, κυρίως, αλλά και την κοινωνική και οικονομική ιστορία, με αναφορές σε πτυχές που άγγιζαν ενίοτε και την ιστορία των ιδεών και των νοοτροπιών. Υπό αυτό το πρίσμα, γινόταν προσπάθεια να αναδειχθούν οι τομές και οι συνέχειες που υπερακόντιζαν τις συμβατικές χρονολογίες σταθμούς που η σχολική ιστορία είχε συνηθίσει τους φοιτητές και να αντιμετωπισθούν οι παθογένειες που συνδέονται με αυτή.²

¹ Ας σημειωθεί ότι το νομοθετικό πλαίσιο με βάση το οποίο μετεξελίχθηκαν τα Τμήματα αυτά από Παιδαγωγικές Ακαδημίες σε Πανεπιστημιακά Τμήματα, θεσμοθετήθηκε το 1982, ενώ τα περισσότερα ξεκίνησαν να λειτουργούν σύμφωνα με το νέο πλαίσιο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Τα Προγράμματα Σπουδών τους διατηρούσαν ωστόσο για αρκετό διάστημα δομές που είχαν διαμορφωθεί στο πλαίσιο λειτουργίας των Ακαδημιών.

² Η τελευταία ευθύνεται συχνά για μια γραμμική αντίληψη της ιστορίας, για την καλλιέργεια εθνικών μύθων, τη μονομέρεια, τις απλουστεύσεις και την επιλεκτική προβολή ορισμένων προνομιακών στιγμών του παρελθόντος.

Η προσέγγιση αυτή, που έφερε τα ίχνη των επιρροών της Σχολής των Annales, εξυπηρετούσε το στόχο της μύησης των νέων σε έναν τρόπο σκέψης με τον οποίο δεν είχαν εξοικειωθεί κατά τη διάρκεια της υποχρεωτικής τους εκπαίδευσης, αυτόν που αναδείκνυε τη διαλεκτική των χρόνων της ιστορίας στη μεσαία και τη μακρά διάρκεια. Παράλληλα, πρόσφερε ευκαιρίες για να τεθούν προκλητικά ερωτήματα τόσο σε σχέση με τις συναρμογές του πολιτικού με την οικονομία και την κοινωνία όσο και σε σχέση με τον τρόπο προσέγγισης και συγκρότησης της ιστορικής γνώσης· με τα βασικά ζητήματα δηλαδή που έχουν απασχολήσει όσους διδάσκουν ιστορία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα τα τελευταία σαράντα χρόνια.

Παρά τον περιοριστικό της χαρακτήρα, η απόπειρα αυτή αποκτούσε ένα προκλητικό ενδιαφέρον στο βαθμό που συνδεόταν με τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των Παιδαγωγικών Τμημάτων, Τμημάτων δηλαδή που έχουν ως στόχο την προετοιμασία εκπαιδευτικών που θα κληθούν να διδάξουν μελλοντικά και οι ίδιοι ιστορία ή να καλλιεργήσουν δεξιότητες ιστορίας σε παιδιά πρώτης σχολικής ηλικίας. Βασικά ερωτήματα της μεθοδολογίας και της επιστημολογίας της ιστορίας –το τί είναι και πώς συγκροτείται η ιστορική γνώση– επανέρχονται συχνά στη διδασκαλία της νεότερης ιστορίας, καθώς παραπέμπουν σε κρίσιμα ζητήματα και της διδακτικής της ιστορίας. Η τελευταία απαιτεί, εκτός των άλλων, έναν κριτικό στοχασμό πάνω στη λειτουργία της ιστορίας και καλλιέργεια δεξιοτήτων κατανόησης της πολυσημίας του παρελθόντος.

Είναι κοινά αποδεκτό ότι η σπουδή της ιστορίας και η καλλιέργεια ιστορικής αίσθησης συνιστούν απαραίτητα διανοητικά και κοινωνικά εφόδια για τους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στο βαθμό που καλύπτουν τρεις αλληλένδετες μεταξύ τους ζητήσεις: α) την κατάκτηση του γνωστικού πεδίου μέσα σε ένα πλαίσιο αναφοράς που να επιτρέπει μια γενικότερη εποπτεία της ιστοριογραφίας, β) την εξοικείωση με τα βασικά επιστημολογικά εργαλεία για την κατανόηση των τρόπων τεκμηρίωσης και ερμηνείας στην ιστορία, και γ) τη γνώση των βασικών διδακτικών μεθόδων για την οικοδόμηση της ιστορικής κατανόησης στους μαθητές. Η συνύφανση των τριών επιπέδων σκιαγραφεί τη διττή συγκρότηση του προφίλ του εκπαιδευτικού -επιστημονική και παιδαγωγική.

Εν συντομία, η πρόκληση με την οποία έρχονται αντιμέτωποι οι διδάσκοντες ιστορία στα Παιδαγωγικά Τμήματα είναι: μέσα από ποιες πρακτικές και σε ποιο βαθμό είναι εφικτό να μυούνται οι φοιτητές στις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι ιστορικοί, ή με ποιο τρόπο είναι εφικτό να καλλιεργούνται δεξιότητες που να αφορούν ταυτόχρονα στην επιστημολογία της ιστορίας και τη

διδασκαλία της. Προφανώς η απάντηση δεν είναι απλή, αν λάβουμε υπόψη τις παραμέτρους που αναφέρθηκαν πιο πάνω, σε συνδυασμό με το χαμηλό επίπεδο γνώσεων των φοιτητών, –αποτέλεσμα χρόνιων ελλείψεων από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ή των διαφορετικών γνωστικών κατευθύνσεων προέλευσης (το γεγονός για παράδειγμα ότι πολλοί φοιτητές προέρχονται από την τεχνολογική κατεύθυνση)– τον περιορισμένο χρόνο διδασκαλίας και την προσπάθεια να καλυφθούν πολλές ανάγκες ταυτόχρονα. Στα παραπάνω θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και μια άλλη διάσταση που αφορά τη Σχολή Επιστημών του ΔΠΘ, το ιδιαίτερο εκπαιδευτικό περιβάλλον της Θράκης, στο οποίο συνυπάρχουν φοιτητές και από τη μουσουλμανική μειονότητα της περιοχής.

Για την αντιμετώπιση των παραπάνω προβληματισμών επιχειρήσαμε: α) να συνδέσουμε τα μαθήματα της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας με τη μεθοδολογία της ιστορίας και β) να προτείνουμε την εισαγωγή νέων αντικειμένων, όπως ήταν η ιστορία (ιστορικότητα) της παιδικής ηλικίας, η διδακτική της ιστορίας και οι διεπιστημονικές προσεγγίσεις με θέμα τα παιδιά και τον πόλεμο. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην εμβάθυνση στην ιστορική κατανόηση, καθώς η έννοια αυτή είναι κεντρική τόσο στην ιστορία όσο και στη διδακτική της ιστορίας.

Ακόμη και αν οι γνώμες δίστανται για την προτεραιότητα που πρέπει να δοθεί στα εφόδια του δασκάλου της ιστορίας – ισχυρά ακαδημαϊκά εφόδια ή διδακτικές πρακτικές –, είναι κοινή πεποίθηση ότι χωρίς την κατανόηση της φύσης του αντικειμένου από τον εκπαιδευτικό, η πρόσβαση στην ιστορική γνώση ακυρώνεται, με συνέπεια η κατανόησή της από τον μαθητή να είναι αδύνατη.³ Ένα καλό αρθρωμένο μοντέλο ιστορικής μάθησης στο σχολείο προϋποθέτει επομένως καλή γνώση της επιστημονικής πειθαρχίας της ιστορίας. Αυτό σημαίνει ότι για να είναι σε θέση ο μελλοντικός εκπαιδευτικός να μετατρέψει την ιστορική γνώση σε σχολική ιστορία, θα πρέπει να είναι ικανός να αντιλαμβάνεται πώς η διδακτική πράξη συνδέεται με την επιστημολογία της ιστορίας. Έτσι, εξίσου καλά με τους όρους της γνωστικής διαδικασίας που προσιδιάζουν στην επεξεργασία της ιστορικής γνώσης, πρέπει να είναι εξοικειωμένος με τις μεθόδους και τα εργαλεία της ιστορικής επιστήμης.

Για το λόγο αυτό θεωρούμε ότι η διδακτική της ιστορίας δεν αποτελεί αρκετή συνθήκη για την ερμηνευτική κατανόηση του παρελθόντος. Αν δεν

³ Για μια εισαγωγή στο θέμα βλ. Γιώργος Κόκκινος, *Από την ιστορία στις ιστορίες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, 373-430. Γεώργιος Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας, γενική-τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1996. Μαρία Ρεπούση, *Μαθήματα Ιστορίας. Από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*, Καστανιώτης, Αθήνα 2004.

συνοδεύεται από ένα μάθημα ιστορίας, στο πλαίσιο του οποίου θα έχουν την ευκαιρία οι φοιτητές να ασχοληθούν με ένα ιστορικό πρόβλημα, μια περίοδο ή μια θεματική, και να ασκηθούν στις μεθόδους που χρησιμοποιούν οι ιστορικοί για να αποκωδικοποιήσουν το παρελθόν, το εγχείρημα μένει εκκρεμές σε τμήματα όπως τα παιδαγωγικά, όπου η συνύπαρξη ποικίλων αντικειμένων δεν επιτρέπει την κατανόηση σε βάθος μιας επιστημονικής περιοχής. Ιδιαίτερα, η μελέτη διαφορετικών όψεων του παρελθόντος μέσα από την επεξεργασία ποικίλων, και κάποτε αντιφατικών πηγών, και η προσέγγιση διαφορετικών ερμηνευτικών προτάσεων, θεωρούνται βασικά εργαλεία για την ιστορική κατανόηση. Η μελέτη της φύσης των πηγών, της αποσπασματικής τους όψης, των διαθλάσεων που υπονοούνται, του ιστορικού πλαισίου στο οποίο εντάσσονται, και κυρίως του νοήματος που μεταφέρουν, επιδιώκουν να ωθήσουν φοιτητές που έχουν μια σύντομη ενασχόληση με την ιστορία, να θέσουν ερωτήματα σχετικά με το νόημα των γεγονότων που μελετούν και τις δυνατότητες αντικειμενικής θεώρησης του παρελθόντος. Από την άλλη μεριά, η κατανόηση των ποικίλων αναγνώσεων του παρελθόντος μέσα από τη μελέτη διαφορετικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων, συμβάλλει στη διερεύνηση ερωτημάτων που αναφέρονται σε τρόπους με τους οποίους οι ιστορικοί ερμηνεύουν το παρελθόν για να καταλήξουν σε διαφορετικά συμπεράσματα γύρω από ένα ιστορικό ζήτημα. Η άσκηση των φοιτητών στα τοπικά Γενικά Αρχεία του Κράτους και η ίδρυση ενός εργαστηρίου διδασκαλίας και έρευνας στην ιστορία το 2015, αποσκοπούν στην εξοικείωση των φοιτητών με τις μεθόδους έρευνας της ιστορικής επιστήμης καθώς και με τις εφαρμογές της θεωρητικής γνώσης στη διδακτική πράξη.

Το ζητούμενο σε όλες αυτές τις δραστηριότητες είναι η κατανόηση της διαδικασίας ιστορικοποίησης, η οποία επιδιώκεται με τη σταδιακή εμπλοκή των φοιτητών στην επεξεργασία του υλικού που χρησιμοποιούν οι ιστορικοί, με τελικό στόχο τη μετατόπιση από την αρχική τους θέση, από την αντίληψη δηλαδή της ιστορίας ως συσσώρευσης πληροφοριών για το παρελθόν στην πολυπλοκότητα, τη συνθετότητα και την αβεβαιότητα της ιστορικής γνώσης.

Αναφορικά με το πεδίο έρευνας, πολλαπλοί και διαφορετικοί είναι οι στόχοι του καθενός μας, καθώς επιχειρούμε να συνεχίσουμε την έρευνά μας προσανατολίζοντάς την στα αντικείμενα που μας ενδιαφέρουν. Παράλληλα, θεωρούμε αναγκαίο ένα άνοιγμα σε νέες θεματικές και πεδία έρευνας που συναρτώνται με την ιδιαιτερότητα των Παιδαγωγικών Τμημάτων, όπως είναι η διερεύνηση όψεων της ιστορίας της παιδικής ηλικίας στη νεοελληνική κοινωνία,

με μεθόδους και εργαλεία της προφορικής ιστορίας, η εξέταση θεμάτων συνυφασμένων με την τοπική ιστορία και την αστική ιστορία ή ιστορία της πόλης.

Η συγκρότηση ενός αρχείου προφορικών μαρτυριών, που έχει αναλάβει η Β. Θεοδώρου, με κύριο άξονα τις εμπειρίες της παιδικής ηλικίας τη δεκαετία του 1940, σε ό,τι αφορά τις μετακινήσεις των παιδιών στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου από την περιοχή της Θράκης, στοχεύει στη διερεύνηση της ιστορίας της δεκαετίας του 1940 μέσα από τα φίλτρα της τοπικής ιστορίας και της ιστορίας της παιδικής ηλικίας. Η ιδιαιτερότητα του εγχειρήματος έγκειται στην αξιοποίηση των τοπικών αρχείων του Νομού Έβρου, σε συνδυασμό με τις μαρτυρίες ενηλίκων που προέρχονται τόσο από την πλειονότητα όσο και από τη μουσουλμανική μειονότητα της περιοχής και οι οποίοι έζησαν ως παιδιά την εμπειρία της μετακίνησης προς τα κέντρα ασφαλείας, τις παιδοπόλεις ή τους παιδικούς σταθμούς του εξωτερικού.

Στο πλαίσιο επίσης ερευνητικού προγράμματος⁴ εγγράφεται η προσπάθεια του Ί. Μαντούβαλου να μελετήσει, μαζί με δύο άλλους συναδέλφους του από τη Σχολή Επιστημών Αγωγής του ΔΠΘ (της κ. Αναστασίας Δημητρίου και του κ. Αλέκου Θεοδωρίδη), την ιστορία της Αλεξανδρούπολης⁵, μέσα από τη χαρτογράφηση των οικολογικών, κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων που συνέβαλαν στη διαμόρφωση του οικιστικού χώρου στον ιστορικό χρόνο (από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μέχρι το 1974). Επιπλέον επιχειρείται η σύνδεση των εν λόγω παραγόντων με τη διαμόρφωση και εξέλιξη του περιβαλλοντικού αστικού τοπίου ως εργαλείου για την εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία. Σημειωτέον ότι η δημιουργία ιστότοπου για την ιστορία της Αλεξανδρούπολης, που φιλοξενείται στην ιστοσελίδα του ΔΠΘ (<http://polis.psed.duth.gr>), συνιστά αποτέλεσμα του προαναφερθέντος ερευνητικού προγράμματος.

Συνεπώς, η ενασχόληση και των δύο μας με νέα ερευνητικά αντικείμενα, από τη μία μάς έφερε σε επαφή με αρχαιικούς τόπους (όπως τα ΓΑΚ Έβρου) και μαρτυρίες που μέχρι τότε δεν είχαν αξιοποιηθεί συστηματικά και με όρους

⁴ Στο Πρόγραμμα 'Επιστημονικές Μελέτες' που χρηματοδοτείται από το Κοινωνικό Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση, εντάσσεται η έρευνα και η συγγραφή της συλλογικής μελέτης για την ιστορική εξέλιξη του αστικού και περιβαλλοντικού τοπίου της Αλεξανδρούπολης με τίτλο «Μελέτη της εξέλιξης του περιβαλλοντικού αστικού τοπίου στον χώρο και τον χρόνο ως εργαλείο για την εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία. Η περίπτωση της Αλεξανδρούπολης».

⁵ Αναστασία Δημητρίου, Αλέξανδρος Θεοδωρίδης, Ίκαρος Μαντούβαλος, *Μελέτη της εξέλιξης του περιβαλλοντικού αστικού τοπίου στον χώρο και τον χρόνο ως εργαλείο για την εκπαίδευση για το περιβάλλον και την αειφορία. Η περίπτωση της Αλεξανδρούπολης*, Αλεξανδρούπολη 2016.

επιστημονικής έρευνας, από την άλλη μάς έδωσε τη δυνατότητα να σκεφτούμε και την προοπτική διοργάνωσης συνεδρίων και επιστημονικών συναντήσεων που θα αναδείκνυαν μεταξύ άλλων και τα συμπεράσματα των προσωπικών μας ερευνών. Στις σχετικές μελλοντικές μας δράσεις περιλαμβάνουμε τη διοργάνωση ενός συνεδρίου για τις μετακινήσεις παιδιών κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο στον ευρύτερο χώρο της βορειοανατολικής Ελλάδας. Επίσης, πρόκειται να παρουσιαστούν σε ημερίδα τα πορίσματά μας από την έρευνα για την ιστορία της Αλεξανδρούπολης.

Ολοκληρώνοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε και ένα άλλο ζήτημα που αφορά στις προοπτικές συνεργασίας μεταξύ των Τμημάτων Ιστορίας και Παιδαγωγικών Τμημάτων. Εκκινώντας από τη διαπίστωση ότι η απουσία βιβλιοθηκών και πηγών πληροφόρησης στην Αλεξανδρούπολη επιτείνει την επιστημονική και γεωγραφική μας απομόνωση, κρίνουμε απαραίτητη κατ' αρχήν τη συνεργασία μας με τα Τμήματα του πανεπιστημίου μας με συναφές αντικείμενο όπως του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας και του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών, αλλά και με τα Τμήματα Ιστορίας πανεπιστημίων γειτονικών χωρών (Βουλγαρία, Τουρκία) στη βάση μιας κοινής θεματικής, όπως, για παράδειγμα, είναι οι μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων κατά τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα, ή η διδασκαλία της ιστορίας στα σχολεία όμορων κρατών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και η θέση που κατέχει σε αυτήν η ευρύτερη περιοχή της Θράκης. Η από κοινού δηλαδή εξέταση θεμάτων σχετικών με το πρόσφατο ή το απώτερο, οθωμανικό παρελθόν της Θράκης, μέσα από την αξιοποίηση ποικίλων πηγών (ελληνικών, τουρκικών / οθωμανικών, βουλγαρικών κτλ.), θα αναδείξει μια υπερεθνική εκδοχή της τοπικής ιστορίας, συμβάλλοντας στην άμβλυνση του εθνικιστικού περιεχομένου των σχολικών βιβλίων ιστορίας και στην ιδεολογική αποφόρτιση ευαίσθητων πολιτικών θεμάτων. Παράλληλα θα συντελέσει στην πολυεπίπεδη, διεπιστημονική αποκρυπτογράφηση του κοινωνικού, οικονομικού και πολιτισμικού ιστού της Θράκης, φωτίζοντας τη σύνθετη φύση και τους πολλούς τρόπους με τους οποίους εκφράζονταν ιστορικά οι εκάστοτε σχέσεις μεταξύ της κυρίαρχης ομάδας και της μειοψηφίας στην περιοχή.

Ιστοριογραφικές αποτιμήσεις: Έλληνες και Βαλκάνιοι απέναντι στο Οθωμανικό παρελθόν

Δημήτρης Α. Σταματόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Βαλκανικής και Ύστερης Οθωμανικής Ιστορίας
Τμήμα Βαλκανικών Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Από εξεφιοναλισμό δεν πάσχει μόνο η ελληνική ιστορία, πάσχει και η οθωμανική. Όπως ακριβώς η στενή ιστορική προοπτική συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους ξεχνά να το εντάξει στο βαλκανικό ή μεσογειακό του πλαίσιο, έτσι και η οθωμανοκεντρική προοπτική –όπως διαμορφώθηκε από τη μεταπολεμική αγγλοσαξωνική και τουρκική ιστοριογραφία– αντιμετώπιζε την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως εξαίρεση είτε σε σχέση με τις δυτικές αποικιακές αυτοκρατορίες των οποίων υπήρξε θύμα είτε σε σχέση με τις άλλες αυτοκρατορίες της Ανατολικής Ευρώπης με τις οποίες ως γνωστόν μοιράστηκε την κοινή μοίρα της διάλυσης το 1918.

Ο οθωμανικός εξεφιοναλισμός συγκροτήθηκε γύρω από το παράδειγμα που έστησε ο Halil Inalcik¹ (η γνώμη μου: υλοποιώντας το ιστοριογραφικό σχέδιο που προτάθηκε από τον Mehmed Fuad Köprülü²): τους χρυσούς αιώνες της οθωμανικής ακμής τούς διαδέχθηκε μια περίοδος παρατεταμένης παρακμής των κλασικών θεσμών. Η λύση αυτή είχε δυο πλεονεκτήματα: πρώτον, 'έδενε' με το παράδειγμα της ανάδυσης των εθνικισμών στα Βαλκάνια, οι οποίοι εν τέλει και διέλυσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και με την πλήρη κυριαρχία της Δύσης σε παγκόσμιο επίπεδο με την εμπέδωση της κλασικής αποικιοκρατίας. Από την άλλη επιτύχανε μια λειτουργία που ήταν αναγκαία και για την ανασυγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας στην Τουρκία στα χρόνια του 1960: τη (μερική έστω) εξιδανίκευση των πρώτων οθωμανικών αιώνων, όπου οι φιγούρες του Μεχμέτ Β' και του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή γίνονταν αντίστοιχες με αυτές των απολυταρχικών ηγεμόνων της Δύσης. Η εξιδανίκευση αυτή ήταν αναγκαία για τη συγκρότηση ενός σχήματος συνέχειας που να περιλαμβάνει το

¹ Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία: η κλασική εποχή*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

² Mehmed Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi* [Τουρκική Ιστορία], Ankara 1923, και κυρίως *Les origines de l'Empire Ottoman*, E. de Boccard, Παρίσι 1935.

οθωμανικό παρελθόν, που με τόση ευκολία είχαν απορρίψει οι κεμαλικοί διανοούμενοι της δεκαετίας του 1920 και 1930. Από την άλλη, οι αγγλοσάξωνες αλλά και γάλλοι ιστορικοί και πολιτικοί επιστήμονες στρέφονταν ολοένα και περισσότερο στο οθωμανικό παρελθόν για να εξηγήσουν την περίπλοκη πραγματικότητα της Μέσης Ανατολής (τις περισσότερες φορές μέσα από μια οριενταλιστική οπτική, όπως σωστά επισήμανε ο Edward Said).

Συνήθως όμως ο εξεψιοναλισμός αποτελεί την προϋπόθεση της κυριαρχίας των θεωριών του εκσυγχρονισμού. Οι 'ιδιαίτερες' συνθήκες διαμόρφωσης που αντιμετωπίζει μια κοινωνική-ιστορική οντότητα εκτός Δύσης μπορούν να κριθούν μόνο σε σχέση με το κυρίαρχο μοντέλο που αυτή εκπροσωπεί. Και βέβαια, επειδή η παρέκκλιση από το μοντέλο είναι κάτι παραπάνω από βέβαιη, είναι ζητούμενη μια λύση, κάτι που θα στρέψει οριστικά την οντότητα αυτή προς τη Δύση, η οποία και θα αναγνωρίσει τις ειλικρινείς προσπάθειές της να αντιμετωπίσει την παρέκκλιση. Στην ελληνική ιστοριογραφία ένα τέτοιο ρόλο, για παράδειγμα, έπαιξε η διαμόρφωση του μοντέλου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: σε αντίθεση με άλλες βαλκανικές ιστοριογραφίες που στηρίχθηκαν γύρω από το μοντέλο της Αναγέννησης (βουλγαρική Vazraždane, αλβανική Rilindja), η νεοελληνική ιστοριογραφία με επίκεντρο το έργο της δημαρικής σχολής προσομοίωσε το φαινόμενο της πνευματικής κινητικότητας στην ελλαδική χερσόνησο με αυτό που συνέβη στη Δυτική Ευρώπη τον 17ο και 18ο αιώνα.³ Με παρόμοιο τρόπο η ιστοριογραφία περί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ελλείπει κάποιου είδους οθωμανικού διαφωτισμού που να μπορεί να αποτρέψει τα αποσχιστικά κινήματα του 19ου αιώνα, επέμενε ιδιαίτερα στο παράδειγμα των μεταρρυθμίσεων: μπορεί η κρίση των κλασικών θεσμών να οδήγησε στη διάλυση της αυτοκρατορίας αλλά από ένα σημείο και μετά αυτό υπήρξε ευθύνη των επαναστατημένων. Η οθωμανική κρατική μηχανή έκανε ειλικρινείς προσπάθειες να προσομοιώσει στη Δύση κάτω από συνθήκες

³ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1998⁷. Οι δυο πιο σημαντικές κριτικές στο δημαρικό σχήμα θα λέγαμε ότι υπήρξαν αυτή του Πασχάλη Κιτρομηλίδη που προσπάθησε να αναδείξει τη βαλκανική διάσταση του φαινομένου (κυρίως στον Μοισιόδακά του, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ: οι συντεταγμένες της Βαλκανικής σκέψης*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985) και η πιο ριζοσπαστική του Κονδύλη, που ουσιαστικά αμφισβήτησε την πρωτοτυπία των έργων που παρήχθησαν (Παναγιώτης Κονδύλης, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988). Οι δυο αυτές κριτικές είναι ιδιαίτερα σημαντικές γιατί για πρώτη φορά συνέδεσαν το φαινόμενο έστω και έμμεσα με την οθωμανική πραγματικότητα και βέβαια μέσα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Στην κατεύθυνση αυτή και το άρθρο της Έλλης Σκοπετέα, «Ο Ρήγας και το οθωμανικό πλαίσιο του ελληνικού διαφωτισμού», *Τα Ιστορικά* 19 (2002) 275-281.

ιδιαίτερα αντίξοες και σε επίπεδο στρατιωτικών συσχετισμών και κοινωνικοπολιτικών εκρήξεων. Όπως το ιστοριογραφικό παράδειγμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ήταν το διαβατήριο της νεοελληνικής ταυτότητας στη διαδικασία αναγνώρισής της από τη Δύση, με τον ίδιο τρόπο το παράδειγμα των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων του 19ου αιώνα (Tanzimat) έγινε το διαβατήριο για την αναγνώριση της σύγχρονης τουρκικής εθνικής ταυτότητας ως τμήματος του ίδιου κόσμου της Δύσης.⁴

Αυτό που απλά πρέπει να επισημάνουμε είναι ότι τα δυο ιστοριογραφικά παραδείγματα παγιώθηκαν στην πραγματικότητα πολύ πρόσφατα: τον όρο 'Νεοελληνικός Διαφωτισμός' τον εισηγήθηκε ο Δημαράς μόλις το 1945, ενώ θα λέγαμε ότι επικράτησε ως κυρίαρχος ιστοριογραφικός λόγος μόλις μετά το 1974.⁵ Το ίδιο συνέβη με τη νομιμοποίηση του οθωμανικού παρελθόντος στην Τουρκία. Το συνθετικό έργο του Mehmed Fuad Köprülü (υπουργού εξωτερικών στην πρώτη 'φιλοϊσλαμική' κυβέρνηση στην Τουρκία υπό τον Adnan Menderes), το οποίο θα σημαδέψει την ιστορία της τουρκικής ιστοριογραφίας και θα σημάνει την απομάκρυνση από το κεμαλικό παράδειγμα της απόρριψης του οθωμανικού παρελθόντος, θα κυκλοφορήσει στα γαλλικά το 1935 (*Les origines de l'Empire Ottoman*), θα μεταφραστεί στα τουρκικά μόλις το

⁴ Θα λέγαμε ότι το κλασικό έργο του Roderic Davison θα διαμορφώσει το πλαίσιο κατανόησης των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ ως διαδικασίας εκσυγχρονισμού. Μόνο πρόσφατα ο Fred Anscombe (*State, Faith and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2014) ισχυρίστηκε – αν και όχι ιδιαίτερα επιτυχώς – ότι την εποχή των μεταρρυθμίσεων πρέπει να την εκλάβουμε ως αποτέλεσμα του μετασχηματισμού μιας αυτοκρατορίας που από την αρχή μέχρι το τέλος της παρέμεινε 'ισλαμική', και όχι τόσο ως αποτέλεσμα της επιρροής ή της ανοιχτής πίεσης των Μεγάλων Δυνάμεων προς μια διαδικασία εκσυγχρονισμού-εκδυτικισμού.

⁵ Φυσικά το σχήμα της παλιγγενεσίας επιβίωσε στα έργα πολλών ιστορικών του ύστερου 20ού αιώνα (κυρίως στη σχολή του Απόστολου Βακαλόπουλου) αλλά μάλλον ως βασική ρητορική του ελληνικού εθνικισμού, παρά ως κυρίαρχο ιστοριογραφικό πρόγραμμα. Ο Βακαλόπουλος προσπάθησε να συνεχίσει την κυρίαρχη ιδεολογία του 19ου αιώνα αλλά τη στιγμή που κάτι άλλο πολύ πιο ισχυρό είχε γεννηθεί (διαφωτιστικό παράδειγμα), και το οποίο τελικά κυριάρχησε. Πάντως για την ιστορία πρέπει να θυμηθούμε ότι ο Βακαλόπουλος ταυτίζεται με τον Σβορώνο (και μάλλον προηγείται) όσον αφορά στο "αντιστασιακό" σχήμα της ελληνικής ιστορίας για το οποίο τόση μελάνη χύθηκε πρόσφατα σε δημόσιες συζητήσεις: δηλαδή ότι ο νεότερος ελληνισμός προέκυψε σε διαδικασία σύγκρουσης τόσο με Δύση (Λατίνους) όσο και με Ανατολή (Οθωμανούς). Η 'Αναγέννησή' του δηλαδή δεν είναι αναγέννηση του αρχαίου ελληνικού έθνους, αλλά αυτού που δημιουργήθηκε στον ύστερο μεσαίωνα από τα συντρίμια της αυτοκρατορίας, μια θέση κοινή σε πολλούς ευρωπαίους ιστοριογράφους της 'καταγωγικής' (primordial) σχολής. Το υστερομεσαιωνικό σχήμα ισχύει και για τους Βουλγάρους αλλά όχι για τους Αλβανούς που χρησιμοποιούν παρόμοιους όρους.

1959 (*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*), λίγο πριν δηλαδή το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1960 και την κατάρρευση του Δημοκρατικού Κόμματος με την εκτέλεση του Μεντερές.⁶ Η πρώτη μετάφραση στα τουρκικά από το Ίδρυμα Τουρκικής Ιστορίας της Άγκυρας είχε ως τίτλο *Osmanlı Devleti'nin kuruluşu* [Ίδρυση του Οθωμανικού Κράτους], (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1959), ενώ αντίθετα όταν το έργο μεταφράστηκε και πάλι στα μέσα της δεκαετίας του 1980, και οι οπαδοί της Τουρκο-ισλαμικής σύνθεσης, με πρώτους τους αδελφούς Οζάλ, θα έχουν κυριαρχήσει στην τουρκική πολιτική σκηνή ο τίτλος θα μεταφραστεί ως *Osmanlı İmparatorlugünün kuruluşu* [Ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας] (Ötüken, Istanbul 1986). Η εξοικείωση με το αυτοκρατορικό παρελθόν είχε ήδη συντελεστεί.⁷ Πάντως σε μεγάλο βαθμό η νομιμοποίηση του οθωμανικού παρελθόντος στην τουρκική ιστοριογραφία σε μεγάλο βαθμό θα είναι αποτέλεσμα της ανάδειξής της από την αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία κατά τις επόμενες δεκαετίες, παρά το αποτέλεσμα μιας εσωτερικής διαδικασίας συμφιλίωσης με ό,τι εκπροσωπούσε στο παρελθόν η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

⁶ Mehmed Fuad Köprülü, *Les origines de l'Empire Ottoman*, E. de Boccard, Παρίσι 1935. Η ελληνική μετάφραση του θεμελιακού αυτού έργου έγινε μόλις στις αρχές του παρόντος αιώνας: Mehmed Fuad Köprülü, *Απαρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

⁷ Για να ενσωματώσει λοιπόν κανείς το αυτοκρατορικό παρελθόν θα πρέπει να μετατοπίσει το κέντρο βάρους του προσδιορισμού του έθνους από το φυλετικό στο πολιτισμικό κριτήριο, όπως για παράδειγμα έκανε ο Παπαρηγόπουλος στο ελληνικό και ο Κιοπρουλού στο τουρκικό παράδειγμα. Και συνήθως για να νομιμοποιηθεί αυτή η μετατόπιση χρειάζεται ένα 'αντίπαλο δέος', γιατί δεν είναι καθόλου εύκολο έργο να πείσεις τον 19ο ή στις αρχές του 20ού αιώνα τις μεγάλες μάζες του έθνους ότι η φυλετική συνέχεια αποτελεί μια παρωνυχίδα του εθνικού αυτοπροσδιορισμού και συνεπώς να επιλέξουν την πολιτισμική. Αυτό λοιπόν το αντίπαλο δέος αναλογικά μπορούμε να πούμε ότι ο Παπαρηγόπουλος το ανακάλυψε στον Φαλλμεράνερ (βλ. Έλλη Σκοπετέα, *Φαλλμεράνερ: τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα 1997), ενώ ο Κιοπρουλού το διείδε στις θέσεις των κεμαλικών ιστορικών, και κυρίως της θετής κόρης του Κεμάλ, της Αφέτ Ινάν, στις εργασίες του Πρώτου Συνεδρίου για την Τουρκική Ιστορία που διεξήχθη στην Άγκυρα το 1932 (βλ. Δημήτρης Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το Έθνος: το πρόβλημα της συνέχειας στις Βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, 353 κ.ε.) Το πολιτισμικό κριτήριο αποτελεί οπωσδήποτε το κοινό υπόβαθρο των δύο αυτών ιστοριογραφικών εγχειρημάτων, παρότι και οι δύο ιστορικοί, και ο Παπαρηγόπουλος και ο Κιοπρουλού, δεν θα μπορούσαν ανοιχτά να αντιπαρεθούν στη φυλετική διάσταση του τι συνιστά έθνος, βλ. Dimitris Stamatopoulos, «Religion, Race and Language: Byzantine and Ottoman imperial past in the works of Konstantinos Paparrigopoulos and Mehmed Fuad Köprülü» στο Dimitris Stamatopoulos (επιμ.), *Balkan Empires: Imperial Imagined Communities in Southeastern Europe (19th -20th c.)*, CEU Press, Βουδαπέστη (υπό έκδοση).

Τα δυο παραδείγματα, ελληνικό και τουρκικό, ως τέτοια είχαν στόχο την ανασυγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στον μεταπολεμικό κόσμο. Ακριβώς όμως η μεταπολεμική κριτική στον εθνικισμό και η ανάπτυξη των μεταποικιοκρατικών σπουδών οδήγησαν και στο μετασχηματισμό τους. Στην ελληνική περίπτωση αυτό συνέβη με την υιοθέτηση πλευρών του οθωμανικού παραδείγματος: αυτών κυρίως που ήταν συμβατές με το μοντέλο του εκσυγχρονισμού.

Κατά τον 19ο αιώνα οι εθνικές επαναστάσεις των Ελλήνων και των Σέρβων αλλά και τα εν εξελίξει εθνικά κινήματα των Ρουμάνων, Βουλγάρων αλλά και Αλβανών δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια πολυδιάσπαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η διάσπαση της Ορθόδοξης οικουμένης αντιστοιχούσε σε έναν κατακερματισμό της ενότητας του Ορθόδοξου μιλλέτ, οπότε ήταν λογικό ότι το θρησκευτικό πρόβλημα της σχέσης του Πατριαρχείου με τις νέες εκκλησίες αντιστοιχούσε σε ένα άλλο οξύ πολιτικό πρόβλημα: το δίλημμα διατήρησης ή όχι της ίδιας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από τη στιγμή που οι ορθόδοξοι πληθυσμοί αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των μη μουσουλμάνων στα ευρωπαϊκά εδάφη της.⁸

Κατά έναν πολύ ενδιαφέροντα τρόπο ο μακρύς 19ος αιώνας, στον οποίο τα ατομικά και κοινωνικά (συλλογικά) υποκείμενα αντιμετώπισαν το δίλημμα της συγκρότησης εθνικών κρατών ή τη διατήρηση των παλαιών αυτοκρατορικών σχημάτων αποτέλεσε και το σημείο φυγής της ελληνικής ιστοριογραφίας από τα εθνικιστικά στερεότυπα μέσα από τα οποία είχε ανδρωθεί. Και στο σημείο αυτό θα πρέπει να κάνουμε μία συνοπτική αναφορά στις τρεις φάσεις ανάπτυξης της ελληνικής ιστοριογραφίας απέναντι στο πρόβλημα αυτό.

Στην πρώτη από αυτές (η οποία θα λέγαμε ότι χονδρικά κυριαρχεί μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα και έχει ως κύριο χαρακτηριστικό της τη διαμόρφωση ενός σχήματος συνέχειας μεταξύ Αρχαίας Ελλάδας και Νέου Ελληνισμού) το Πατριαρχείο, η Μεγάλη Εκκλησία όπως αποκαλείται συνήθως, αποτελεί την κιβωτό της επιβίωσης του Γένους μέσα στη σκληρή περίοδο της 'Τουρκοκρατίας'. Το σχήμα αυτό για να μπορέσει να σταθεί προϋπέθετε μια βασική συνιστώσα: την ελληνοποίηση του Βυζαντίου.⁹ Το Βυζάντιο ως

⁸ Δημήτρης Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.

⁹ Κάποιες κριτικές παρατηρήσεις πάνω στο ζήτημα αυτό βλ. Paschalis Kitromilides, «On the Intellectual Content of Greek Nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great

ενδιάμεσος κρίκος που συνέδεε τον ένδοξο αρχαιοελληνικό πολιτισμό με τη σχετικά μίξερη νεοελληνική πραγματικότητα έπρεπε να ερμηνευθεί ως μία φάση ανάπτυξης του ελληνικού πολιτισμού και όχι φυσικά ως μια εκδοχή πολυεθνικής αυτοκρατορίας στην οποία το ρωμαϊκό στοιχείο παρέμεινε μέχρι τέλους πολύ ισχυρό. Από τη στιγμή που το Βυζάντιο ελληνοποιούνταν, το Πατριαρχείο ως φυσικός συνεχιστής της Χριστιανικής του διάστασης στη διάδοχη Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί τον επίσημο πολιτικό εκπρόσωπο των ορθόδοξων, αλλά κατά βάση ελληνικών, πληθυσμών απέναντι στην Πύλη και τον Σουλτάνο.

Η δεύτερη φάση της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, η οποία θα λέγαμε ότι ξεκίνησε ήδη από τη δεκαετία του 1960 αλλά ολοκληρώθηκε κυρίως μέσα στη δεκαετία του 1980 προσπάθησε να ασκήσει κριτική στο προηγούμενο παράδειγμα. Η εκκίνηση αυτής της κριτικής τη δεκαετία του 1960 συσχετίστηκε με μια αναστοχαστική ματιά πάνω στο θεμελιώδες πρόβλημα των εθνώνυμων: είναι το ίδιο να είσαι Έλληνας, με το να είσαι Ρωμιός ή Γραικός; Η τάση αυτή δηλαδή προσπάθησε να αποδομήσει το κυρίαρχο παράδειγμα ενθυμούμενη τη σχετική συζήτηση που έλαβε χώρα στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Εκεί έγινε σαφές ότι η επιλογή του Έλληνας ή του Γραικός (για παράδειγμα από την πλευρά του Κοραή¹⁰) σήμαινε ταυτόχρονα και απόρριψη του μεσαιωνικού κρίκου, δηλαδή του Βυζαντίου, και επιστροφή στα νάματα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού (συνεπώς της άμεσης αναγνώρισης από την πλευρά της Δύσης). Αντίθετα η επιλογή του Ρωμιός σηματοδοτούσε μια στρατηγική διατήρησης της αυτοκρατορίας, αφού ανακαλούσε στη μνήμη την απόρριψη της ελληνικότητας από την πλευρά του χριστιανισμού, ως άμεσα συσχετισμένης με την ειδωλολατρία. 'Έλληνας' άλλωστε την εποχή του Βυζαντίου ήταν ο ειδωλόλατρες. Η αρχική αυτή κριτική ήταν κυρίως έργο φιλολόγων ή ιστορικών της ιστορίας του ιδεών, όπως για παράδειγμα ο Κακριδής¹¹ ή ο Δημαράς.¹²

Idea», στο: David Ricks – Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Centre for Hellenic Studies, King's College London, Aldershot κ.α., 1998, 25-33.

¹⁰ Αδαμάντιος Κοραής, *Τι συμφέρι εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, διά να μη δουλωθή εις χριστιανούς τουρκίζοντας, Διάλογος δύο Γραικών, εκδομένος από τον Γ. Πανταζίδην*, Εν Παρισίοις, εκ της Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1830 και, *Διάλογος δύο Γραικών δεύτερος... έτος έκδ. 1831.*

¹¹ Ιωάννης Κακριδής, *Οι Αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική παράδοση*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1989³. Είχε δημοσιευθεί για πρώτη φορά στα γερμανικά 20 περίπου χρόνια πριν: Johannes Theoph. Kakridis, *Die alten Hellenen im neugriechischen Volksglauben*, Heimeran, Μόναχο 1967.

¹² Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 82-86.

Μετά τη δεκαετία του 1970 τα γόνιμα αυτά ερωτήματα για το θέμα της εθνικής ταυτότητας τον καιρό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έδωσαν το έναυσμα για την εκπόνηση μιας σειράς εργασιών που κύριο στόχο είχαν να αναδείξουν τη σημασία της παρουσίας των ελληνορθόδοξων πληθυσμών που παρέμεναν στα εδάφη της Αυτοκρατορίας. Στην πραγματικότητα η ανάδειξη της διαφορετικής πορείας που ακολούθησαν οι πληθυσμοί αυτοί και οι ηγετικές τους ελίτ προς τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό, σε αντιπαράθεση πολλές φορές με τις αλτρωτικές πολιτικές του εθνικού κέντρου, χρησίμευσε για να υπονομευθεί το παλαιό παράδειγμα: η ερμηνεία μιας ολόκληρης εποχής δεν στηριζόταν πλέον στην προοπτική που είχε επιβάλει το εθνικό κέντρο αλλά σε ένα διπολικό σχήμα: εθνικό κράτος – αυτοκρατορία, όπου το πρόβλημα της ανάδυσης εθνικής συνείδησης έγινε πιο σύνθετο, τόσο σε σχέση με την οθωμανικότητα όσο και σε σχέση με τα εθνικά κινήματα των Βαλκάνιων αντιπάλων.

Δίπλα στην Αθήνα είχε εγκατασταθεί η Κωνσταντινούπολη. Η ιστοριογραφική αυτή τάση, που εκφράστηκε από επιμέρους εργασίες και όχι από μεγάλα συνθετικά έργα (υπενθυμίζω μόνο τα ονόματα των Βερέμη,¹³ Κωφού,¹⁴ Κιτρομηλίδη¹⁵), επιφύλαξε μια διαφορετική αντιμετώπιση στο ρόλο του Πατριαρχείου αλλά και γενικότερα της Ορθοδοξίας μέσα στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας: το Πατριαρχείο είναι διάδοχος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και ακριβώς για αυτό δεν εκπροσωπεί το ελληνικό έθνος αλλά το ρωμείο γένος, όπου όμως η έννοια του Ρωμιού ταυτίζεται με την έννοια του χριστιανού ορθόδοξου. Κατά κάποιο τρόπο η έννοια του Ρωμιού αποσυνδέεται από αυτή του Έλληνα, ενώ το Βυζάντιο ‘επαναχριστιανοποιείται’, - τονίζεται δηλαδή η θρησκευτική/πολιτειακή και όχι η εθνο-γλωσσική διάσταση. Η ιστοριογραφική αυτή τάση κορυφώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 με τις εργασίες του Π. Κιτρομηλίδη: τόσο το άρθρο του 1989, όπου αποπειράται να εφαρμόσει στη βαλκανική-οθωμανική πραγματικότητα την έννοια της ‘φαντασιακής κοινότητας’ που εισηγήθηκε ο Benedict Anderson, όσο και με μεταγενέστερες επεξεργασίες και την πρόταση να συλλάβουμε το ρόλο του Πατριαρχείου μέσα από την πρωτοκαθεδρία που κατείχε στα πλαίσια της ‘ορθόδοξης κοινοπολιτείας’, εννοώντας όχι μόνο τον ορθόδοξο κόσμο της Οθωμανικής

¹³ Thanos Veremis, «The Hellenic Kingdom and the Ottoman Greeks: the Experiment of the ‘Society of Constantinople’», *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997-1998), 203-212.

¹⁴ Evangelos Kofos, «Patriarch Joachim III (1878-1884) and the irredentist policy of the Greek state», *Journal of Modern Greek Studies* 4:2 (1986), 107-120.

¹⁵ Paschalis Kitromilides, «‘Imagined Communities’ and the origins of the National Questions in the Balkans», *European History Quarterly* 19:2 (1989), 149-192.

Αυτοκρατορίας αλλά και της υπόλοιπης Ανατολικής Ευρώπης και κυρίως της Ρωσίας (φυσικά ο όρος εμπνέεται από τον αντίστοιχο του Dmitri Obolensky 'βυζαντινή κοινοπολιτεία').

Δημιουργείται λοιπόν ένα ιστοριογραφικό σχήμα διπολικό: Αθήνα – Κωνσταντινούπολη, εθνικισμός – οικουμενισμός, πρωτοκαθεδρία της εθνικής ταυτότητας – κυριαρχία της θρησκευτικής ταυτότητας. Το μονολιθικό εθνικιστικό παράδειγμα έδειχνε τα όριά του μέσα από μια διαδικασία κριτικής (έκκεντρης) αποδόμησής του.

Η γενιά αυτή των ιστορικών, μολονότι όπως είπα δεν προσέφυγε σε μεγάλες ιστοριογραφικές συνθέσεις, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός τρίτου κύματος ιστορικών έργων τα οποία άρχισαν να διερευνούν με αρκετά διεισδυτικό τρόπο τις περίπλοκες σχέσεις εθνικισμού και θρησκευτικού προσδιορισμού.¹⁶ Θα λέγαμε ότι όλα σχεδόν είχαν ως επίκεντρο την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου ή του Ρωμέικου μιλλετιού χρησιμοποιώντας εννοιολογικά εργαλεία που πολλές φορές παρέπεμπαν σε νεομαρξιστικές και νεοβεμπεριανές κοινωνιολογικές και πολιτικές επεξεργασίες και κυρίως στην πρόσφατη συζήτηση που είχε αναπτυχθεί στον αγγλοσαξωνικό κόσμο πάνω στο φαινόμενο του εθνικισμού. Και αυτό αντανάκλασε στην ορολογία που χρησιμοποιούσαν: το Πατριαρχείο ως 'κρατικός μηχανισμός' στο έργο του Παρασκευά Κονόρτα, η μετάβαση της ηγεμονίας από την 'ελληνο-οθωμανική αστική' τάξη στην 'μικροαστική ρωμέικη' στην ανάλυση της Σίας Αναγνωστοπούλου, η ανάλυση των κοινωνικών και κληρικαλικών δικτύων στο έργο του υπογράφοντος, ή ακόμη η ανάλυση του Χάρη Εξερτζόγλου για τον εθνοποιητικό ρόλο που παράγεται από τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως δείχνουν αυτήν την επιρροή σε μεγάλο βαθμό.

Οι εργασίες αυτές άνοιξαν θα λέγαμε το δρόμο σε μια πιο συστηματική επεξεργασία οθωμανικών αρχείων στον ελληνικό χώρο (μονές Αγίου Όρους, Βέροια, Κρήτη, Θεσσαλονίκη) που θα κινηθούν περισσότερο στο κλασικό πλαίσιο της κοινωνικής και της οικονομικής ιστορίας παρά στην ανάλυση των

¹⁶ Χάρης Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενοιακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: το κατάστημα «Ζαρίφης-Ζαφειρόπουλος», 1871-1881*, Αθήνα 1989· του ιδίου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι.: ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα 1996· Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919: οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το μιλλέτ των Ρωμίων στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα 1997· Παρασκευάς Κονόρτας, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος - αρχές 20ού αιώνα*, Αθήνα 1998· Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση*.

ιδεολογικών ζητημάτων που απασχόλησαν τους ιστορικούς της προηγούμενης δεκαετίας.

Το διπολικό σχήμα φαίνεται να μην είναι αρκετό πλέον για να ερμηνεύσει μια τόσο σύνθετη εποχή. Ωστόσο οι κριτικές σε αυτό θα λέγαμε ότι αναπτύσσονται σε δύο κατευθύνσεις, που δεν είναι πάντα συμβατές: στην πρώτη το φαινόμενο της σχέσης θρησκείας και εθνικισμού γίνεται προσπάθεια να ερμηνευθεί μέσα στο ιστορικό πλαίσιο του 19ου αιώνα, μιας αυτοκρατορίας δηλαδή που το στοίχημα της επιβιώσής της δεν έχει ακόμη οριστικά χαθεί. Από την άλλη υπάρχει μια άλλη τάση να ταυτιστεί η 'οικουμενική' ιδεολογία ειδικά του Πατριαρχείου (και ειδικά ο ελληνο-οθωμανισμός) με μια εκδοχή της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας: όταν αυτό γίνεται από εκπροσώπους του παλαιού ιστοριογραφικού παραδείγματος (που ταύτιζαν δηλαδή την εκκλησία με την κιβωτό του έθνους) ίσως είναι κατανοητό, αλλά γίνεται δυσεξήγητο όταν αυτό αφορά μια υποτίθεται ριζοσπαστική κριτική που εξαντλεί τη ριζοσπαστικότητά της στην υιοθέτηση επιχειρημάτων αντιπάλων εθνικιστικών ιστοριογραφιών (και αναφέρομαι κατά βάση στη βουλγαρική και τη ρουμανική): για την τάση αυτή η οικουμενική ιδεολογία δεν είναι παρά μία φενάκη, μια υπολανθάνουσα στρατηγική του ελληνικού εθνικισμού, να αλώσει μια αυτοκρατορία και να αποδυναμώσει τους ενδεχόμενους αντιπάλους του για τον μελλοντικό διαμελισμό της.

Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι αυτό υπήρξε η παθολογία της πρόσφατης ελληνικής ιστοριογραφίας: για να γίνει κριτική απέναντι στην παραδοσιακή εθνοκεντρική ιστοριογραφία, όπως διαμορφώθηκε κυρίως μέχρι το τέλος της δικτατορίας, υιοθέτησε (μάλλον άκριτα) βασικά επιχειρήματα των αντίπαλων βαλκανικών (συμπεριλαμβανομένης της τουρκικής) ιστοριογραφιών, ξεχνώντας ότι αυτές επίσης υπήρξαν απότοκα εθνοκεντρικών πολιτικών. Έτσι την παλαιά ολοκληρωτική αντιπαράθεση με τις υπόλοιπες βαλκανικές ιστοριογραφίες που αντανάκλουσε τις στρατηγικές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, οδηγηθήκαμε σε μία υιοθέτηση του βασικού σκελετού πάνω στον οποίο αυτές αναπτύχθηκαν. Και ειδικά στην περίπτωση της οθωμανικής ιστορίας μια σχετική εξιδανίκευση του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της αυτοκρατορίας (χωρίς να γίνεται κατανοητή η διάκριση της προνεωτερικής από την μετανεωτερική πολυπολιτισμικότητα), και η έλξη που ασκούσε η εικόνα μιας αυτοκρατορίας που προσπάθησε πολύ να εκσυγχρονίσει τον εαυτό της, θα λέγαμε ότι παρήγαγαν αντίστοιχες εικόνες για τη θέση των Ρωμιών μέσα σε αυτήν – γιατί κακά τα ψέματα το επίκεντρο των ιστορικών έργων που παρήχθησαν και

παράγονται έχει κατά κύριο λόγο ως αντικείμενο τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς είτε των Βαλκανίων είτε της Μικράς Ασίας.

Με ποιο τρόπο θα μπορούσαμε να υπερβούμε το μοντέλο αυτής της αφήγησης; Εάν την εξιδανίκευση της οθωμανικής πολυπολιτισμικότητας μπορεί κανείς εύκολα να την ξεπεράσει, δεν είναι το ίδιο εύκολο να υπερβεί κανείς για παράδειγμα το μοντέλο της παρακμής: εάν το κάνει θα πρέπει να αφηγηθεί με διαφορετικό τρόπο την μεγάλη αλυσίδα των εθνικών επαναστάσεων στα Βαλκάνια, όχι ως το αποτέλεσμα της διάλυσης του ‘μεγάλου ασθενή’. Και εάν πρόκειται να συζητήσουμε το ζήτημα του εκσυγχρονισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή και στα Βαλκάνια, δεν πρέπει να το κάνουμε με αξιολογικούς όρους, αλλά με ιστορικούς.

Αυτού του τύπου όμως την κριτική προσέγγιση στην ιστοριογραφική παραγωγή για το οθωμανικό παρελθόν, με ποιο τρόπο μπορεί κανείς να την συνδέσει με ένα νέο μοντέλο διδασκαλίας που να επιτρέπει την ανάδειξη των παραπάνω θεωρητικών συζητήσεων; Η απάντηση είναι η συγκριτική μέθοδος – τουλάχιστον αυτή δόθηκε στο Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας τα τελευταία 15 χρόνια που διδάσκονται μαθήματα σχετικά με την Οθωμανική Ιστορία από τον υπογράφο. Επειδή όμως το *comparaison n'est pas raison* ισχύει, πρέπει να οριοθετήσουμε το πλαίσιο αυτής της σύγκρισης. Συνήθως η σύγκριση που χρησιμοποιείται στην οθωμανική ιστορία σχετίζεται με τα εθνικά στερεότυπα που χρησιμοποίησαν οι εθνικισμοί που αναδύθηκαν κατά τον 19ο αιώνα για να την διαλύσουν: για παράδειγμα το εάν η άλωση της Τριπολιτσάς για τους μεν, είναι πτώση και σφαγή για τους δε, ή η καταστροφή της Σμύρνης για τους μεν, απελευθέρωση για τους δε. Αν και χρήσιμη μια τέτοια σύγκριση για να εισαχθούν οι φοιτητές στη σύγχρονη συζήτηση για την ιστορικότητα του έθνους και του εθνικισμού ως προϊόντων της νεοτερικότητας, λίγα μπορούν να προσφέρουν στην κατανόηση του συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου. Αυτό κατά τη γνώμη μου μπορεί να επιτευχθεί σε δυο επίπεδα σύγκρισης, και αφού προφανώς διδαχθεί ο βασικός κορμός των γνώσεων που αφορούν αυτή καθαυτή την οθωμανική ιστορία:

Α) Σύγκριση σε ένα πρώτο επίπεδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις εξελίξεις στη Δυτική Ευρώπη, όπου μπορεί να γίνει κατανοητή η σχετικοποίηση του παραδείγματος της παρακμής. Βέβαια η συζήτηση είναι ανοιχτή για το ποιο πρέπει να θεωρηθεί το σημείο καμπής στις σχέσεις των Οθωμανών με τον δυτικό καπιταλισμό: το τέλος των Ενετικών πολέμων και η απαρχή των Αυστρο-

τουρκικών και Ρωσο-τουρκικών μπορεί να είναι ένα καλό σημείο για να περιγράψει κανείς τις διαφορές

Β) Σύγκριση σε ένα δεύτερο επίπεδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τις άλλες αυτοκρατορίες της Ανατολικής Ευρώπης: τη Ρωσία των Ρομανώφ και την Αυστρία των Αψβούργων (αλλά και με τη Γερμανία του 19ου αιώνα σε ένα βαθμό). Η σύγκριση αυτή ίσως είναι πιο κρίσιμη, γιατί ακριβώς αμφισβητεί τον εξεψιοναλισμό που διακρίνει, όπως είπαμε, την οθωμανική ιστορία, καταδεικνύοντας ένα κοινό οικονομικό υπόβαθρο μιας ολόκληρης ζώνης χωρών από τη Βαλτική μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα και την Αδριατική (δουλοπαροικιακές μορφές εκμετάλλευσης της εργασίας, 'εξάρτηση' από τον δυτικό καπιταλισμό, αν και όχι με τον ίδιο τρόπο από τον 17ο στον 19ο αιώνα), ένα κοινό πολιτικό υπόβαθρο της ανάπτυξης εθνικών κινημάτων. Τα κινήματα ως στόχο τους είχαν την κατάλυση των αυτοκρατοριών αυτών, και τέλος ένα κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο που σχετίζεται κυρίως με τον τρόπο που χρησιμοποίησαν εργαλειακά τον θρησκευτικό παράγοντα (κυρίως όταν επλήγησαν από την άνοδο των εθνικών κινημάτων) δεδομένης της μικρής επίδρασης των Θρησκευτικών Πολέμων στο χώρο αυτό.

Μια τέτοια λοιπόν διπλή συγκριτική προοπτική μπορεί να είναι ιδιαίτερα παραγωγική και να διευρύνει τους θεωρητικούς ορίζοντες των φοιτητών πέρα από μια στερεοτυπική παράθεση γεγονότων και περιγραφή των 'κλασικών' θεσμών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της 'παρακμής' τους. Κυρίως γιατί μπορεί να επιτρέψει ερμηνείες που να υπονομεύουν την οριενταλιστική ή νέο-οριενταλιστική πεποίθηση μιας οθωμανικής ιδιαιτερότητας.

**Οθωμανικά και ελληνικά τεκμήρια:
διάλογος
για μια κοινή ιστορία**

Ελευθερία Ζέη

Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

Το ζήτημα της συνομιλίας ελληνικών και οθωμανικών τεκμηρίων της λεγόμενης ‘Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας’ ανοίγει μεταξύ άλλων ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο για τη συζήτηση μεταξύ των εθνικών ιστοριών και της ιστοριογραφικής παραγωγής τους.

Όταν η δυτική (γαλλική κυρίως) ιστοριογραφία του πρώτου μισού του 20ού αιώνα θέλησε να ανοίξει το διάλογο ανάμεσα στις εθνικές ιστοριογραφίες για μια συγκριτική μελέτη της ευρωπαϊκής μεσαιωνικής υπαίθρου, ένα από τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει ήταν τα πολλαπλά και διαφορετικά συστήματα εκφοράς των αγροτικών σχέσεων, πρόβλημα που εμπόδιζε την επικοινωνία ανάμεσα στις εθνικές ιστορικές γλώσσες και ορολογίες: το 1928 ο Marc Bloch έκανε λόγο για ‘διάλογο κουφών’¹ ανάμεσα στους γάλλους, τους γερμανούς και τους βρετανούς ιστορικούς, τον οποίο απέδιδε στη βαθιά ασυμφωνία των ερωτημάτων που έθετε ο καθένας στα τεκμήρια της δικής του εθνικής μεσαιωνικής ιστορίας.

Στην περίπτωση των τεκμηρίων της οθωμανικής περιόδου το πρόβλημα που οι αντιμετωπίζουν οι ιστορικοί τόσο του οθωμανικού όσο και του νεότερου ελληνικού κόσμου καταλήγει συχνά να είναι το αντίστροφο. Αφού για πολλές δεκαετίες μέχρι τη Δικτατορία μια κυρίαρχη ελληνική ιστοριογραφία της ‘Τουρκοκρατίας’ παρέμεινε εγκλωβισμένη σε μια ορισμένη ανάγνωση των εθνικών τεκμηρίων, λόγω τόσο των ιδεολογικών προσανατολισμών της όσο και των γλωσσικών περιορισμών της, το σταδιακό άνοιγμα στα οθωμανικά τεκμήρια που εγκαινιάστηκε μετά τη μεταπολίτευση φιλοδοξούσε να αποκαταστήσει την ακρίβεια στην ιμπερσιονιστική εικόνα που είχαμε ως τότε για την οθωμανική

¹ Σε ανακοίνωσή του στο Διεθνές Συνέδριο Ιστορικών Επιστημών του Όσλο, που δημοσιεύτηκε με τίτλο «Pour une histoire comparée des sociétés européennes», *Revue de synthèse historique*, Δεκ. 1928, και αργότερα στο *Mélanges historiques*, τ. 1, Éditions de l'EHESS, Παρίσι 1963, 1983, 16-40.

κυριαρχία, καθώς και κάποιες ιδεολογικές εμμονές και μονομέρειες της ‘εθνικής ματιάς’. Συγχρόνως όμως, αναδεικνύοντας τους κοινούς χώρους μιας πολυεθνικής, πολυπολιτισμικής οθωμανικής επικράτειας, υπερτόνισε κάποτε τα κοινά σημεία παρασύροντας τόσο τους ιστορικούς της οθωμανικής όσο και της νεοελληνικής ιστορίας να πιστέψουν ότι τα τεκμήριά τους μιλούσαν περίπου για τα ίδια πράγματα με τους ίδιους τρόπους.² Το πλήθος των οθωμανικής προέλευσης όρων και εννοιών που έχουν εμβολιαστεί, μεταγραφεί ή μεταφραστεί στα ελληνικά τεκμήρια της περιόδου ανάμεσα στον 16ο και τις αρχές του 18ου αιώνα αντιμετωπίστηκαν έτσι συχνά ως φυσική μεταφορά ενός κυρίαρχου κρατικού λεξικού στις τοπικές κοινωνίες, σε μια διαδικασία ενσωμάτωσής τους στο ηγεμονικό πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ μέχρι σήμερα δεν έχουν διερευνηθεί αντίστοιχοι εμβολιασμοί ελληνικών συστημάτων εκφοράς στο οθωμανικό λεξικό.

Για την οικονομία της συζήτησης, οι οθωμανικής προελεύσεως όροι που απαντούν στα ελληνικά τεκμήρια μπορούν να διακριθούν σε τρεις βασικές κατηγορίες:

- α. όροι που δηλώνουν φόρους ή κατηγορίες φόρων, φορολογικές πρακτικές, πρόστιμα ή άλλου τύπου οικονομικές σχέσεις στο πλαίσιο της οθωμανικής οργάνωσης,
- β. όροι που δηλώνουν κοινωνικά, διοικητικά ή πολιτικά καθεστάτα, θεσμοθετημένες εξουσίες και αρμοδιότητες, και
- γ. όροι που περιγράφουν ή αναπαριστούν τον διοικούμενο χώρο και τις γεωγραφικές διακρίσεις του.

Θα αναφερθώ σε τρία παραδείγματα, ένα από κάθε κατηγορία, που προέρχονται από τα ελληνικά κοινοτικά τεκμήρια (νοταριακά αρχεία και φορολογικά κατάστιχα σε ελληνική γλώσσα), από το χώρο του Αιγαίου και ιδιαίτερα των Κυκλάδων του 18ου αιώνα, περίοδος κατά την οποία τα τεκμήρια του είδους αυτού φαίνεται να πυκνώνουν, μετά τις οθωμανικές φορολογικές μεταρρυθμίσεις και στο πλαίσιο των ευρύτερων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών μετασχηματισμών του νησιωτικού χώρου. Η αντιπαραβολή με τη γλώσσα και τον λόγο των οθωμανικών τεκμηρίων της περιόδου, προερχόμενων κυρίως από την κεντρική διοίκηση, μας οδηγεί να αναρωτηθούμε αν η υιοθέτηση οικονομικών, κοινωνικών ή πολιτικών οθωμανικών όρων στα ελληνικά τεκμήρια

² Ευαγγελία Μπαλτά, «Οι οθωμανικές πηγές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά* 43 (Δεκ. 2005), 299-334, όπου η ιστορικός αναλύει τις συμβολές και τα προβλήματα και διατυπώνει για πρώτη φορά το αίτημα μιας «αυστηρής εννοιολογικής επεξεργασίας» των τεκμηρίων.

συνιστά μόνο τρόπο αποτελεσματικής προσαρμογής στο οθωμανικό πλαίσιο, ή μήπως αποτυπώνει σταδιακές στρατηγικές χρήσεις των όρων αυτών από τις τοπικές κοινωνίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέσα στα διαφορετικά πολιτικά και διανοητικά πλαίσια του 18ου αιώνα, τα οποία μεταβάλλουν και τη σημασία τους;

α. Θα ξεκινήσω με το παράδειγμα του οθωμανικού όρου *maktu*, τον οποίο έχω μελετήσει περισσότερο,³ και στην ανάλυση του οποίου έχουν συμβάλει οι πολύτιμες συζητήσεις με τους συναδέλφους ιστορικούς του οθωμανικού χώρου τόσο στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του ΕΙΕ, όσο και στο πανεπιστήμιο της Κρήτης και στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών. Στα οθωμανικά τεκμήρια μέχρι τα τέλη του 17ου αιώνα ο όρος αντιστοιχεί στη μέθοδο είσπραξης ενός συνολικού κατ' αποκοπή ποσού που επιβάλλεται στα νησιά ως φόρος για τις πιο αποδοτικές πηγές προσόδων τους. Στα τέλη του 17ου αιώνα η οθωμανική διοίκηση αποφασίζει την κατάργηση του συστήματος *maktu* ιδιαίτερα για την είσπραξη του κεφαλικού φόρου. Το επιχείρημα της διοίκησης, σύμφωνα με τα οθωμανικά τεκμήρια, είναι καταρχήν η αρνητική αντίδραση των νησιωτικών πληθυσμών, που συχνά υποχρεώνονται να καταβάλλουν τον κεφαλικό φόρο δυο φορές, μια στον τόπο κατοικίας τους και μια στον τόπο μετακίνησής τους, καθώς με τον Κρητικό πόλεμο αλλά και την άνοδο των εμπορικών δραστηριοτήτων των νησιών αυξάνεται η κινητικότητα στο Αιγαίο. Ιδιαίτερα μάλιστα αντιδρούν, πάντα κατά τα οθωμανικά τεκμήρια, οι πληθυσμοί νησιών στα οποία η οθωμανική φορολογία οργανώνεται πάνω σε προηγούμενα, δυτικής προέλευσης, καθεστώτα ιδιοποίησης του προϊόντος της γης, κατόπιν διαπραγματεύσεως με τις τοπικές αυθεντίες, όπως στη Νάξο, την Κέα, την Άνδρο κλπ. Κατά δεύτερο λόγο, η οθωμανική διοίκηση στηρίζει την κατάργηση του *maktu* στο σκεπτικό ότι το σύστημα αυτό απέβαινε ασύμφορο οικονομικά για το οθωμανικό κράτος, στο οποίο έφτανε τελικά πολύ μικρό τμήμα από τις νησιωτικές προσόδους, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα καρπώνονταν οι εκμισθωτές των φόρων (βοϊβόδες) και ο Καπουδάν πασάς, η εξουσία του οποίου απέναντι στην κεντρική διοίκηση αυξάνεται μέχρι τον 18ο αιώνα.

Στα ελληνικά τεκμήρια του 18ου αιώνα, ωστόσο, ο όρος *maktu* (μακτού) φαίνεται να χρησιμοποιείται με διαφορετική σημασία. Στα μέσα του αιώνα π. χ. το κεντρικό 'Κοινό' της Παροικίας Πάρου καλεί τα υπόλοιπα μικρότερα 'Κοινά' του νησιού να προκρίνουν το σύστημα 'μακτού' ως το μόνο 'δίκαιο και ελεύθερο' φορολογικό σύστημα, αντιπαραθέτοντάς το προς το καθεστώς του βοϊβόδα, που

³ Βλ και Ελευθερία Ζέη, «Πρώτες προσεγγίσεις στη διαμόρφωση τοπικών 'ελίτ' στο Αιγαίο του 18ου αιώνα: οι 'άρχοντες' του μακτού», *Τα Ιστορικά* 59 (Δεκ. 2013), 385-398.

το καταδικάζει ως συνώνυμο της αδικίας. Στα σχετικά έγγραφα ο όρος 'μακτού' δεν παραπέμπει στην οθωμανική συνολική εισπρακτική πρακτική, αλλά στη νησιωτική πρακτική αναδιανομής του συνολικού ποσού στο εσωτερικό της τοπικής κοινωνίας, και μάλιστα στον περιορισμένο αριθμό των οικονομικά και κοινωνικά ισχυρότερων μελών της, που αναλαμβάνουν να αποδώσουν το φόρο στην οθωμανική διοίκηση εισπράττοντάς τον στη συνέχεια από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Μόνο αν λάβουμε υπόψη μας τη σημασιολογική διολίσθηση του όρου από τα οθωμανικά στα ελληνικά τεκμήρια και από τον 17ο στον 18ο αιώνα, μπορεί να γίνει κατανοητή η εκ πρώτης όψεως αντιφατική εικόνα που διαμορφώνουν τα οθωμανικά και τα ελληνικά τεκμήρια για τις νησιωτικές κοινωνίες του Αιγαίου: πώς συμβαίνει στα τέλη του 17ου αιώνα το σύστημα maktu να θεωρείται άδικο και να καταγγέλλεται από τους νησιώτες, ενώ τον 18ο αιώνα οι ίδιες νησιωτικές αρχές να το θεωρούν δίκαιο και φιλελεύθερο; Αν μάλιστα στα οθωμανικά τεκμήρια του 18ου αιώνα ο όρος maktu φαίνεται να σημαίνει πια 'συλλογική διαχείριση', όπως παρατηρούν ιστορικοί του οθωμανικού χώρου,⁴ τότε νομίζω ότι αποκαλύπτεται μια πολύ ενδιαφέρουσα εσωτερική επικοινωνία και ανταλλαγή ανάμεσα στο οθωμανικό κέντρο και την τοπική κοινωνία που πρέπει να μελετηθεί περαιτέρω.

β. Ανάλογο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση του όρου 'αφέντης' και 'αφεντιά' στα κοινοτικά τεκμήρια των νησιών. Οι όροι φαίνεται να μεταφράζουν καταρχήν την οθωμανική προσφώνηση *effendi*, η οποία κατά μια παραδεδομένη ιστορική ετυμολογία προέρχεται από τον βυζαντινό όρο 'αυθέντης'. Ωστόσο, στη γλώσσα της εξουσίας που χρησιμοποιούν τα έγγραφα των νησιωτικών κοινοτήτων οι όροι 'αφέντης' και 'αφεντιά' δηλώνουν συγκεκριμένες πραγματικές κοσμικές εξουσίες είτε εκτός είτε εντός της τοπικής κοινωνίας, με καθορισμένα χαρακτηριστικά, αρμοδιότητες και απαιτήσεις: απευθύνονται στον Σουλτάνο, τον Καπουδάν πασά ή τον Δραγουμάνο του στόλου, ή στους Λατίνους άρχοντες. Αντίθετα ο οθωμανικός όρος *effendi* αποτελεί προσφώνηση κύρους συνοδευτική του τίτλου ή του αξιώματος, και μάλιστα συνηθίζεται για ανώτερα πνευματικά αξιώματα: νομίζω ότι έχει ενδιαφέρον να θέσουμε το ερώτημα για τέτοιου τύπου αμφίδρομες γλωσσικές-πολιτισμικές ανταλλαγές που οι τοπικές παραδόσεις εξουσίας στο Αιγαίο σηματοδοτούν με διαφορετικό περιεχόμενο μέσα από τις διαφορετικές χρήσεις των όρων.

⁴ Η ενδιαφέρουσα αυτή επισήμανση οφείλεται στον συνάδελφο ιστορικό της Οθωμανικής Ιστορίας Αντώνη Χατζηκυριάκου (Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/FO.R.T.H.), και τον ευχαριστώ.

γ. Τέλος, ο ίδιος ο όρος ‘νησί’ στα ελληνικά τεκμήρια, που στα οθωμανικά φαίνεται να βρίσκει την αντιστοιχία του στον οθωμανικό όρο ‘ada’ και στον αραβικό ‘cezire’. Ωστόσο στα οθωμανικά τεκμήρια ο όρος ‘cezire’ παραπέμπει σε μια συνολική διοικούμενη επικράτεια που μπορεί να περιλαμβάνει νησιά, χερσονήσους και γειτονικές ακτές: έτσι, όταν διαμορφώθηκε η επαρχία των ‘Νησιών της Άσπρης Θάλασσας’ (Cezayir-I Bahr-I Sefid) στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα, περιλάμβανε εξίσου ηπειρωτικές και νησιωτικές περιφέρειες, τα σαντζάκια της Καλλίπολης, της Εύβοιας, της Αιτωλοακαρνανίας, της Ναυπάκτου, της Ρόδου και της Μυτιλήνης.⁵ Από την άλλη, στα νοταριακά έγγραφα των νησιών ο όρος ‘νησί’ παραπέμπει σε μια γεωγραφική-πληθυσμική-οικονομική οντότητα που φαίνεται να οριοθετείται από την ακτογραμμή του νησιού και να σταματά στην κεντρική νησιωτική ‘σκάλα’, να ταυτίζεται, δηλαδή, με τα όρια οικονομικής και διοικητικής αρμοδιότητας των τοπικών κοινοτικών αρχών.

Οι παραπάνω ενδεικτικές διαπιστώσεις νομίζω ότι προσκαλούν τους ιστορικούς της οθωμανικής και της νεότερης ελληνικής ιστορίας σε μια αναγκαία και διαρκή συζήτηση πάνω στα τεκμήρια, που θα διευκολύνει ιδιαίτερα η διεύρυνση και η συστηματοποίηση της ακαδημαϊκής και ερευνητικής συνεργασίας των δύο χώρων. Μια συζήτηση που θα μετατοπίσει την οθωμανική ιστορία και ιστοριογραφία από τη ματιά της κεντρικής διοίκησης στην περιφέρεια και τις ιδιαιτερότητες των τοπικών κοινωνιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και θα εμπλουτίσει την ελληνική ιστοριογραφία, η οποία τις τελευταίες δεκαετίες όχι μόνο αναζητά να υπερβεί τα ζητούμενα της εθνικής ιστορίας, αλλά και τα όρια μιας τοπικής ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μια συζήτηση που θα μπορούσε να καταλήξει –και αυτή θα ήταν η δική μου πρόταση-- όχι μόνο σε μια οθωμανική εκδοχή του νεότερου ελληνικού κόσμου, αλλά και σε μια σύγχρονη ελληνική εκδοχή που θα πρόσφερε νέα ερμηνευτικά και αναλυτικά εργαλεία για μια άλλη, πιο συνολική ιστορία του οθωμανικού χώρου.

⁵ Ηλίας Κολοβός, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο Οθωμανικό πλαίσιο. Πρώτη προσέγγιση με βάση τα οθωμανικά έγγραφα της Καϊρείου Βιβλιοθήκης (1579-1821)*, Καϊρείος Βιβλιοθήκη, Άνδρος 2006, σ. 43. Κάτι ανάλογο υποστήριξε και σε πρόσφατη ανακοίνωσή του ο Michael Talbot (University of Greenwich), με τίτλο «Separating the Waters from the Sea: The Place of Islands in Ottoman Maritime Territoriality in the Eighteenth Century», στο πλαίσιο του διεθνούς συνεδρίου: *Insularities connected. Bridging Seascapes from the Mediterranean to the Indian Ocean and Beyond*, ΙΜΣ/Φ.Ο.Ρ.Τ.Η., Ρέθυμνο, 10-12 Ιουνίου 2016.

Οθωμανική Ιστορία, Νέα Ελληνική Ιστορία: τα ρευστά όρια

Χάρης Εξερτζόγλου

Καθηγητής Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ιστορίας, 19ος-20ός αι.
Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Εκπροσωπώ ένα Τμήμα, το Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου το οποίο έχει την ιδιαιτερότητα να φιλοξενεί ιστορικούς και κοινωνικούς, ανθρωπολόγους σε περίπου ίσες αναλογίες. Όταν ξεκίνησε την λειτουργία του το Τμήμα, η συμβίωση ανάμεσα στην ανθρωπολογία και την ιστορία δεν ήταν αυτονόητα εύκολη στο βαθμό που η κοινωνική ανθρωπολογία παρότι εξαιρετική νέα στην Ελλάδα επιστημη αντιμετωπιζόταν με αμηχανία ή και αντιπάθεια από πολλούς, κυρίως μεγαλύτερους σε ηλικία ιστορικούς, ενώ η ιστορία, που μετρούσε ήδη πάνω από ένα αιώνα διδασκαλίας και έρευνας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, έφερε τα βάρη μιας παράδοσης που δύσκολα μπορούσε να παρακολουθήσει μια τέτοια συνάντηση. Δεν πρόκειται να μπω σε λεπτομέρειες για το πώς δούλεψε αυτή η σχέση στο επίπεδο ενός νέου Πανεπιστημιακού Τμήματος (λειτουργήσε με μεταπτυχιακούς φοιτητές το 1988 και με προπτυχιακούς το 1989), αλλά έχει ενδιαφέρον να αναφέρω ότι όταν φτιάχτηκε το πρώτο πρόγραμμα σπουδών για το προπτυχιακό η διδασκαλία της Οθωμανικής Ιστορίας θεωρήθηκε ως απαραίτητο αντικείμενο υποχρεωτικής διδασκαλίας. Οι λόγοι αυτής της επιλογής ήσαν τυχαίοι, συγκυριακοί με την έννοια ότι οι πρώτοι διδάσκοντες ιστορικοί που στελέχωσαν το Τμήμα ασχολούνταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με το αντικείμενο αλλά και ότι οι ανθρωπολόγοι ήσαν ιδιαίτερα επικριτικοί σε εθνοκεντρικές-ελληνοκεντρικές προσεγγίσεις στην ιστορία, οπότε ευνόησαν μια τέτοια επιλογή. Έκτοτε, η Οθωμανική Ιστορία αποτελεί σταθερό αντικείμενο διδασκαλίας εντασσόμενη και στις τρεις κατηγορίες μαθημάτων που προσφέρουμε. Ως μάθημα υποχρεωτικό η Οθωμανική Ιστορία προσφέρεται στο δεύτερο εξάμηνο σπουδών, ενώ αντικείμενα Οθωμανικής Ιστορίας προσφέρονται ως επιλογές ή ως σεμιναριακά μαθήματα στον δεύτερο κύκλο σπουδών.

Η διδασκαλία της Νέας και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας έχει την ίδια ακριβώς διαδρομή. Μάθημα υποχρεωτικό από το πρώτο έτος συγκρότησης του προπτυχιακού προγράμματος, αποτελεί σταθερά του προγράμματος ως

αντικείμενο που συνδέεται χρονικά με ίδρυση του ελληνικού κράτους και τις μετέπειτα περιόδους και όπως και η Οθωμανική Ιστορία, η διδασκαλία του εξειδικεύεται σε υποχρεωτικά μαθήματα, μαθήματα επιλογής και σεμινάρια. Γνωρίζω πλέον ότι στα περισσότερα Τμήματα Ιστορίας έχει εισαχθεί σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό η διδασκαλία της Οθωμανικής Ιστορίας δίπλα στην ήδη εδραιωμένη διδασκαλία της Νέας Ελληνικής Ιστορίας.

Πλέον, έχει έρθει ο καιρός να προχωρήσουμε σε μια αποτίμηση της παρουσίας της Οθωμανικής Ιστορίας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο και η ημερίδα που οργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών προσφέρει αυτήν την ευκαιρία, μια αποτίμηση που θα συμβάλει και στην καλύτερη γνωριμία μεταξύ Τμημάτων με διαφορετική αφετηρία και θέση στον πανεπιστημιακό χάρτη.

Υπάρχουν κάποια ζητήματα που θέλω να θέσω από την πλευρά μου σε σχέση με τη συζήτηση αυτή. Αντιλαμβάνομαι ότι η σημερινή συνάντηση επιδιώκει τον αναστοχασμό της σχέσης και των ορίων ανάμεσα στα δύο αυτά γνωστικά πεδία και θα επικεντρωθώ σε αυτό το θέμα χωρίς να εισέλθω καθόλου στο ζήτημα της συνάφειάς τους με άλλα όπως π.χ. η σύγχρονη ευρωπαϊκή ιστορία ή η ιστορία της πρώιμης νεώτερης Ευρώπης ή οι ιστορίες των άλλων βαλκανικών εθνικών κρατών που θα μπορούσε να είναι αντικείμενο μιας άλλης συζήτησης.

Το πρώτο που θέλω να επισημάνω είναι ότι τα δύο αυτά πεδία δεν προέκυψαν χθες αλλά έχουν από πίσω τους μακρά παράδοση, η οποία είναι δύσκολο να διαχωριστεί από τις επιστημολογικές αφετηρίες που τα συγκρότησαν. Γνωρίζουμε επιπλέον ότι ακόμη και στο πολύ πρόσφατο παρελθόν, αποτέλεσαν αντικείμενο έντασης και διαμαχών καθώς η πολιτική χρήση τους τόσο στην Ελλάδα όσο και την Τουρκία υπήρξε συχνή. Η ιστορία αποτέλεσε βασικό πεδίο θεμελίωσης εθνικών ταυτοτήτων και η απόκλιση από τα κυρίαρχα εθνικά αφηγήματα δεν γινόταν στο παρελθόν όπως και σήμερα εύκολα ανεκτή. Όσον αφορά τη νέα ελληνική ιστορία, αυτή έχει ήδη οργανωθεί πάνω σε ένα εθνοκεντρικό αφήγημα, το οποίο θεωρεί ως δεδομένο ένα διαχρονικό ελληνικό έθνος που κινείται στο χρόνο αναζητώντας την ολοκλήρωσή του στη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Στο πλαίσιο αυτό η χρονική οργάνωση του αντικειμένου δεν περιορίζεται στο διάστημα που έχει ως αφετηρία τις απαρχές της Επανάστασης αλλά, ανάλογα με τον εκάστοτε ιστορικό, πηγαίνει πίσω στο χρόνο κατά βούληση. Η εκ των υστέρων γνώση του οριστικού διαχωρισμού των ορθόδοξων χριστιανών που κατά την περίοδο της συγκρότησης των εθνικών ταυτοτήτων και κρατών γίνονται Έλληνες- ή

Βούλγαροι, Σέρβοι κλπ- από τους μουσουλμάνους που γίνονται Τούρκοι επιτρέπει την προβολή αυτού του διαχωρισμού προς τα πίσω στο χρόνο ως απόλυτη ιστορική βεβαιότητα με αποτέλεσμα να παραγνωρίζεται η πολυμορφία της οθωμανικής κοινωνίας και οι ιστορικά διαπιστωμένες ζώνες αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στους πληθυσμούς της. Αναμφίβολα το αφήγημα αυτό δεν διατηρεί σήμερα την παλιά αίγλη του, καθώς έχει δεχτεί εντονότατη κριτική η οποία αποτυπώνεται πλέον σε πολλές δημοσιεύσεις, ενώ έχει εκβάλει και στα προγράμματα διδασκαλίας, ορισμένων τουλάχιστον, Τμημάτων Ιστορίας των ελληνικών Πανεπιστημίων. Ωστόσο, διατρέχοντας τη βιβλιογραφία αυτή συχνά μένει κανείς με τη βεβαιότητα ότι το οθωμανικό πλαίσιο είτε περιορίζεται στη θέση μιας καρικατούρας του 'εθνικά άλλου', είτε εμφανίζεται ως αδρανές σκηνικό που αφορά μόνο σε ό,τι εξυπηρετεί την πλοκή κάποιας από τις εκδοχές του νεοελληνικού αφηγήματος.

Όσον αφορά την οθωμανική ιστορία θα πρέπει να θυμηθούμε ότι η ανάπτυξη της οφείλεται κατά βάση στην παράδοση της οθωμανολογίας που βασιζόταν αποκλειστικά στις οθωμανικές πηγές, με επίκεντρο το κράτος και έμφαση στη λεγόμενη κλασική περίοδο και το μουσουλμανικό στοιχείο της αυτοκρατορίας. Ας θυμηθούμε επίσης ότι η μελέτη της οθωμανικής περιόδου βρισκόταν σε μια χαμηλή ένταση με το αφήγημα της τουρκικής δημοκρατίας μέχρι τη δεκαετία του 1980, όταν το οθωμανικό παρελθόν αναβαθμίστηκε μέσα από την αναδιαμόρφωση της τουρκικής εθνικής ταυτότητας και την επινόηση της 'τούρκο-ισλαμικής' σύνθεσης. Στο πεδίο της οθωμανικής ιστορίας μπορεί να διαπιστωθεί και η συμβολή πολλών ιστορικών από άλλες χώρες πλην της Τουρκίας, συγκριτικά πολύ περισσότερων σε σχέση με τους ξένους ιστορικούς που ασχολήθηκαν με τη νέα ελληνική ιστορία. Η διεθνής οθωμανολογία διερεύνησε διάφορες οικονομικές και πολιτικές πτυχές της οθωμανικής εποχής, χωρίς όμως να δημιουργήσει σημαντική ερμηνευτική απόκλιση από την ισχύουσα αφήγηση του οθωμανικού παρελθόντος όπως διαμορφώθηκε στην Τουρκία, δηλαδή την επικέντρωση στο κράτος και τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς.

Κατά τη γνώμη μου, ο τρόπος οργάνωσης σε γνωστικό επίπεδο, κυρίως της νέας ελληνικής αλλά και σε μικρότερο βαθμό και της οθωμανικής ιστορίας, θεμελιώθηκαν στην παράδοση των εθνικών αφηγημάτων και για το λόγο αυτό χαρακτηρίζονται από μια σύγχυση, που αφορά τη μετωπιακή χρήση της ιστορίας για το χώρο και αντίστροφα. Νομίζω ότι μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι οι χρονολογήσεις του ιστορικού χρόνου αλλά και η σήμανση του χώρου, όπως έχει μέχρι σήμερα κυριαρχήσει, απορρέει κατά βάση από τις εθνικές

νοηματοδοτήσεις του παρελθόντος. Για παράδειγμα οι άρρητες παραδοχές σχετικά με τα πολιτισμικά όρια του ελληνικού έθνους και το χρονικό βάθος του που επιλέγει κανείς προσδιορίζει και το χώρο αναφοράς της ιστορικής ερμηνείας. Σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί να είναι τα σύνορα του ελληνικού κράτους, σε άλλες μεγάλα τμήματα της οθωμανικής επικράτειας. Όμως έτσι η κυριαρχία του ιστορικού χρόνου πάνω στο χώρο καθιστά τον 'εθνικό χώρο', ανεξάρτητα πώς ορίζεται, βασική, αυτονόητη μονάδα χωρικής αναφοράς, παρακάμπτοντας το γεγονός ότι η σήμανση αυτή έχει περισσότερο ή λιγότερο ρητά θεμελιωθεί στην εκ των υστέρων εθνικοποίηση πολιτισμικών γνωρισμάτων. Όταν χρησιμοποιούμε τη γλώσσα π.χ. ως συνδήλωση προϋπάρχουσας εθνικότητας, δεν υιοθετούμε το ιδίωμα του εθνικισμού που ανέδειξε ένα ασταθές και πολύμορφο πολιτισμικό γνώρισμα που ελάχιστη βαρύτητα είχε μέχρι τον 19ο αιώνα και την δημιουργία του ελληνικού κράτους σε αντικειμενικό γνώρισμα εθνικής κοινότητας; Δεν απαιτείται εδώ μια μεγαλύτερη εκλέπτυνση όσον αφορά την πολιτικοποίηση του πολιτισμού κατά τον 19ο αιώνα;

Το δεύτερο που θέλω να σχολιάσω είναι ότι σε ένα πρακτικό, εμπειρικό επίπεδο η διάκριση ανάμεσα στη νέα ελληνική και την οθωμανική ιστορία συνδέεται με τη χρήση διαφορετικών πηγών, οθωμανικών και ελληνικών, που με τη σειρά της παραπέμπει σε διάφορα εμπόδια στην αναζήτηση συγκλίσεων. Δεν θέλω να υπεισέλθω στους λόγους για τους οποίους όσοι ασχολούνταν με τη νέα ελληνική ιστορία έτειναν να αγνοούν τις οθωμανικές πηγές, στον ίδιο βαθμό που όσοι ασχολούνταν με την οθωμανική ιστορία έτειναν να αγνοούν τις ελληνικές ή άλλες πηγές, αρμενικές ή εβραϊκές. Είναι γεγονός όμως ότι οι Έλληνες ιστορικοί δεν είχαν τις απαραίτητες γλωσσικές δεξιότητες για να εργαστούν με οθωμανικές πηγές ούτε το επιδίωξαν, ενώ το ίδιο φυσικά ίσχυε για τους οθωμανολόγους, όχι μόνο τους Τούρκους αλλά και τους Αμερικανούς και Ευρωπαίους που σπάνια γνώριζαν κάποια άλλη γλώσσα της περιοχής πλην της τουρκικής. Αυτό εντυχώς βρίσκεται πλέον πίσω μας, ιδίως στους νεότερους ερευνητές στην Ελλάδα και την Τουρκία που είναι σε θέση να εργαστούν σε δύο ή και περισσότερες γλώσσες. Χωρίς να θέλω να υπερεκτιμήσω αυτήν τη διαφορά θεωρώ ότι έχει συμβάλει στην εδραίωση μιας 'από τα πάνω προσέγγισης', η οποία εμμένει στην απόλυτη βαρύτητα των γραπτών, επίσημων τεκμηρίων και της αποδεικτικής αξίας τους, παραγνωρίζοντας διαφορετικές αφετηρίες ιστορικού προβληματισμού που επιμένουν στην προβληματοποίηση του ιστορικού παρελθόντος και τη θεωρητική ενημέρωση.

Με τα παραπάνω, δεν θέλω να ισχυριστώ ότι η νεοελληνική ιστορία ή η οθωμανική ιστορία παρέμειναν στατικές, προσκολλημένες απολύτως σε εθνικά παραδείγματα. Πολλές δημοσιεύσεις και στα δύο πεδία έχουν απομακρυνθεί από τα κυρίαρχα παραδείγματα, θέτοντας καινούργια ερωτήματα και οργανώνοντας νέες ερευνητικές διαδρομές που απομακρύνονται από τις ισχύουσες βεβαιότητες. Θα είχε ενδιαφέρον να εξετάσουμε τη δυναμική αυτών των νέων προβληματισμών, τη σχέση τους με τις εξωτερικές προκλήσεις που γνωρίζει η ιστορία και τις μετατοπίσεις που ενδέχεται να επέλθουν αλλά δεν έχω το χρόνο για κάτι τέτοιο.

Οι παραπάνω παραδοχές δεν με εμποδίζουν να δεχθώ τη ρευστότητα των ορίων των δύο αντικειμένων, υπό την έννοια ότι είναι σχεδόν αδύνατο να διαχωρίσουμε την ιστορία χώρων και πληθυσμών αγνοώντας τα διαφορετικά επίπεδα σχέσεων που ιστορικά αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα διαφορετικά τμήματα της οθωμανικής κοινωνίας, τις σχέσεις του κράτους με αυτά, τις σχέσεις πόλης υπαίθρου, την αναδιαμόρφωση και την αστάθεια ταυτοτήτων και συλλογικοτήτων κλπ. Η ρευστότητα αυτή δεν αφορά μόνο την καθαυτό αυτοκρατορική εποχή, αλλά επεκτείνεται και στην περίοδο μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους- γενικότερα των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια- και μέχρι την οριστική διάλυση της αυτοκρατορίας. Πώς είναι δυνατόν να ερευνήσουμε για παράδειγμα θέματα όπως η άρθρωση της Μεγάλης Ιδέας, το Μακεδονικό ζήτημα ή οι ιστορίες των χριστιανικών ορθόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας την εποχή του εθνικισμού, παραγνωρίζοντας την αναδιοργάνωση του οθωμανικού κράτους, ή τις ιδεολογικές και πολιτικές μεταβολές της μουσουλμανικής κοινωνίας; Πού θα τοποθετούσαμε τους ελληνορθόδοξους της Κωνσταντινούπολης, της Θεσσαλονίκης, της Τραπεζούντας ή της Σμύρνης μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους; Πώς είναι δυνατόν να αγνοήσουμε τις οργανικές τους σχέσεις με το οθωμανικό κράτος, τις μουσουλμανικές και άλλες μη μουσουλμανικές κοινότητες; Εκτός και αν έχουμε στο μυαλό μας μια καθαρά εθνική ιστορία, αποκαθαρμένη από κάθε ευρύτερη επιρροή ή πλαισίωση, τότε στοιχειώδης προϋπόθεση ιστορικής κατανόησης είναι η αναγνώριση της ενεργητικής παρουσίας του οθωμανικού πλαισίου στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ιστορίας. Βέβαια υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση στους τρόπους άρθρωσης αυτής της σχέσης, σε κάποια πεδία είναι ισχυρότερη από κάποια άλλα, απλώς υπογραμμίζω ότι δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να παραγνωρίζεται. Το ίδιο όμως ισχύει και για την οθωμανική ιστορία, η οποία σε μεγάλο βαθμό έχει οργανωθεί σε σχέση με τους μουσουλμάνους αγνοώντας επιδεικτικά τους μη- μουσουλμανικούς

πληθυσμούς. Ακόμη και νεότεροι Τούρκοι ιστορικοί, που με συμπάθεια ασχολούνται με μη μουσουλμάνους, τους τοποθετούν συνήθως σε ένα περιθώριο της οθωμανικής κοινωνίας. Επομένως, τόσο σε σχέση με τη χρονική οργάνωση όσο και με χωρική οριοθέτηση τα δύο πεδία επικαλύπτονται χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ταυτίζονται. Αναφερόμενος στην ανάγκη αναγνώρισης της ρευστότητας των ορίων ανάμεσα στην ελληνική και την οθωμανική ιστορία, υποστηρίζω ότι το σημείο οριοθέτησης δεν μπορεί να λυθεί στη βάση ιστορικών τεκμηρίων, καθώς απορρέει από τις επιστημολογικές, μεθοδολογικές και πολιτικές επιλογές των ίδιων των ιστορικών.

Τι σημαίνει όμως αν δεχθούμε αυτές τις υποθέσεις που έκανα παραπάνω αναφορικά με την αναζήτηση συναφειών ανάμεσα στα δύο πεδία και τη διαμόρφωση αντικειμένων έρευνας και διδασκαλίας; Καταρχήν είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί γιατί αναζητούμε αυτήν τη συνεργασία. Γιατί δηλαδή ειδικά με αυτά τα πεδία; Μας ενδιαφέρει η σύγκριση ή η συζήτηση συγκεκριμένων ζητημάτων σε ένα ενιαίο πλαίσιο; Πώς θα διαχειριστούμε τη ρευστότητα των χρονικών και χωρικών ορίων; Πώς διαχειριζόμαστε τις διακριτές ιστοριογραφικές διαδρομές της νεοελληνικής και οθωμανικής ιστορίας αντίστοιχα; Είμαστε διατεθειμένοι να εγκαταλείψουμε τις ισχύουσες χρονικές συμβάσεις και να υιοθετήσουμε θεματικές προσεγγίσεις; Σε ποια ακριβώς γνωστικά αντικείμενα θα δώσουμε προτεραιότητα στο επίπεδο της έρευνας και της διδασκαλίας; Μια πολιτική ιστορία του κράτους; Μια ιστορία του έθνους, της οικονομίας ή της φορολογίας; Μα αυτό έχει γίνει κατά κόρον στο παρελθόν και εξακολουθεί και σήμερα. Τί γίνεται όμως με την ανανέωση των γνωστικών αντικειμένων που έχει ανακύψει κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες; Σε ποιο βαθμό χωράει σε εθνοκεντρικές και κρατικοκεντρικές πλαισιώσεις π.χ. μια ιστορία του κοινωνικού φύλου, μια ιστορία του ανδρισμού, μια ιστορία του σώματος και του αθλητισμού, μια πολιτισμική ιστορία της επιστήμης, μια ιστορία του περιβάλλοντος; Πώς θα μπορούσαμε να υποδεχθούμε νέες προσεγγίσεις όπως η γλωσσική, η χωρική στροφή, διατηρώντας τους διαχωρισμούς που επιβάλλουν τα εθνικά αφηγήματα; Ή μήπως αντικείμενα όπως η νέα ελληνική ιστορία ή η οθωμανική ιστορία λόγω του κυρίαρχου εθνοκεντρικού και 'κρατικοκεντρικού' τους χαρακτήρα δεν είναι σε θέση να απορροφήσουν ικανοποιητικά την ανανέωση των ιστορικών σπουδών σήμερα; Δεν έχω έτοιμες απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα, τουλάχιστον σε ορισμένα από αυτά. Γνωρίζουμε ότι ορισμένα από τα νέα αυτά αντικείμενα διδάσκονται στα Τμήματα Ιστορίας, αλλά συνήθως δεν αποτελούν κεντρικά πεδία διδασκαλίας. Προσωπικά διατηρώ αμφιβολίες για το αν

υπάρχει μια συναίνεση στο χώρο των ιστορικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση που θα αναγνώριζε τη σημασία αυτών των ερωτημάτων και θα κινείτο προς την αναίρεση των εθνοκεντρικών και κρατικοκεντρικών προσεγγίσεων. Εξάλλου, πολλοί ιστορικοί διατηρούν μεγάλη αμφιβολία για τη χρησιμότητα αυτών των νέων αντικειμένων θεωρώντας ότι δεν αποτελούν 'πραγματική ιστορία' ή ότι απομακρύνουν την ιστορία από τα 'μεγάλα προβλήματα', ισχυρισμός εξαιρετικά αδύναμος με δεδομένες τις συνεχείς μετατοπίσεις της ιστορικής έρευνας. Δεν θέλω να σχολιάσω εδώ συστηματικά τέτοιου τύπου απόψεις που συνήθως λέγονται πρόχειρα και αβασάνιστα, αντιλαμβάνομαι όμως ότι αποτελούν ένα σημαντικό εμπόδιο σε κάθε είδους σοβαρή συζήτηση. Αν όμως προκύψει αυτή η συζήτηση, τότε θα έχουμε πολλά ενδιαφέροντα πράγματα να μοιραστούμε. Εύχομαι η σημερινή ημερίδα που οργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ να δημιουργήσει αυτές τις προϋποθέσεις.

**Οι Κυπριακές και Μικρασιατικές Σπουδές
ως πεδίο συνάντησης των Νεοελληνικών
και των Οθωμανικών Σπουδών**

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης
Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης,
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ

Τα δύο ερευνητικά πεδία στα οποία θα αναφερθώ με άκρα συντομία, οι μικρασιατικές και οι κυπριακές σπουδές, αποτελούν ισχυρές και συγκροτημένες παραδόσεις τοπικών μελετών, οι οποίες προέκυψαν και προσδιορίστηκαν αφενός μεν από την ανάγκη της ιστορικής αυτογνωσίας των οικείων πληθυσμών αφετέρου δε από τις διανοητικές και πολιτικές επιταγές της περιρρέουσας ατμόσφαιρας του εθνικού ρομαντισμού εντός της οποίας αρχικά εμφανίσθηκαν και αναπτύχθηκαν.

Οι δύο παραδόσεις των τοπικών μελετών διαθέτουν τον αναγνωρίσιμο και καθιερωμένο κανόνα των πηγών και το βιβλιογραφικό περίγραμμα εντός των οποίων και σε διάλογο προς τα οποία συντελείται η πρόοδος της γνώσης. Αγνόηση των στοιχείων αυτών από την έρευνα συνεπάγεται επιστημονική αυθαιρεσία και αναπόφευκτα παράγει κακά και παραπλανητικά ‘επιστημονικά’ αποτελέσματα, που χαρακτηρίζονται από ανευθυνότητα ή υπαγορεύονται από ποικίλες εξω-επιστημονικές σκοπιμότητες.

Οι δύο παραδόσεις τοπικών μελετών αναφέρονται στην ιστορία και τον συλλογικό βίο Χριστιανικών Ορθόδοξων πληθυσμών, ομιλητών ισχυρά διαλεκτικών μορφών της νέας ελληνικής ή άλλων γλωσσών στην περίπτωση Μικράς Ασίας, ιδίως της τουρκικής γλώσσας αλλά και της αρμενικής, της αραβικής ή και της λαζικής. Οι πληθυσμοί αυτοί βρέθηκαν υπό οθωμανική κυριαρχία στην μεν περίπτωση της Μικράς Ασίας για περίπου μια χιλιετία, από τον ενδέκατο ως τον εικοστό αιώνα, στην δε περίπτωση της Κύπρου για τρεις αιώνες, 1571-1878. Ως εκ τούτου η έγκυρη γνώση και κατανόηση του οθωμανικού περιβάλλοντος, της οθωμανικής διοίκησης και της συνύπαρξης με το οθωμανικό-τουρκικό στοιχείο συνιστούν απαραίτητες παραμέτρους για τη σοβαρή μελέτη της ιστορικής εμπειρίας των δύο πληθυσμιακών συνόλων. Συνεπώς η μελέτη των οθωμανικών πηγών καθίσταται απαραίτητη συνιστώσα του φάσματος των πηγών για τη σχετική εξειδικευμένη έρευνα. Καθίσταται μέρος του κανόνα στον οποίο αναφερθήκαμε. Αυτό είναι προφανές και αυτονόητο. Εκείνο το οποίο πρέπει να αποσαφηνιστεί είναι το τί μπορούμε

βάσιμα να προσδοκούμε από τη μελέτη των οθωμανικών πηγών για την παραγωγή μιας πληρέστερης ιστοριογραφικής θεώρησης των δύο παραδόσεων τοπικών μελετών στις οποίες αναφερόμαστε.

Πριν προχωρήσω στη δοκιμή μιας κατά προσέγγισιν απάντησης στο ερώτημα που τέθηκε, θα πρέπει να υποδείξω και τις διαφορές και αποκλίσεις μεταξύ των δύο περιπτώσεων. Οι δύο παραδόσεις τοπικών μελετών συνεξετάζονται εδώ ως η ανατολική συνιστώσα του ελληνικού κόσμου της πρώιμης νεωτερικότητας, διακρίνονται από πολλές συνάψεις που δεν πηγάζουν μόνο από τη γεωγραφική γειτνίαση, αλλά χαρακτηρίζονται και από πολλές διαφορές. Οι σημαντικότερες εξ αυτών είναι πρώτον η χρονική διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας και δεύτερον η δημογραφική υπόσταση του Ορθόδοξου χριστιανικού πληθυσμού στα αντίστοιχα εδάφη. Αναφέρθηκε ήδη ότι στη Μικρά Ασία το χρονικό ανάπτυγμα εκτείνεται σε μια χιλιετία, ενώ στην Κύπρο μόνο σε τρεις αιώνες. Το στοιχείο αυτό από μόνο του έχει σοβαρές συνέπειες για τον χαρακτήρα των σχετικών ιστορικών ζητημάτων και τα αντίστοιχα τεκμηριωτικά αιτήματα. Η δεύτερη διαφορά ανακύπτει από τη δημογραφική θέση του Ορθόδοξου χριστιανικού πληθυσμού στα αντίστοιχα εδάφη. Στην Κύπρο ο Ορθόδοξος πληθυσμός, αποκλειστικά ελληνόφωνος, αποτελεί πάντα πλειοψηφία και είναι συμπαγής σε όλη την έκταση της μεγαλονήσου. Οι άλλες θρησκευτικές ομάδες στον κυπριακό πληθυσμό, Μαρωνίτες, Λατίνοι και από το 1571 Μουσουλμάνοι Οθωμανοί, αργότερα Τουρκοκύπριοι, είναι ενταγμένοι σε αυτή τη δημογραφική εικόνα ως θρησκευτικές μειονότητες, οι οποίες προϊόντος του χρόνου γίνονται γλωσσικά ελληνόφωνες, όπως είχε συμβεί και στην προηγηθείσα περίοδο του Μεσαιωνικού βασιλείου της Κύπρου.

Στη Μικρά Ασία τα πράγματα σε αυτό το επίπεδο είναι τελείως διαφορετικά. Πρώτον ο Ορθόδοξος χριστιανικός πληθυσμός υπήρξε μειονότητα εγκατεσπαρμένη σε μια αχανή γεωγραφική έκταση, από τις ανατολικές ακτές του Αιγαίου ως τις περιοχές των πηγών του Τίγρη και του Ευφράτη. Δεύτερον η παρουσία αυτού του πληθυσμιακού στοιχείου δεν υπήρξε συμπαγής, εκτός της περιοχής του Πόντου στη Βορειοανατολική Μικρά Ασία, όπου επιβιώνει στις πόλεις, στην αγροτική ενδοχώρα και στα ορεινά ένας συμπαγής Ορθόδοξος πληθυσμός, ο οποίος μιλούσε ως επί το πλείστον την Ποντιακή εκδοχή της νέας ελληνικής. Στην υπόλοιπη Μικρά Ασία η παρουσία του Ορθόδοξου χριστιανικού στοιχείου απαρτίζεται από νησίδες μέσα στη μάζα του μουσουλμανικού τουρκόφωνου πληθυσμού και με την εξαίρεση κάποιων ελληνόφωνων νησίδων στο εσωτερικό, ιδίως στην Καππαδοκία, το

πλείστον του Ορθόδοξου πληθυσμού της Μικρασιατικής ενδοχώρας υπήρξε τουρκόφωνος. Οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί των δυτικών περιοχών υπήρξαν προίον μάλλον όψιμης μετανάστευσης από τα νησιά και την ηπειρωτική Ελλάδα από το τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα και εξής.

Όλες αυτές οι ιδιάζουσες συνθήκες, οι οποίες βεβαίως θα μπορούσαν να παρουσιαστούν πολύ αναλυτικότερα, δημιουργούν και διαφορετικά αιτήματα ως προς τη χρήση των πηγών και τα τεκμηριωτικά ζητούμενα για να μελετηθούν επαρκώς.

Ας επανέλθουμε στο ερώτημα ως προς το τι μπορούμε να προσδοκούμε από τις οθωμανικές πηγές. Στην απάντηση απαιτείται ρεαλισμός και επιστημονική ειλικρίνεια. Σε παλαιότερες εποχές, όταν η μελέτη των οθωμανικών πηγών εμφανιζόταν στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού ως ένα νέο και πολλά υποσχόμενο αντικείμενο έρευνας, ανέκυψε η προσδοκία ότι το πληροφοριακό υλικό που θα προσκόμιζε αυτή η έρευνα θα μπορούσε να αναπληρώσει τα κενά των γνώσεών μας και να απαντήσει στα πολλαπλά ερωτήματα που δημιουργεί και αφήνει αναπάντητα η απελπιστική συχνά αποσπασματικότητα των ελληνικών πηγών για τις εποχές πριν το 1821 ή ακριβέστερα πριν το 1830. Με την εμπειρία που έχει μεσολαβήσει, τη σχετική ανάπτυξη των οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα και στην Κύπρο και την έκδοση σημαντικών σωμάτων οθωμανικών πηγών, ιδίως στην Κύπρο για την οθωμανική περίοδο της ιστορίας της νήσου, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η προσδοκία αυτή, ότι δηλαδή θα απαντηθούν τα εκκρεμή και τα αναπάντητα ερωτήματα, αποδεικνύεται αβάσιμη.

Από την έκδοση των οθωμανικών πηγών μάθαμε πολλά για θέματα κυρίως φορολογικά, διοικητικά, οικονομικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν πηγές που αναφέρονται στην απονομή της δικαιοσύνης, διότι δι' αυτών των πηγών μαθαίνουμε ιστορίες της καθημερινότητας που εμπλουτίζουν τη γνώση μας για τον ανώνυμο και άφωνο ανθρώπινο πληθυσμό της ιστορίας. Αυτού του είδους τα τεκμήρια καθιστούν δυνατή τη δοκιμή μιας ιστορικής ανθρωπολογίας, η οποία θα μπορούσε να είναι πολλαπλώς ενδιαφέρουσα. Μάθαμε επίσης πολλά για τη διοίκηση της Εκκλησίας – με την έκδοση των βερατίων – και τις σχέσεις και εξαρτήσεις της εκκλησιαστικής ιεραρχίας από τις οθωμανικές αρχές. Αυτά ιδίως για την Κύπρο, λιγότερο για τη Μικρά Ασία, κυρίως για λόγους που αναφέρθηκαν προηγουμένως σε σχέση με τις διαφορές των δύο περιπτώσεων και για τον σοβαρότατο λόγο της προσβασιμότητας στις πηγές.

Είμαι βέβαιος ότι οι ερευνητές της οικονομικής ιστορίας θα είχαν αρκετά να προσθέσουν ως προς το κεκτημένο των γνώσεων που έχουν προκύψει από τις οθωμανικές πηγές.

Όμως πέρα από αυτούς τους τομείς της έρευνας, τα κενά, τα ερωτήματα, η αποσπασματικότητα των γνώσεων που καθιστά τόσο δύσκολο το εγχείρημα της συγγραφής της ιστορίας της πρώιμης νεωτερικότητας στον ελληνικό χώρο, παραμένουν βλοσυρά και αδυσώπητα. Η μαρτυρία των οθωμανικών πηγών αποδείχθηκε ότι δεν μπορεί να προσφέρει πολλά για ένα ευρύτατο φάσμα θεμάτων που απασχολούν ή οφείλουν να απασχολούν την ιστορική έρευνα: ζητήματα προσωπογραφικά πριν απ' όλα, προβλήματα βιογραφικά, ζητήματα ιστορίας της παιδείας, της θρησκείας και της γλώσσας, η λειτουργία των κοινοτήτων και του εσωτερικού βίου της Εκκλησίας, ευρύ φάσμα των θεμάτων της πολιτισμικής ιστορίας παραμένουν εν πολλοίς αδιευκρίνιστα στις λεπτομέρειές τους. Θα έλεγα μάλιστα ότι αν συγκρίνουμε την έκταση της γνώσης που προέκυψε από τα βενετικά κυρίως αρχεία για την ιστορία των βενετοκρατούμενων περιοχών, με ό,τι μάθαμε από τις οθωμανικές πηγές, θα οδηγούμαστε μάλλον στη διαπίστωση ότι από τις δυτικές πηγές μάθαμε περισσότερα και για περισσότερα θέματα απ' ό,τι προέκυψε από τις οθωμανικές πηγές. Από τα βενετικά αρχεία προέκυψαν σημαντικότερες πληροφορίες για τη λογοτεχνία και την τέχνη, πληροφορίες που μεταμόρφωσαν τη γνώση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Τέτοιου είδους πληροφορίες είναι απίθανο να προκύψουν από τα οθωμανικά αρχεία.

Οι διαπιστώσεις εν σχέσει προς τα όρια των δυνατοτήτων των οθωμανικών πηγών να απαντήσουν σε σημαντικό φάσμα ερωτημάτων της έρευνας, μπορούν να θεωρηθούν και ως απάντηση στο ζήτημα που έχει κατά καιρούς τεθεί εν σχέσει ιδίως προς τις Μικρασιατικές σπουδές κατά πόσον η μελέτη της Ορθόδοξης χριστιανικής μειονότητας στη Μικρά Ασία θα μπορούσε να θεωρηθεί τμήμα της τουρκολογίας. Τόσο για τη Μικρά Ασία όσο και για την Κύπρο η απάντηση είναι αρνητική και υποδεικνύει ότι οι δύο παραδόσεις τοπικών μελετών ανήκουν ως εξειδικευμένοι κλάδοι έρευνας στην ευρυχωρία της ελληνικής ιστορίας, αναδεικνύοντας σε σημαντικό ποσοστό τον πλουραλισμό και το στοιχείο της πολυπολιτισμικότητας που τη συνθέτουν.

Τολμώ να καταλήξω με τη διαπίστωση ότι για τη μελέτη της πρώιμης νεωτερικότητας στην ελληνική κοινωνία γενικότερα και ειδικότερα για τις δύο περιπτώσεις τοπικών μελετών στις οποίες ακροθιγώς αναφέρθηκα, αγκωνάρι και αφετηρία παραμένει η συστηματική και επίμονη επίσκεψη του κανόνα των ελληνικών πηγών, όσων υπάρχουν και των νέων που προσκομίζει η έρευνα, και

η πολιορκία τους με τη διατύπωση νέων ερωτημάτων ή με την επανεξέταση παλαιών ερωτημάτων υπό το πρίσμα των περιεργειών της κάθε νέας γενιάς ερευνητών. Από αυτή την οδό θα προκύψει ο κορμός των γνώσεων που θα διασταυρωθούν και θα εμπλουτιστούν με τη μαρτυρία των οθωμανικών πηγών, με ζητούμενο πάντα μια πληρέστερη ιστορική αυτογνωσία.

**Καινοτόμες θεματικές και διδακτικές αναδιπλώσεις,
1975-2015.**

Ένα οξύμωρο πρόβλημα

Άννα Ματθαίου

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Ιστορίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Οι ‘καινοτόμες θεματικές’ που αναφέρονται στον τίτλο υπενθυμίζουν εμφατικά τους τρεις άξονες πάνω στους οποίους στηρίχτηκε το κλασικό έργο που επιμελήθηκαν ο Ζακ Λε Γκοφ και ο Πιέρ Νορά, το 1975, *Faire de l’histoire* (Το έργο της ιστορίας, όπως αποδόθηκε ελληνικά): καινούργια προβλήματα – καινούργιες προσεγγίσεις – καινούργια αντικείμενα.

Το βιβλίο μετράει ήδη σαράντα χρόνια από την έκδοσή του και τριάντα πέντε από τη μετάφραση του πρώτου τόμου στα ελληνικά,¹ ενώ κάποιες από τις θεματικές του ενσωματώθηκαν, αρκετά νωρίς, κυρίως στην ιστοριογραφία της πρώιμης νεότερης ελληνικής ιστορίας. Αυτό εν μέρει οφείλεται και στην ώσμωση της έρευνας της περιόδου για την οθωμανική και βενετική κυριαρχία με τη γαλλική ιστοριογραφία και τη διάχυσή της σε άρθρα, μελέτες και διατριβές που πραγματοποιήθηκαν στα σεμινάρια των γάλλων και ελλήνων ιστορικών που βρέθηκαν στο Παρίσι τα χρόνια της Χούντας και της Μεταπολίτευσης. Αρχικά του Νίκου Σβορώνου και του Κ.Θ. Δημαρά και, κυρίως αργότερα, λόγω των πολυπληθών ακροατηρίων, στα σεμινάρια της Αικατερίνης Κουμαριανού, του Σπύρου Ασδραχά, του Βασίλη Παναγιωτόπουλου και της Ελένης Αντωνιάδη-Μπιμπικού.

Πριν από αρκετά χρόνια, στα τέλη του 1999, στη ‘Στοά του βιβλίου’, παρουσιάστηκε η έκθεση με θέμα «Διαδρομές στη νεότερη ελληνική ιστορία: το ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση έως σήμερα». Στο πλαίσιο της έκθεσης κυκλοφόρησε και ο ομότιτλος κατάλογος με κείμενα των Αντώνη Λιάκου, Γιάννη Γιαννιτσιώτη, Δήμητρας Λαμπροπούλου, Πελαγίας Μαρκέτου και Ελένης Λιάρου. Στα κείμενα του καταλόγου παρουσιαζόταν και

¹ Ζακ Λε Γκοφ – Πιέρ Νορά (επιμ.), *Το έργο της ιστορίας*, Μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, Νίκος Σαββάτης, 3 τ., Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1981, 1983, 1988.

σχολιαζόταν η βιβλιογραφική παραγωγή των είκοσι πέντε χρόνων, από το 1974 έως το 1999.

Στα δέκα έξι περίπου χρόνια που πέρασαν, πολλές από εκείνες τις επισημάνσεις εξακολουθούν να ισχύουν. Οι νέοι τίτλοι ιστορικών μελετών που προστέθηκαν έκτοτε, αλλά και τα συνέδρια για την ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, αναδεικνύουν τη διεύρυνση και την περαιτέρω ανανέωση των σπουδών της νεότερης και σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Επιγραμματικά εντελώς θα προσθέσω στον κατάλογο των παλιών 'καινούργιων αντικειμένων' ορισμένα ακόμα, τα οποία εγγράφονται σε ό,τι αποκαλούμε συμβατικά νεότερη ελληνική ιστορία στην πρώτη δεκαετία του εικοστού πρώτου αιώνα. Η λίστα περιλαμβάνει πάνω από τριάντα αντικείμενα, ένα 'μεθυστικό χαρμάνι υλικότητας και ιδεών', για να δανειστώ την έκφραση της Miri Rubin, που αφορά τις δεκαετίες 1970 και 1980, ένα χαρμάνι που δοκιμάστηκε μέσα από τον (πολλές φορές έντονο) διάλογο, για τη διεπιστημονικότητα, τις συγκλίσεις, τις αποκλίσεις, τις αιρέσεις, αλλά και τις αποτυχίες και τις επαναξιολογήσεις στο Παρίσι, την Ιταλία, το Ενωμένο Βασίλειο, την Αμερική και με εύλογη καθυστέρηση και στην Ελλάδα.²

Η οικονομική ιστορία (κυρίως μέσα από σειριακά δεδομένα από τα αρχεία τραπεζών και εμπορικά κατάστιχα) / οι οικονομικές νοοτροπίες / η βιομηχανική αρχαιολογία / η ιστορία των πόλεων / η ιστορική δημογραφία και η ιστορία της μετανάστευσης / η ιστορία των επιχειρήσεων / η ιστορία της ναυτιλίας / η οικονομική, κυρίως, ιστορία των κοινοτήτων κατά την οθωμανική κυριαρχία / το Πατριαρχείο σε σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την Ευρώπη και την ελλαδική Εκκλησία / η ιστορία του Ισλάμ και του ισλαμικού πολιτισμού (ορισμένες φορές με παράλληλα μαθήματα οθωμανικής παλαιογραφίας και τουρκικής γλώσσας) / τα εμπορικά δίκτυα στις ελληνικές κοινότητες και τις οικογενειακές επιχειρήσεις στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη, στο Λονδίνο και την ανατολική Μεσόγειο / οι κοινωνίες των Δυτικών κυριαρχιών / η συγκριτική μελέτη της οικονομίας και των κοινωνιών στα οθωμανικά Βαλκάνια και στην ανατολική Μεσόγειο / ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός / η ιστορία του βιβλίου και της ανάγνωσης / η ιστορία των γυναικών και σχεδόν παράλληλα η ιστορία του φύλου, ενώ πιο πρόσφατα η ιστορία του ανδρισμού / η συγγένεια, η σεξουαλικότητα, η οικογένεια και η παιδική ηλικία / η μελέτη της καθημερινής ζωής (των επιδημιών, των κρίσεων διατροφής και του φαγητού), ιδωμένη στη μακρά

² Miri Rubin, «Τι είναι πολιτισμική ιστορία σήμερα;», David Cannadine (επιμ.), *Τι είναι ιστορία σήμερα;*, Μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Αθήνα 2007, 160.

διάρκεια του παλαιού καθεστώτος / η μικροϊστορία / η μελέτη των εθνοπολιτισμικών κοινωνιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (κυρίως των Εβραίων) / η μελέτη της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια (με έμφαση στον 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα) / η πρόσφατη σύγκλιση της κοινωνικής με την πολιτισμική ιστορία, η οποία οδήγησε σε αναδιατυπώσεις ως προς παλαιότερους ορισμούς για τη μελέτη των αναπαραστάσεων, του εκπολιτισμού, της αμφίδρομης πολιτισμικής μεταφοράς, των νοοτροπιών, της ταυτότητας ή της ετερότητας στο βαλκανικό και οθωμανικό πλαίσιο / η μελέτη, τέλος, των συνόρων (εθνοτικών, θρησκευτικών, πολιτισμικών).

Αν όπως έχει γράψει πολύ παλαιότερα ο Μαρκ Μπλόχ «η ιστορία είναι μια επιστήμη σε κίνηση», η ορμή της στην πρώτη δεκαεπενταετία του εικοστού πρώτου αιώνα επιταχύνθηκε με γοργούς ρυθμούς. Αυτό δεν σημαίνει ότι η αντιπροσώπευση των παραπάνω αντικειμένων και προσεγγίσεων είναι ομοιογενής, ισοβαρής και ισόποση. Παρόλα αυτά, η νεοελληνική ιστορία έχει σαφώς υπερβεί παλιές αναστολές και εθνικές αγκυλώσεις, και συνομιλεί με την οθωμανική, τη βαλκανική, την κυπριακή και τη διεθνή ιστοριογραφία. Η διδασκαλία της ιστορίας στα πανεπιστήμια μέχρι την αρχή της οικονομικής κρίσης συνοδοιπορούσε με πολλά από τα νέα ιστοριογραφικά ρεύματα και τα προγράμματα σπουδών αρκετών τμημάτων ιστορίας εμπλουτίστηκαν και ανανεώθηκαν με 'νέα αντικείμενα'. Σήμερα, όμως, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο.

Από το 2010, πολλά πράγματα έχουν αλλάξει στο εκπαιδευτικό σύστημα. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης είναι εντελώς απτές στην καθημερινότητα των ακαδημαϊκών Τμημάτων, κεντρικών αλλά και περιφερειακών: περικοπές στα λειτουργικά έξοδα (στις βιβλιοθήκες ή τις συνδρομές σε περιοδικά), μείωση (και μη ανανέωση) του διδακτικού προσωπικού, αναμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών (που στην πράξη σημαίνει συρρίκνωση του αριθμού των διδασκόμενων μαθημάτων), αλλά και αύξηση του αριθμού των φοιτητών (στην αναλογία διδασκόντων/διδασκόμενων). Ιδιαίτερα για τα περιφερειακά Πανεπιστήμια παραπέμπω στο κείμενο της Τόνιας Κιουσοπούλου «Σκέψεις για τα περιφερειακά πανεπιστήμια», που δημοσιεύτηκε στα *Ενθέματα της Αυγής* (28 Φλεβάρη 2016).

Ας διευκρινίσω εδώ ότι αναφέρομαι κυρίως στη διδασκαλία της Ιστορίας στα περιφερειακά Πανεπιστήμια, πολλά από τα οποία σχεδιάστηκαν (σε αντιδιαστολή με τον τρόπο που λειτουργούσαν έως τότε τα κεντρικά) για

μικρότερο αριθμό φοιτητών, με έμφαση στα μαθήματα κατεύθυνσης, επιλογής και στα σεμινάρια, σε μαθήματα που συχνά συνιστούσαν καινούργια αντικείμενα και διδασκόντουσαν με μεγάλη συχνότητα κι εναλλαγή των τίτλων και του περιεχομένου τους.

Κι είναι νομίζω ενδεικτικό πως κάποια Τμήματα που θεσπίστηκαν με την αισιοδοξία των 'μικρών συνόλων' για τους φοιτητές και τις φοιτήτριες, με την τωρινή αύξηση του αριθμού των φοιτητών ως προς την αναλογία διδασκόντων/διδασκόμενων (σε ορισμένα λόγω των μετεγγραφών, των αποχωρήσεων διδασκόντων λόγω ορίου ηλικίας, αλλά και από τη δραματική ελάττωση των θέσεων συμβασιούχων διδασκόντων ΠΔ407) αναγκάστηκαν να γκρεμίσουν τους τοίχους και να ενώσουν αίθουσες για μεγαλύτερη χωρητικότητα. Επιστροφή λοιπόν στα αμφιθέατρα, στο μάθημα/παράδοση και στα μεγάλα ακροατήρια για την πλειονότητα των μαθημάτων, με ό,τι αυτό συνεπάγεται.

Η παράδοξη σχέση της αναδίπλωσης σε μια εποχή στην οποία υπάρχει τεράστια ανεργία των νέων και ταυτόχρονα προσφορά από ερευνήτριες και ερευνητές με διδακτορική διατριβή, πολλών μάλιστα με σημαντική διδακτική και ερευνητική πείρα σε πανεπιστήμια ή σε ερευνητικά ιδρύματα του εξωτερικού, με την ανθοφορία των ιστορικών σπουδών και την πληθώρα των καινούργιων αντικειμένων στη νεότερη ελληνική ιστορία, κάνει το όλο σχήμα οξύμωρο και, δυστυχώς, δυσεπίλυτο. Γιατί είναι προφανές ότι (στις περισσότερες των περιπτώσεων) οι λιγοστές νέες θέσεις που θα προκηρυχθούν (όταν και εφόσον προκηρυχθούν) θα αντιμετωπίσουν το δίλημμα είτε να αναπληρώσουν τα απολεσθέντα (λόγω συνταξιοδοτήσεων) γνωστικά αντικείμενα είτε να ξανασχεδιάσουν τα προγράμματα σπουδών με περικομμένα ή φτωχότερα σε σχέση με το παρελθόν ακαδημαϊκά κριτήρια.

Παρόλο, λοιπόν, που σήμερα ο διαχωρισμός του ερευνητικού από το διδακτικό έργο υποβόσκει, ίσως η εντελώς πρόσφατη πρόσκληση για διδασκαλία μη υποχρεωτικών μαθημάτων από υπότροφους διδάκτορες στα Τμήματα –για την απόκτηση ακαδημαϊκής διδακτικής εμπειρίας και την ανάκαμψη της 'διαρροής' (!) των ερευνητών στο εξωτερικό– να προσφέρει στις διδάσκουσες και τους διδάσκοντες μια απλοχωριά και την ανάσα που όλοι τόσο χρειαζόμαστε επειγόντως: την αυτόνομη διδασκαλία πολλών γνωστικών αντικειμένων από νέες και νέους συναδέλφους.

Η επιφύλαξή μου σχετίζεται με τη χαμηλή οικονομική αμοιβή, την οποία εξασφαλίζει το συγκεκριμένο πρόγραμμα του ΕΣΠΑ, αλλά και με την τριετή διάρκειά του. Παρόλα αυτά, είναι εντελώς σίγουρο ότι ο εμπλουτισμός με τον

αμητό των γνώσεων των νέων συναδέλφων, που θα διδάξουν ορισμένα από τα γνωστικά αντικείμενα που προαναφέρθηκαν ή και άλλα, θα επαναφέρει στα Τμήματα Ιστορίας την αισιοδοξία, το διάλογο, τη διεπιστημονικότητα και την προοπτική που τόσο χρειαζόμαστε, αλλά μπορεί, επίσης, να επανασυνδέσει την έρευνα με τη διδασκαλία.

Εμπόριο και Διπλωματία στην ανατολική Μεσόγειο ως πεδίο σύγκλισης των Νεοελληνικών και Οθωμανικών Σπουδών

Δέσποινα Βλάμη

Κύρια Ερευνήτρια Κέντρου Ερεύνης
του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού
Ακαδημία Αθηνών

Η σύγκλιση μεταξύ Νεοελληνικών και Οθωμανικών Ιστορικών Σπουδών είναι αυτονόητη και αναπόφευκτη σε ό,τι αφορά τη μελέτη της κοινωνίας, της οικονομίας, της πολιτικής, των διεθνών σχέσεων και του πολιτισμού εντός χρονικών ορίων που υπερβαίνουν την ίδρυση του ελληνικού κράτους, την οριστική διαμόρφωση των εξωτερικών συνόρων του και τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Είναι αυτονόητη, γιατί μελετάμε έναν κοινό τόπο στον ιστορικό χώρο και χρόνο και συσχετισμούς, συνάψεις, συναρτήσεις και σχέσεις οι οποίες εξελίχθηκαν μέσα σε αυτόν τον κοινό χώρο και χρόνο με συνέπειες, απόρροιας και απολήξεις που προεκτείνονται μέχρι σήμερα.

Είναι αναπόφευκτη, γιατί οι συσχετισμοί, οι συνάψεις και οι σχέσεις, η διαμόρφωση, η εξέλιξη και τα αποτελέσματά τους αποτυπώνονται σε οθωμανικές και ελληνικές αρχειακές πηγές.

Τα προβλήματα βέβαια που ανακύπτουν είναι πολλά σε ό,τι αφορά την πρόσβαση στα σωζόμενα αρχεία και την ανάγκη εξειδικευμένης γνώσης για τη μελέτη τους. Ας σημειωθεί εδώ ότι η κοινή αναφορά της νεοελληνικής και της οθωμανικής ιστορίας αναδεικνύεται και μέσα από το πρίσμα των ευρωπαϊκών αρχειακών πηγών. Σ' αυτό όμως το θέμα θα επιστρέψω στη συνέχεια.

Το εμπόριο και η διπλωματία του εμπορίου μεταξύ του 17ου και των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα αποτελούν ένα πεδίο έρευνας εντός του οποίου η νεοελληνική και η οθωμανική ιστορία συμπλέκονται, σε έναν συσχετισμό ευδιάκριτο και πολυσχιδή.¹

Η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού εμπορίου στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου την εποχή αυτή διαμορφώνει μια 'εμπορική κοινωνία', εντός της

¹ Σχετικά με τις ετερότητες, τις ενσωματώσεις, τις ωσμώσεις και τις ρήξεις μιας κοινής – ως προς τους τομείς και τους μηχανισμούς της – οικονομίας, για τους 'κατακτητές' και τους 'κατακτημένους' βλ. την εισαγωγή στο Σπύρος Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική Οικονομική Ιστορία, ΙΕ' - ΙΘ' αιώνας*, τ. Α', Αθήνα 2003, 21-32.

οποίας συνυπάρχουν διαφορετικές μορφές επιχειρηματικής οργάνωσης, από οικογενειακές επιχειρήσεις έως ανώνυμες και ελεγχόμενες προνομιούχες εμπορικές εταιρείες.² Σε αυτές τις συνθήκες αναπτύσσεται μια έντονη διπλωματία εμπορίου, είτε μέσω της οργάνωσης εξειδικευμένων θεσμών που αναλαμβάνουν τη διαμεσολάβηση σε θέματα εμπορίου,³ την προστασία και εκπροσώπηση των εμπόρων είτε ως μια συγκεκριμένη ατζέντα θεμάτων που επιφορτίζονται να προωθήσουν και να διεκπεραιώσουν οι διπλωματικές αρχές διαφόρων χωρών σε ξένο έδαφος.⁴ Κάθε έμπορος ξεχωριστά χρησιμοποιεί έναν συνδυασμό προσωπικών δεσμών, εμπορικών συμβολαίων και θεσμών για να μεγιστοποιήσει τα κέρδη του και να υπερβεί τους κινδύνους που ελλοχεύει γύρω από το διεθνές εμπόριο. Η εκμετάλλευση των καλύτερων ευκαιριών και η

² Δανείζομαι τον όρο από την Francesca Trivellato που τον χρησιμοποιεί και τον αναλύει στο Francesca Trivellato, *The Familiarity of Strangers. The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, Yale University Press, New Haven 2009, 2.

³ Για παράδειγμα το Εμπορικό Επιμελητήριο της Μασσαλίας που έφερε την ευθύνη για την οργάνωση του γαλλικού εμπορίου έως το 1791, βλ. μεταξύ άλλων Charles Carrière, *Négociants marseillais au XVIIIe siècle*, Μασσαλία 1973, το ολλανδικό 'Διευθυντήριο' της Ανατολής που ιδρύεται το 1625 βλ. Ismail Hakki Kadi, *Ottoman and Dutch Merchants in the 18th Century*, Leiden 2012 και προνομιούχες εμπορικές εταιρείες, όπως η αγγλική Levant Company που ιδρύεται το 1581, βλ. Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*, Λονδίνο 32003.

⁴ Οι γαλλικές προξενικές εκθέσεις του 18ου και του 19ου αιώνα αποκαλύπτουν με ένα μοναδικό τρόπο το εύρος του περιεχομένου και τον συστηματικό χαρακτήρα της διαμεσολάβησης που αναλαμβάνουν να διεξάγουν οι Γάλλοι διπλωμάτες για την προώθηση των εμπορικών συμφερόντων της χώρας τους. Πρωτοφανής είναι επίσης η λεπτομερής και τεκμηριωμένη καταγραφή των πληροφοριών που οι πρόξενοι συλλέγουν σχετικά με την οικονομία και το εμπόριο στις περιοχές που υπηρετούν και τις αποστέλλουν στην προϊστάμενη αρχή στο Παρίσι. Το υλικό αυτό έχει τροφοδοτήσει πληθώρα σημαντικών εργασιών για το ελληνικό εμπόριο, την οικονομία και την κοινωνία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για τις ολλανδικές διπλωματικές πηγές βλ. Ben J. Slot – Daniel Kolster, *Dutch Archives and Greek History. A Guide to the Dutch Archives and Libraries Concerning the History of the Greeks and the Greek World between 1750 and 1940*, Αθήνα 2007. Για τις αγγλικές και βρετανικές διπλωματικές εκθέσεις βλ. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, «Τα αγγλικά κρατικά αρχεία και η νέα ελληνική ιστορία», *Νέα Εστία* 40 (Ιουλ.-Νοέμβ. 1946), 654-656 και Ελευθέριος Πρεβελάκης, «Η μικροφωτογράφησις εγγράφων του Foreign Office αφορώντων εις την νεωτέραν ελληνικήν ιστορίαν», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 1964, 714-730. Σχετικά με το αρχείο της εμπορικής προνομιούχου εταιρείας Levant Company, σημαντικό μέρος του οποίου βρίσκεται ψηφιοποιημένο στο Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, βλ. Δέσποινα Βλάμη, «Βρετανικό εμπόριο και διπλωματία στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Levant Company στη Θεσσαλονίκη, 1792-1825», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 9 (2008), 143-145.

εξασφάλιση προστασίας των συναλλαγών και της ιδιωτικής περιουσίας, μέσω προσωπικών σχέσεων και απολαβής θεσμικά κατοχυρωμένων προνομίων, αποτελεί τη βασική στρατηγική των εμπόρων.⁵ Σε συνθήκες προ-καπιταλιστικής οργάνωσης των αγορών η εμπιστοσύνη και η αξιοπιστία, ως τροφοδότης και αντανάκλασή της, καθιστούν δυνατές τις δια-πολιτισμικές συνεργασίες μεταξύ μελών διαφορετικών εθνοτικών, θρησκευτικών/γλωσσικών και εθνικών ομάδων και, κυρίως, μεταξύ ξένων. Εντός αυτής της 'κοινωνίας' η διαμόρφωση σχέσεων εμπιστοσύνης – δηλαδή όταν κάποιος αποφασίζει να δανείσει χρήματα σε έναν άγνωστο ή να τον εξουσιοδοτήσει να τον εκπροσωπήσει σε μια μακρινή χώρα – δεν αποτελεί αποκλειστικά συγκριτικό πλεονέκτημα εμπόρων που τους συνδέουν δεσμοί αίματος ή μια κοινή εθνική ή εθνοτική ταυτότητα. Η κοινή επιδίωξη του κέρδους, η επικράτηση ενός εμπορικού ήθους που περιλάμβανε κοινές εμπορικές πρακτικές και παραδόσεις, την καθημερινότητα ενός εμπόρου ή ρουτίνα, ρητές και άρρητες συμφωνίες σχετικά με τους κανόνες των συναλλαγών, σεβασμό προς το επάγγελμα και τήρηση μιας συγκεκριμένης ετικέτας, καθιστούσαν εφικτή τη σύναψη σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ μη συγγενών και ξένων, πολιτικών αντιπάλων και μελών ανταγωνιστικών εθνοτικών ομάδων.⁶

Αυτή η συνάφεια αντανακλάται κυρίως στην εμπορική αλληλογραφία,⁷ δεν θα πρέπει ωστόσο να υπερεκτιμηθεί η αξία της ως προς τη διαμόρφωση

⁵ Το θέμα της συμπεριφοράς και της στρατηγικής των εμπόρων επιχειρηματιών που συμμετείχαν στο διεθνές εμπόριο κατά την περίοδο ανάπτυξης του εμπορικού καπιταλισμού έως τα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης έχει μελετηθεί εκτενώς. Παραπέμπω ενδεικτικά τη μελέτη της ζωής και της δραστηριότητας του Άγγλου εμπόρου της Θεσσαλονίκης, Bartholomew Edward Abbott στο Despina Vlami, «Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartholomew Edward Abbott, the 'Father of the Levant Company' in Thessaloniki (Eighteenth-Nineteenth Centuries)», *The Historical Review/La Revue Historique* 6 (2009), 129-64. Για μια σύγκριση μεταξύ παρόμοιων και συμπληρωματικών στρατηγικών που υιοθέτησαν Βρετανοί και Έλληνες έμποροι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μεταξύ του 18ου και 19ου αιώνα βλ. Despina Vlami – Ikaros Mandouvalos, «Entrepreneurial Forms and Processes inside a Multi-Ethnic Precapitalist Environment: Greek and British Enterprises in the Levant», *Business History* 55/1 (2013), 98-118.

⁶ Βλ. Trivellato, *ό.π.*, 16-21.

⁷ Βλ. Μεταξύ άλλων Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, *Τα εμπορικά εγχειρίδια της βενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας και η εμπορική εγκυκλοπαίδεια του Νικολάου Παπαδόπουλου*, Αθήνα 1991 και από τη διεθνή βιβλιογραφία, Francesca Trivellato, «Merchants' Letters across Geographical and Social Boundaries», στο: Francisco Bethencourt (επιμ.), *Cultural Exchange in Early Modern Europe*, τ. II: *Correspondence and Cultural Exchange in Europe, 1400-1700*, Καίμπριτζ 2007, 80-103.

συνθηκών αρμονίας, αγαστής συνεργασίας και ανεκτικότητας εντός των κοινωνιών: εκεί οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις διαφορετικές εθνοτικές ομάδες, οι θεσμικοί/νομικοί φραγμοί, ο καιροσκοπισμός και οι ιδεοληψίες της πολιτικής ηγεσίας και οι αυθαιρεσίες της διοίκησης, κυριαρχούν και τείνουν να επιβάλλουν άλλους κανόνες στις εμπορικές σχέσεις και συναλλαγές.⁸ Αλλά και ο ίδιος ο έμπορος διαμορφώνει εντέλει τη στρατηγική του ως αντίδραση – όπως έχει αναφερθεί χαρακτηριστικά – στη λήψη μιας πληροφορίας, στην επίδραση ενός κινήτρου, στο φόβο που προκαλεί μια απειλή.

Η μελέτη αυτού του σύνθετου χώρου μπορεί να διεξαχθεί σε τρία επίπεδα: σε ένα επίπεδο όπου εγγράφονται οι προσωπικές στρατηγικές των εμπόρων,⁹ σε ένα άλλο, όπου ερευνάται η δραστηριότητα και οι συναλλαγές ομάδων που χαρακτηρίζονται από κάποιας μορφής εσωτερική συνοχή, με τα μέλη τους να συνδέονται μέσω συμβατικών σχέσεων ή μιας κοινής εθνο-θρησκευτικής και γλωσσικής ταυτότητας,¹⁰ και τέλος σε ένα επίπεδο θεσμικό/νομικό, εκεί όπου εξετάζεται η πολιτική των κυβερνήσεων και το θεσμικό καθεστώς που διαμορφώνει τους κανόνες διεξαγωγής συναλλαγών και συνεργασιών.¹¹ Τα τρία επίπεδα επικοινωνούν και συμπλέκονται.

Το ελληνικό εμπόριο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία εξελίχθηκε εντός του υπάρχοντος κοινωνικού, οικονομικού, θεσμικού και πολιτικού περιβάλλοντος και ταυτόχρονα διαμόρφωσε και συμμετείχε σε νέα πεδία

⁸ Σχετικά με την οικονομική βάση του συστήματος εξουσίας του οθωμανικού κράτους και τις διχοτομήσεις εντός της οθωμανικής κοινωνίας βλ. μια γενική αναφορά στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Εισαγωγή», στο: Σπύρος Ι. Ασδραχάς κ.ά., *ό.π.*, 23-25. Ακολουθεί η ανάλυση συγκεκριμένων τομέων της οθωμανικής οικονομίας και εκτενής σχετική βιβλιογραφία.

⁹ Από την πληθώρα αξιολογών εργασιών, παλαιότερων και πρόσφατων, στην ελληνική βιβλιογραφία αναφέρομαι επιλεκτικά, για τη μεθοδολογική καθαρότητα και την πρωτότυπη ερμηνευτική προσέγγιση, στη συνοπτική παρουσίαση τριών γενεών Ελλήνων επιχειρηματιών από τον Γ. Β. Δερτιλή στο: Georges B. Dertilis, «Entrepreneurs grecs: trois générations, 1770-1900», στο: Franco Angiolini – Daniel Roche (επιμ.), *Cultures et Formations négoçiantes dans l'Europe moderne*, Παρίσι 1995, 111-120.

¹⁰ Υπό αυτό το μεθοδολογικό πρίσμα έχει εξετασθεί, κυρίως, το φαινόμενο της ελληνικής εμπορικής διασποράς μέσω της μελέτης ελληνικών ορθόδοξων κοινοτήτων που οργανώθηκαν στις χώρες της Μεσογείου, στην κεντρική και βόρεια Ευρώπη και τη Μαύρη Θάλασσα μεταξύ του 18ου και του 19ου αιώνα.

¹¹ Βλ. μεταξύ άλλων Maurits van den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls and Beratlis in the 18th Century*, Leiden 2005 καθώς και Gelina Harlaftis – Sofia Laiou, «Ottoman State Policies in Mediterranean Trade and Shipping, c. 1780 – c. 1820: the Rise of the Greek-owned Ottoman Merchant Fleet» στο: Mark Mazower (επιμ.), *Networks of Power in Modern Greece*, Λονδίνο 2008, 1-44.

συναλλαγών και σχέσεων καθώς ενσωματώθηκε στο διεθνές εμπόριο που διεξαγόταν εντός και μέσω της αυτοκρατορίας.¹² Καθώς η μελέτη του διέρχεται από τα τρία επίπεδα ανάλυσης που προαναφέρθηκαν και όσο διευρύνεται το πεδίο της έρευνας και πολλαπλασιάζονται οι πηγές από τις οποίες αντλούμε πληροφορίες, τόσο περισσότερο αναδεικνύονται συσχετισμοί και σχέσεις που επιβεβαιώνουν τον σύνθετο χαρακτήρα του φαινομένου και τις ανεξερεύνητες πλευρές του. Ο ρόλος του οθωμανικού και του ευρωπαϊκού παράγοντα στην ανάπτυξη και εξέλιξη του εμπορίου διαγράφεται με περισσότερη σαφήνεια. Παράλληλα, η 'εμπορική κοινωνία', που αναφέρθηκε παραπάνω, λειτουργεί με τους δικούς της κανόνες εντός της οθωμανικής κοινωνίας αλλά και εκτός αυτής.¹³ Η μελέτη και η αποτύπωση της 'κοινωνίας' αυτής αποτελούν έναν ακόμη κοινό τόπο για τις ελληνικές και τις οθωμανικές ιστορικές σπουδές.

Εν τω μεταξύ, σε ό,τι αφορά συγκεκριμένα το ελληνικό εμπόριο, στο επίπεδο των ατομικών στρατηγικών, κάθε έλληνας έμπορος είναι ταυτόχρονα και ένας οθωμανός υπήκοος με όποιες σημασίες, υποδηλώσεις και παρεπόμενα μπορεί να έχει η ιδιότητα αυτή. Η δραστηριότητα των ελλήνων εμπόρων εντός των οθωμανικών αγορών αλλά και όσων αποφασίζουν να μεταφερθούν στα μεσογειακά και ευρωπαϊκά εμπορικά κέντρα, μέλη της λεγόμενης 'ελληνικής διασποράς' συνδέεται άρρηκτα με την οθωμανική κοινωνία και την οικονομία, θεσμούς, διαδικασίες, σχέσεις και πρακτικές.¹⁴ Τέλος, η οθωμανική πολιτική σε θέματα εμπορίου και διεθνών σχέσεων, το νομικό πλαίσιο που διέπει τις εμπορικές συναλλαγές αλλά και τις διαπολιτισμικές σχέσεις εντός της οθωμανικής κοινωνίας και η λειτουργία της οθωμανικής διοίκησης αποτελούν το περιβάλλον εντός του οποίου απέκτησε υπόσταση και αναπτύχθηκε το ελληνικό εμπόριο.

¹² Το θεμελιώδες άρθρο του Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *The Journal of Economic History* 20/2 (1960), 234-313 ανέδειξε τους βασικούς συντελεστές του οθωμανικού εμπορίου μεταξύ των ορθόδοξων πληθυσμών της αυτοκρατορίας και περιγράφει τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά αίτια και παρεπόμενα ενός 'cross-cultural trade', πολλά χρόνια πριν την επίσημη εμφάνιση της έννοιας στη διεθνή βιβλιογραφία. Βλ. σχετικά Traian Stoianovich, Όλγα Κατσιαρδή-Hering «Εσωτερικό και Εξωτερικό Εμπόριο. Κέντρα, Δίκτυα και Πηγές» στο: Σπύρος Ι. Ασδραχάς κ.ά., *ό.π.*, 423-481.

¹³ Μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση της Σμύρνης, κέντρου του διεθνούς εμπορίου της αυτοκρατορίας, υπό αυτό το ερμηνευτικό πρίσμα, επιχειρεί η Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi. Identités et Relations Sociales à Smyrne aux XVIII et XIX siècles*, Leuven 2005.

¹⁴ Βλ. σχετικές αναφορές στο Despina Vlami, *Trading with the Ottomans. The Levant Company in the Middle East*, Λονδίνο 2015, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο *New Partnerships: Trading with the Ottomans*, 157-198.

Η συμβολή των ευρωπαϊκών αρχειακών πηγών στην ανάδειξη σειράς θεμάτων που αποτελούν κοινή αναφορά και τόπο έρευνας για την ιστορία του ελληνικού εμπορίου, την ελληνική κοινωνική και οικονομική ιστορία, την κοινωνική, οικονομική, διοικητική και πολιτική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι πολύ σημαντική.¹⁵ Διπλωματικά και εμπορικά αρχεία, κρατικά και ιδιωτικά, συνθέτουν, όπως είναι αναμενόμενο, μια εικόνα της οθωμανικής κοινωνίας μέσα από το οπτικό φίλτρο συγκεκριμένων αντιλήψεων και συμφερόντων, παράλληλα ωστόσο αποτυπώνουν την εικόνα που η ίδια η κοινωνία και τα μέλη της προέβαλαν για τον εαυτό τους στις σχέσεις και τις συναλλαγές τους με τους Ευρωπαίους.¹⁶

Η μελέτη της δραστηριότητας ελλήνων εμπόρων, μιας οργανωμένης ελληνικής εμπορικής κοινότητας του εξωτερικού όπως αυτή του Λιβόρνου και της Levant Company, αγγλικής προνομιούχου εμπορικής εταιρείας που έδρασε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ενσωματώνοντας εντέλει το ελληνικό εμπόριο στους κόλπους της, μου επιτρέπει να επισημάνω κάποια θέματα που προκύπτουν μέσα από τον συγκεκριμένο ερευνητικό χώρο και επιβεβαιώνουν τη συνάρτηση μεταξύ ελληνικής και οθωμανικής ιστορίας. Η διερεύνησή τους με έναν τρόπο συστηματικό – ορισμένα έχουν ήδη τύχει επεξεργασίας σε επιμέρους μελέτες – θεωρώ ότι είναι αναγκαία και ενδιαφέρουσα.

Το πρώτο θέμα αφορά την οθωμανική υπηκοότητα. Τι ακριβώς σημαίνει η οθωμανική υπηκοότητα για τον Έλληνα έμπορο; Αποτελεί ένα βάρος, ένα προνόμιο ή ένα όχημα; Ποια είναι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτήν στη διάρκεια του χρόνου; Τί αντιπροσωπεύει για τον Έλληνα έμπορο σε σχέση με έναν Έλληνα αγρότη, ναύτη, γιατρό και δάσκαλο; Ποιο είναι το περιεχόμενο, η αξία και η διαχείριση αυτής της ιδιότητας εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στο εξωτερικό; Πώς συγκροτείται η

¹⁵ Ήδη από το 1946 σε άρθρο του στη *Νέα Εστία*, το οποίο ήδη αναφέρθηκε παραπάνω, ο Μ. Β. Σακελλαρίου περιέγραφε τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους μπορεί να εκμεταλλευτεί ο ερευνητής τις αγγλικές διπλωματικές πηγές προς όφελος της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας βλ. Σακελλαρίου, *ό.π.* Πολλά χρόνια αργότερα, στο θέμα αυτό αναφερόταν και ο George B. Dertilis, «Consular Reports and International Statistics in the British Parliamentary Papers: A Source of Comparative History, 1830-1914», *The Journal of European Economic History* 19/2 (1990), 311-328.

¹⁶ Vlami, *Trading, ό.π.*, 160-179, όπου περιγράφονται στερεότυπα και ιδεοληψίες των βρετανών αξιωματούχων της Levant Company που αφορούν τους Έλληνες εμπόρους, άλλοτε άστοχες, άλλοτε τροφοδοτούμενες από συμπεριφορές, στάσεις και νοοτροπίες που οι Βρετανοί συναντούν εντός των αγορών, μέσω των επαγγελματικών και προσωπικών σχέσεων που αναπτύσσουν με παράγοντες του τοπικού εμπορίου.

επαγγελματική ταυτότητα εντός της οθωμανικής κοινωνίας και πώς σχετίζεται με την εθνο-θρησκευτική, τη γλωσσική και την κοινοτική ταυτότητα; Και επίσης, πώς το οθωμανικό κράτος, η πολιτική εξουσία και τα διοικητικά όργανα αξιολογούν και διαχειρίζονται την οθωμανική υπηκοότητα ενός εμπόρου που μπορεί να είναι χριστιανός ορθόδοξος και να μιλάει την ελληνική γλώσσα;

Στον προβληματισμό αυτό εντάσσονται και μια σειρά από άλλα ερωτήματα:

Πώς συνδέεται η επιχειρηματική οργάνωση και η προώθηση εμπορικών συμφερόντων με την ύπαρξη διαχωριστικών γραμμών και στεγανών μεταξύ εθνοτικών ομάδων εντός της οθωμανικής κοινωνίας; Όπως αποδεικνύεται από τις βρετανικές πηγές, οι Έλληνες έμποροι δεν λειτουργούν μόνο ως αντιπρόσωποι των ευρωπαϊκών συμφερόντων εντός των οθωμανικών αγορών, αλλά ταυτόχρονα συνομολογούν με τις οθωμανικές αρχές για την προώθηση των συμφερόντων που απορρέουν από την οθωμανική υπηκοότητά τους εις βάρος των Ευρωπαίων.¹⁷ Επίσης αναλαμβάνουν θέσεις ισχύος, εκπροσωπώντας το οθωμανικό κράτος σε επιτροπές διαιτησίας εμπορικών διαφορών ευρωπαϊών υπηκόων και, τέλος, εκπροσωπούν ως μεσάζοντες οθωμανούς μουσουλμάνους, κυρίως μέλη των ανώτερων τάξεων, που αναμιγνύονται σε εμπορικές συναλλαγές με την Ευρώπη πίσω από εταιρείες βιτρίνας.¹⁸

Με ποιο τρόπο η πολιτική, τα διπλωματικά προνόμια και η δικαστική εξουσία συνέβαλλαν ή απέτρεπαν τη σύναψη εμπορικών σχέσεων και συναλλαγών μεταξύ διαφορετικών εθνικών/εθνοτικών ομάδων και πώς αυτή η πραγματικότητα εγγράφεται στη στρατηγική των ελλήνων εμπόρων; Πώς λειτουργεί, εντέλει, το τρίγωνο πολιτική-διπλωματία-εμπόριο εντός της οθωμανικής κοινωνίας;

¹⁷ Ό.π., 164-165, υπόμνημα των Βρετανών εμπόρων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, όπου καταφέρονται ενάντια στην στρατηγική των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων που είχαν καταφέρει να ενσωματωθούν στο βρετανικό εμπόριο, να εξαγοράσουν τη βρετανική προστασία και να διεξάγουν εμπόριο με τα προνόμια που τους εξασφάλιζε η οθωμανική υπηκοότητά τους.

¹⁸ Ό.π., 185 συνεργασίες ελλήνων εμπόρων με οθωμανούς αξιωματούχους και τοπικούς παράγοντες, σελ. 183, λειτουργία κρατικών επιτροπών διαιτησίας για επίλυση εμπορικών διαφορών που προκύπτουν μεταξύ Ευρωπαίων ή Ευρωπαίων και Οθωμανών με την αποκλειστική συμμετοχή ελλήνων εμπόρων της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, σελ. 186-187, σύσταση επιχειρήσεων 'βιτρίνας' για μεταβίβαση των προνομίων που παρείχε η βρετανική προστασία από Έλληνες οθωμανούς υπηκόους προς άλλους οθωμανούς και ξένους εμπόρους.

Πώς αντιλαμβάνεται η οθωμανική κοινωνία τον ξένο, τον προστατευόμενο και τον αυτόχθονα και πώς το οθωμανικό κράτος; Πώς αποτυπώνονται στους οθωμανικούς νόμους και θεσμούς οι αντιλήψεις αυτές;

Σε μια ιδανική και επομένως φανταστική έρευνα, ο ιστορικός θα είχε τη δυνατότητα να συγκεντρώσει και να επεξεργασθεί το σύνολο των πληροφοριών που σχετίζονται με το αντικείμενο της μελέτης του, ξεπερνώντας τους φραγμούς της γλώσσας, των κατεστραμμένων ή υπό συντήρηση αρχειακών πηγών, των κλειστών ή απρόσιτων αρχείων. Το ελληνικό εμπόριο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελεί αντικείμενο και της οθωμανικής ιστορίας, όπως επίσης αντικείμενο της νεοελληνικής ιστορίας αποτελεί η μελέτη του οθωμανικού εμπορίου καθώς και του κοινωνικού, πολιτικού, θεσμικού/νομικού, οικονομικού περιβάλλοντος εντός του οποίου το ελληνικό, και ως οθωμανικό εμπόριο, αναπτύχθηκε, για να επεκταθεί αργότερα εκτός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να αποκτήσει μια διεθνή επιχειρηματική ταυτότητα. Υπό αυτή την έννοια, η αξιοποίηση ελληνικών και οθωμανικών πηγών και η επεξεργασία και ενοποίηση των πληροφοριών που εξάγουμε από αυτές, προκειμένου να διερευνηθεί ο ευρύτερος χώρος και οι επιμέρους ενότητές του, έχει ένα στέρεο θεωρητικό και πρακτικό υπόβαθρο, ενώ διαμορφώνει συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές στη μεθοδολογία της έρευνας. Η επίτευξη αυτού του στόχου είναι τόσο αυτονόητη και αναγκαία όσο δύσκολη αποδεικνύεται κάποιες φορές στην πράξη. Σε αυτό το πλαίσιο πολύτιμο αρωγό αποτελούν οι ευρωπαϊκές αρχειακές πηγές καλύπτοντας εν μέρει το κενό που δημιουργεί η έλλειψη οθωμανικού αρχειακού υλικού ή η δυσκολία πρόσβασης σε αυτό και επεξεργασίας του.

**Η μελέτη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας
κατά τον 18ο αιώνα ως πεδίο σύγκλισης
των Οθωμανικών και Νεοελληνικών Ιστορικών Σπουδών.
Προβλήματα, μέθοδοι και στόχοι**

Δημήτρης Παπασταματίου

Λέκτορας Πρώιμης Νεοελληνικής Ιστορίας
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Η σύντομη αυτή εισήγηση αποσκοπεί στο να συζητήσει την παρούσα ερευνητική κατάσταση του κομβικού για την κατανόηση της ελληνικής προεπαναστατικής ιστορίας πεδίου της αγροτικής οικονομίας. Με άλλα λόγια, θα εξετασθεί η διάδραση ανάμεσα στην ελληνική και την οθωμανική ιστοριογραφία αναφορικά με τη μελέτη της οικονομίας και κοινωνίας στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Θυμίζουμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων του ελλαδικού χώρου την περίοδο αυτή διαβιεί σε μικρές κώμες της τάξης των 100-500 κατοίκων με βασική, αν όχι μοναδική, βιοτική ενασχόληση την καλλιέργεια της γης. Η μελέτη των συνθηκών του αγροτικού βίου έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς οι οικονομικές συνθήκες συγκρότησής του και οι αντίστοιχες θεσμικές εκφράσεις του συνετέλεσαν στην κλιμάκωση μιας πολιτικής δυναμικής η οποία κατέληξε στην επαναστατική συναίνεση και ετοιμότητα κοινωνικά ιεραρχημένων και γεωγραφικά απομακρυσμένων, για τα δεδομένα της εποχής, πληθυσμιακών ομάδων της ελληνικής υπαίθρου. Τα πολιτικά γεγονότα είναι γνωστά. Όμως, αν στόχος της ιστορικής έρευνας παραμένει η διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης ερμηνευτικής θεώρησης της εξόδου του Ελληνισμού από την οθωμανική νομιμότητα στις αρχές του 19ου αιώνα, η καταγραφή και κατανόηση των εξελίξεων στο εσωτερικό των ελληνικών αγροτικών κοινοτήτων, σε συνάρτηση με τα συμπεράσματα που προσφέρουν οι νέες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις των δομικών μετασχηματισμών του οθωμανικού κόσμου την ίδια εποχή, είναι ιδιαίτερα κρίσιμες. Με άλλα λόγια, η ελληνική προεπαναστατική αγροτική ιστορία διατηρεί την ιδιαίτερη δυναμική της και αποτελεί αυτοτελές ερευνητικό αντικείμενο, αν και σε σημαντικό βαθμό οι εξελίξεις στο εσωτερικό της νοηματοδοτούνται από την ένταξή της στο ευρύτερο οθωμανικό, και ίσως ανατολικομεσογειακό, πλαίσιο σχέσεων παραγωγής.

Ως γνωστό, η σπουδαιότερη ανάσχεση στη συγγραφή μιας ιστορίας της αγροτικής οικονομίας είναι η ανάγκη συγκρότησης ενός corpus ποσοτικών

στοιχείων και αξιόπιστων μετρήσεων. Δεδομένα όπως τα ποσοτικά μεγέθη και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, το εργαλειώδες κεφάλαιο, οι καλλιεργητικές τεχνικές και μέθοδοι αποτελούν τη βασική πρώτη ύλη για μια ιστορία των παραγωγικών σχέσεων της υπαίθρου. Όμως, τα αντίστοιχα δεδομένα που είχαν ως τώρα στη διάθεσή τους οι Έλληνες ιστορικοί ήταν ελάχιστα και προέρχονταν κυρίως από προξενικές αναφορές ή ιμπρεσιονιστικές καταγραφές περιηγητών, κυρίως μετά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Από την άλλη, οι οθωμανικές αρχειακές σειρές *prima facie* προσφέρουν λίγα τεκμήρια ποσοτικοποίησιμης αξιοπιστίας, και αυτά κυρίως από τον 15ο και 16ο αιώνα.¹ Για αυτόν ακριβώς το λόγο, οι ελάχιστες μελέτες αγροτικής οικονομίας που έχουν εκπονηθεί από Έλληνες ιστορικούς αφορούν σε αυτή την πρώιμη περίοδο. Κατά συνέπεια, όχι μόνο οι ποσοτικές όψεις αλλά συνακόλουθα οι θεσμικές και κοινωνικές εκφάνσεις του αγροτικού τοπίου στον 18ο αιώνα παραμένουν άγνωστες και ερευνητικό *desideratum*. Παρενθετικά να επισημανθεί ότι οι απόψεις της ρομαντικής εθνικής αφήγησης περί της υποτιθέμενης συντριπτικής υπεροχής των μουσουλμάνων έναντι των χριστιανών με όρους τόσο εκτατικής κυριότητας όσο και ποιοτικών χαρακτήρων της γαιοκτησίας ή περί της δημογραφικής κυριαρχίας των μουσουλμανικών πληθυσμών στα πεδινά και των χριστιανικών στα ορεινά δεν μπορούν να τεκμηριωθούν και δεν αποτελούν πλέον ερευνητικό αντικείμενο.

Οι νομικές όψεις της αγροτικής οικονομίας, όπως εξειδικεύονται σε ζητήματα κυριότητας των μέσων παραγωγής, αποτέλεσαν προνομιακό ερευνητικό πεδίο των οθωμανολόγων. Η νομική ή καλύτερα νομοφανής εμπέδωση της κάθε μεγέθους ιδιοκτησίας έχει ειδικό ενδιαφέρον για την ελληνική αγροτική πραγματικότητα του 18ου αιώνα, αν και συνδέεται με σύνθετες, και ενίοτε ασαφείς, ερμηνείες του οθωμανικού νόμου. Η νομική εντύπωση στις σκοτεινές ατραπούς του οθωμανικού ενοχικού δικαίου δεν αποτελούσε εξειδικευμένη ενασχόληση αποκλειστικά των μουσουλμάνων αλλά και των ελλήνων γαιοκτημόνων, και συνιστούσε οργανικό μέρος της επεκτατικής πολιτικής τους σε βάρος της σουλτανικής ψιλής κυριότητας. Υπό αυτή τη λογική, το δικαικό πλαίσιο συγκροτούσε μια κρατική ενοποιητική ιδεολογία

¹ Πρόκειται για τα *tapu-i tahrir*, δηλαδή τα τιμαριωτικά κατάστιχα στα οποία εγγράφονται πληθυσμοί και παραγωγή των τιμαριών με σκοπό την απόδοση των αντίστοιχων δημοσιονομικών οφειλών. Στον αιώνα που ακολούθησε, η καταστιχτική πρακτική εγκαταλείφθηκε, με ελάχιστες εξαιρέσεις, εξαιτίας της υποχώρησης της στρατιωτικής, διοικητικής και δημοσιονομικής αξίας του τιμαριωτικού θεσμού. Οι καταστιχώσεις του κεφαλικού φόρου και των ποικίλων έκτακτων εισφορών (*avariz*) δεν έχουν την ίδια τεκμηριακή αξία εξαιτίας του ιδιαίτερου και συχνά απροσδιόριστου περιεχομένου της φορολογικής μονάδας.

εξαιρετικά διαδεδομένη στις ηγεμονικές ομάδες της υπαίθρου και όριζε ένα αντίστοιχο πεδίο προσωπικής οικονομικής κινητοποίησής τους. Έτσι, η κατάδειξη των νομικών ελιγμών των κατόχων γης κάθε μεγέθους συνεισφέρει στην αποκωδικοποίηση του βαθμού ενσωμάτωσης των αγροτικών πληθυσμών στην οθωμανική θεσμική πραγματικότητα.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον, για ευνόητους λόγους, παρουσιάζουν για τους Έλληνες ιστορικούς οι μετασχηματισμοί και επαναπροσδιορισμοί των κοινωνικών ιεραρχήσεων στην ύπαιθρο, έτσι όπως αποτυπώθηκαν στη συγκρότηση της μεγάλης γαιοκτησίας και στην ανάδυση της προυχοντικής ελίτ. Η ελληνική ιστοριογραφία δεν σχεδίασε μια ιδιαίτερη ερμηνεία του φαινομένου, αλλά εκλεκτικιστά χρησιμοποίησε αναλυτικά εργαλεία και έννοιες από την οριενταλιστική αφήγηση της μακράς οθωμανικής παρακμής και το ερμηνευτικό παράδειγμα του Immanuel Wallerstein αναφορικά με την επέκταση της κοσμοοικονομίας και την εξαρτημένη ανάπτυξη της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Από αυτή την άποψη, η ελληνική ιστοριογραφία συμβάδισε ερμηνευτικά με τις θέσεις σημαντικών οθωμανολογικών μελετών των δεκαετιών του 1960 και 1970.

Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι μετασχηματισμοί στον αγροτικό χώρο και τις αντίστοιχες παραγωγικές σχέσεις προέκυψαν από την καπιταλιστική επέκταση κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, η οποία μετατόπισε το κέντρο βάρους από την αυτο-κατανάλωση και την περιορισμένη παραγωγή για εσωτερική διακίνηση σε μια μαζική παραγωγή προοριζόμενη για τις διεθνείς αγορές. Αυτή η ενσωμάτωση του συνολικού αυτοκρατορικού, και κατά συνέπεια του ελλαδικού, αγροτικού χώρου στην παγκοσμιοποιημένη καπιταλιστική οικονομία εκφράστηκε με τη μεταβολή των παραγωγικών σχέσεων από προστατευόμενες σε διανεμητικές, τη συσσώρευση μεγάλης γαιοκτησίας, την πύκνωση της προυχοντικής οικονομικής, κοινωνικής και ιδεολογικής ηγεμονίας, τη διάχυση των εκχρηματισμένων σχέσεων στην ύπαιθρο, τη διάδοση μονοκαλλιέργειών και την εκροή του προϊόντος στη διεθνή διακίνηση. Το παράδοξο είναι ότι αν και κατά βάση πρόκειται για μια θεωρία για την εξέλιξη του αγροτικού κόσμου, η προσέγγιση αυτή πυροδότησε σειρά εξαιρετικών μελετών για την εμπορική διακίνηση από και προς τα ελληνικά λιμάνια. Η κυριότερη ένσταση σε αυτή την προσέγγιση θα εστίαζε στο ότι δεν αφήνει πολλά περιθώρια σε άλλους παράγοντες κινητοποίησης των ιστορικών υποκειμένων πέρα από την οικονομία, ενώ προσδένει τον οθωμανικό, και μαζί με αυτόν και τον ελληνικό, κόσμο στο άρμα της διεθνοποιημένης και ελεγχόμενης από δυτικές χώρες οικονομίας, σε ένα απόλυτα παθητικό ρόλο ημι-αποικίας.

Η εμφάνιση και εμπέδωση της προυχοντικής εξουσιαστικής παρουσίας ερμηνεύθηκε με βάση την προαναφερθείσα θεώρηση και σε συμφωνία με συμπεράσματα ανάλογων μελετών της οθωμανικής ιστοριογραφίας ως το 1980 αναφορικά στους *ayan*. Μουσουλμάνοι και χριστιανοί προύχοντες, ή *ayan* και κοτζαμπάσηδες αντίστοιχα, αποτέλεσαν μια υβριδική επαρχιακή ελίτ ραγιάδων και ταυτόχρονα στελεχών της διοίκησης, οι οποίοι ενεργώντας ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στο κράτος και τους φορολογούμενους ιδιοποιούνταν με ποικίλους τρόπους, κυρίως με φοροενοικιαστικά εγχειρήματα και μέσω αυτών με την καταχρέωση των χωρικών και την επιβολή εξαρτημένων παραγωγικών σχέσεων, το αγροτικό υπερ-προϊόν για να το προωθήσουν στη συνέχεια στο εξωτερικό. Κατά κάποιο τρόπο, αποτέλεσαν τον εκτελεστικό βραχίονα του διεθνούς οικονομικού συστήματος στο χαμηλό επίπεδο της οθωμανικής υπαίθρου, συνεργάτες των ξένων εμπορικών οίκων, συχνά στην υπηρεσία δυτικών προξενικών αρχών. Είναι αυτοί που κερδοσκοπούν στις τοπικές αγορές, ελέγχουν τη διακίνηση του αγροτικού υπερπροϊόντος προς το εξωτερικό και επιβάλλουν τους δικούς τους κανόνες στη λειτουργία της αγροτικής οικονομίας, ιδίως μετά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, όταν αναβαθμίζουν τον μεταπρατικό ρόλο τους εξαιτίας της αποχώρησης των Γάλλων εμπόρων από τον οθωμανικό χώρο.

Η ανασύνθεση του αγροτικού οικονομικού βίου από την ελληνική ιστοριογραφία, έτσι όπως σκιαγραφήθηκε στις προηγούμενες γραμμές, είναι τεκμηριωμένη και αποδίδει τα σημαντικότερα γνωρίσματά του. Εντούτοις, ο εμπλουτισμός των εννοιολογικών εργαλείων και αναλυτικών μεθόδων της ιστορικής έρευνας κρίνεται αναγκαίος, αν θεωρούμε ότι οι μεταβολές του ευρύτερου οθωμανικού αγροτικού χώρου καθορίζουν, σε εξίσου σημαντικό βαθμό με την κοσμο-οικονομία, τις ποσοτικές και ποιοτικές μεταβολές των παραγωγικών σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο. Με άλλα λόγια, αυτό που μπορούν να προσφέρουν οι οθωμανικές σπουδές στην ήδη διαμορφωμένη ελληνική ιστοριογραφική πρόσληψη είναι το οθωμανικό πλαίσιο δίπλα σε αυτό της διεθνούς πραγματικότητας. Σε αυτή την περίπτωση πρέπει να ληφθούν υπόψη οι οθωμανολογικές εργασίες που δημοσιεύθηκαν μετά το 1980, αλλά και να ανανεωθεί η ατζέντα μελέτης της αγροτικής οικονομίας.

Κατ' αρχάς, η ελλειπτική εικόνα αναφορικά με τη σύνθεση της αγροτικής οικονομίας, τα μετρήσιμα μεγέθη της, τα ποσοτικά και ποιοτικά επίπεδά της, όπως και τις τεχνικές υποδομές της, θα πρέπει και μπορεί να βελτιωθεί άμεσα. Αν και, όπως αναφέρθηκε, οθωμανικά τεκμήρια σχετικά υψηλής αξιοπιστίας απουσιάζουν στον 18ο αιώνα, υπάρχουν οθωμανικές αρχειακές σειρές οι οποίες

παρά τις τεκμηριακές αδυναμίες τους μπορούν να συνεισφέρουν στην αποκωδικοποίηση της αγροτικής πραγματικότητας, ειδικά αν αξιοποιηθούν σε συνδυασμό με τις ήδη γνωστές δυτικές μαρτυρίες.²

Νέα ώθηση μπορεί να δοθεί και στη μελέτη των θεσμικών και κοινωνικών πραγματικοτήτων του αγροτικού βίου. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι το τσιφλίκι· η περιγραφή του ως πεδίου μεταβαλλόμενων παραγωγικών σχέσεων στην κατεύθυνση της μισθωτής ή της εξαρτημένης εργασίας ή ως αγροτικής μονάδας εντατικοποιημένης παραγωγής στην κατεύθυνση της εμπορικής εκμετάλλευσης του υπερ-προϊόντος είναι ορθή αλλά όχι πλήρης. Ζητήματα τα οποία πρέπει να ερευνηθούν στη βάση της οθωμανικής τεκμηρίωσης αφορούν στα μεγέθη των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, την τυπολογία και σύνθεση των εντατικών καλλιεργειών, τη γεωγραφική εξάπλωση του τσιφλικικού φαινομένου στον ελλαδικό χώρο, το νομικό περιεχόμενο του τσιφλικιού και την πρόσληψή του ως έννοιας και ως πραγματικότητας τόσο από την εξουσιαστική αρχή όσο και από τον κάτοχό του. Τεκμηριακή έρευνα αυτού του είδους θα επιτρέψει την πληρέστερη αποκατάσταση των μηχανισμών της αγροτικής οικονομίας.

Η έρευνα σε οθωμανικές αρχειακές σειρές θα επιτρέψει περαιτέρω τον έλεγχο της κυρίαρχης υπόθεσης στην ελληνική ιστοριογραφία ότι η πολιτική αυτο-οργάνωση της προουχοντικής ελίτ συνετέλεσε στην αποδυνάμωση των συνεκτικών ιστών που επέτρεπαν τον έλεγχο των επαρχιών εκ μέρους της κεντρικής αρχής. Αυτό κρίνεται αναγκαίο λαμβάνοντας υπόψη οθωμανολογικές μελέτες από τα υπόλοιπα Βαλκάνια και τον μικρασιατικό χώρο, οι οποίες καταδεικνύουν ότι η προουχοντική ελίτ, παρά την ενισχυμένη οικονομική και ανανεωμένη κοινωνική παρουσία της στην ύπαιθρο, εντατικοποίησε την εμπλοκή της σε πελατειακές συγκροτήσεις και πατερναλιστικά δίκτυα, τα οποία συνέδεαν το κέντρο με την περιφέρεια, ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές, γλωσσικές ή εθνοτικές εντάξεις των μελών τους. Πρόκειται για δίκτυα, τα οποία στήριζαν, και ενίοτε υποκαθιστούσαν, την κρατική πολιτική παρουσία στον αγροτικό χώρο και όριζαν το πεδίο πολιτικής κινητοποίησης των επαρχιακών ελίτ για τουλάχιστον έναν αιώνα – τουλάχιστον μέχρι τη διείσδυση της νεωτερικότητας με τη μορφή του εθνικού οράματος. Αυτές οι πατερναλιστικές σχέσεις αρθρώθηκαν στη βάση

² Παραδείγματα πηγών οικονομικού ενδιαφέροντος που δεν έχουν αξιοποιηθεί, ή είναι ακόμη τελείως άγνωστες, είναι οι καταγραφές περιουσιών αποθανόντων (*muhallefat defterleri*), τα ιεροδικαστικά αρχεία (*sicillat*), οι σουλτανικές αποκρίσεις σε αιτήματα εμπόρων ή οι καταγραφές ποικίλων φόρων από την κεντρική οικονομική υπηρεσία. Πρόκειται για αρχειακές σειρές οι οποίες, αν και συνήθως εξυπηρετούν εξω-οικονομικές σκοπιμότητες, εγγράφουν σημαντικές λεπτομέρειες του οικονομικού βίου.

της διαρκούς πολιτικής διαπραγμάτευσης με το εξουσιαστικό κέντρο και της ελεγχόμενης αναδιανομής του αγροτικού προϊόντος, και ενίοτε των διοικητικών θέσεων, ανάμεσα στις επαρχιακές και τις κεντρικές ελίτ. Πρόκειται για δίκτυα, τα οποία αν και τοποθετημένα στον πυρήνα της λειτουργίας του οθωμανικού κράτους, είναι ακόμη άγνωστα στις ειδικές λεπτομέρειές τους για τον ελλαδικό χώρο.

Αυτές είναι όψεις της αγροτικής οικονομίας που επιβάλλουν τη συνεργασία της ελληνικής και της οθωμανικής ιστοριογραφίας τόσο αναφορικά στην τεκμηρίωση όσο και στην ερμηνεία των φαινομένων. Κατά συνέπεια, η αποκωδικοποίηση των ποιοτικών και ποσοτικών γνωρισμάτων του αγροτικού χώρου, της οικονομικών δομών του, των νομικών υπερκαθορισμών, των κοινωνικών μεταβλητών και των θεσμικών εκφάνσεων του δεν είναι εφικτή χωρίς την αποτελεσματική συνεργασία νεοελληνιστών και οθωμανιστών, αν αυτή η διάκριση έχει ερευνητική αξία.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Σπύρος Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1978.
- Του ιδίου, *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα 1983.
- Του ιδίου, *Οικονομία και νοοτροπίες*, Αθήνα 1988.
- Του ιδίου, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα 1988.
- Του ιδίου, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, Αθήνα 2007.
- Σπύρος Ασδραχάς, κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ' – ΙΘ' αι.*, Αθήνα 2003.
- Μαρία Ευθυμίου, «Από την αγροτική οικονομία της Ρόδου, 18ος-19ος αι.: προβλήματα γνώσης, μεθόδων και συνθηκών», *Τα Ιστορικά* 9 (1988), 319-326.
- Φωκίων Κοτζαγεώργης, «Τσιφλίκια στον καζά Διδυμοτείχου (1455-1614)», στο: Σωκράτης Πετμεζάς, Τζελίνα Χαρλαύτη, Ανδρέας Λυμπεράτος, Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, Ρέθυμνο, 10-13.12.2008*, Αθήνα 2012, 95-117.
- Βασίλης Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1988.
- Βέρα Μουταφτσιέβα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, μτφρ. Ο. Αστρινάκη – Ε. Μπαλτά, Αθήνα 1990.
- Ευαγγελία Μπαλτά, *Η οθωμανική απογραφή των Κυθήρων, 1715*, Αθήνα 2009.

- Γεώργιος Νάκος, *Εξελικτικές διακυμάνσεις του οθωμανικού γαιοκτητικού συστήματος*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Μιχαήλ Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1939.
- Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο. Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986.
- John C. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Αθήνα 1985.
- Antonis Anastasopoulos (επιμ.), *Provincial Elites in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete V, A Symposium Held in Rethymno, 10-12 January 2003*, Πέθυμο 2005.
- Halil Berktaş – Surayya Faroqhi (επιμ.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Λονδίνο 1992.
- Surayya Faroqhi, «Ottoman Peasants and Rural Life: The Historiography of the Twentieth Century», *Archivum Ottomanicum* 18 (2000), 153-182.
- Hristo Gandev, «L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du Nord-Ouest au cours du XVIIIe siècle», *Études Historiques* 1 (1960), Académie des Sciences de Bulgarie, Sofia 1960, 207-220.
- Halil Inalcik, «The Emergence of Big Farms Çiftlik: State, Landlords and Tenants», στο: *Contributions á l'histoire économique et social de l'Empire ottoman, Collection Turcica III*, Louvains 1984, 105-126.
- Του ιδίου, «The Çift-Hane System and Peasant Taxation», *From Empire to Republic*, Istanbul 1995, 61-72.
- Huri Islamoğlu-Inan (επιμ.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Καίμπριτζ 1987.
- Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*, Νέα Υόρκη 1988.
- Sabrina Joseph, *Islamic Law on Peasant Usufruct in Ottoman Syria. 17th to early 19th Century*, Leiden 2012.
- Çağlar Keyder – Faruk Tabak (επιμ.), *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, Νέα Υόρκη 1991.
- Elias Kolovos (επιμ.), *Ottoman Rural Societies and Economies, Halcyon Days in Crete VIII, A Symposium Held in Rethymno, 13-15 January 2012*, Πέθυμο 2015.
- Sofia Laiou, «Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in Western Thessaly, Sixteenth-Nineteenth Centuries», στο: Elias Kolovos, *Fokion*

- Kotzageorgis, Sofia Laiou & Manolis Sariyannis (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, Istanbul 2007, 255-278.
- Bruce Mc Gowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade, and the Struggle for Land, 1600-1800*, Καίμπριτζ 1981.
 - Vera Mutafçieva, «L'institution de l'ayanlık pendant les dernières décennies du XVIII siècle», *Études Balkaniques* 2-3 (1965), 223-248.
 - Yuzo Nagata, *Tarihte âyanlar*, Άγκυρα 1997.
 - Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Άγκυρα 1994.
 - Dimitrios Papastamatiou, «The Structure, the Content and the Development of Large Estates in the Environs of Salonica during the period 1697-1770», στο: Evangelia Balta, Giorgos Salakidis, Theoharis Stavrides (επιμ.), *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theocharides. Studies on the Ottoman Empire and Turkey*, Istanbul 2014, 375-402.
 - Traian Stoianovich, «Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800», *The Journal of Economic History* 13:14 (1953), 398-411.

**Η Επιστημονική Συνάντηση «Νεοελληνική Ιστορία
και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης».
Απολογισμός και προοπτικές**

Όλγα Κατσαρδή-Hering,
Αναστασία Παπαδία-Λάλα

Η Επιστημονική Συνάντηση «Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης» αποτέλεσε πρωτοβουλία του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, με την –ουσιαστική και πέρα από τα όρια μιας απλής συμμετοχής– συνεργασία εκπροσώπων από τα περισσότερα πανεπιστημιακά Τμήματα και ερευνητικά κέντρα της χώρας, που θεραπεύουν συναφές προς την ανωτέρω θεματική επιστημονικό αντικείμενο.

Στον σύγχρονο ελληνικό ακαδημαϊκό-ερευνητικό χάρτη, η Νεοελληνική Ιστορία και οι Οθωμανικές Σπουδές ως διδακτικά και ερευνητικά πεδία βρίσκονται από μακρό χρόνο στο επίκεντρο μιας πλούσιας, εξελισσόμενης προβληματικής, με πολλαπλές αναφορές: η εννοιολόγηση και τα χρονικά/τοπικά τους όρια, τα ιστορικά συμφραζόμενα εντός των οποίων εγγράφονται, η αυτονομία, οι επικαλύψεις και η μεταξύ τους διασύνδεση, οι συνέχειες και οι ρήξεις, η συγκρότηση των ταυτοτήτων και οι ιδεολογικές συνιστώσες που εμπερικλείουν, τα ζητήματα περί το εθνικό, το υπερεθνικό και τις αυτοκρατορίες, σε άμεση συνάρτηση με τη λειτουργία και την ίδια τη φυσιογνωμία των διαφόρων πανεπιστημιακών και ερευνητικών μονάδων (πρόγραμμα σπουδών, προκηρύξεις νέων θέσεων ΔΕΠ ή ερευνητών, ερευνητικά προγράμματα και γενικότερες επιστημονικές δράσεις). Το ευρύ φάσμα των εφαρμοσμένων επιλογών και της θεωρητικής τους βάσης συγκροτεί ήδη ένα ενδιαφέρον, πολύμορφο εκπαιδευτικό –και όχι μόνο– παράδειγμα, αντικείμενο έως τώρα πολλών γόνιμων, καίτοι περιστασιακών, συζητήσεων. Με αφετηρία τη σωρευμένη αυτή εμπειρία, η παρούσα επιστημονική συνάντηση νεοελληνιστών και οθωμανολόγων ικανοποιεί ένα ώριμο αίτημα της επιστημονικής κοινότητας για επικοινωνία, ανοικτό διάλογο, συνολικές προσεγγίσεις των ήδη διαμορφωμένων εκπαιδευτικών-ερευνητικών πραγματικοτήτων και των νέων τους προοπτικών.

Στη συνάντηση έλαβαν μέρος εκπρόσωποι από τα ακόλουθα πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης,

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας / Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών.¹

Οι ανακοινώσεις αρθρώθηκαν γύρω από διακριτούς, αλλά αλληλοδιαπλεκόμενους άξονες, που, συμβατικά, θα μπορούσαν να συνοψισθούν ως ακολούθως:

- α. Η θέση της Νεοελληνικής Ιστορίας και των Οθωμανικών Σπουδών στην Ιστορία και την Ιστοριογραφία, αυτόνομα και συνδυαστικά, στη συγχρονία και στις ιστορικές τους μετεξελίξεις.
- β. Η ένταξη της Νεοελληνικής Ιστορίας και των Οθωμανικών Σπουδών στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών-οργανωτικών δομών σε Τμήματα Ιστορίας-Αρχαιολογίας/Εθνολογίας αλλά και άλλων κλάδων, όπως η Παιδαγωγική, τα σημερινά δεδομένα και οι εξ αυτών προβληματισμοί.
- γ. Η ανάδειξη παραδειγματικών ερευνητικών θεματικών για τη μελέτη των δυο αυτών γνωστικών πεδίων –θεματικών παραδοσιακών υπό σύγχρονη οπτική και καινοτόμων.

Με βάση τις ανακοινώσεις και τη γόνιμη συζήτηση που τις ακολούθησε συνάγονται συνοπτικά τα εξής.

Στην εποχή μας, στα ακαδημαϊκά-ερευνητικά ιδρύματα με ιστορική κατεύθυνση, η Νεοελληνική Ιστορία και οι Οθωμανικές Σπουδές κατέχουν κεντρική θέση, από διαφορετικές πάντως αφετηρίες. Η πρώτη, παραδοσιακό διδακτικό και ερευνητικό αντικείμενο πλήθους μελετητών διαφορετικών ιστορικών σχολών, με μακρά αυτόνομη παρουσία στα προγράμματα εκπαιδευτικών και ερευνητικών ιδρυμάτων. Η δεύτερη, δημιουργημάτων των τελευταίων δεκαετιών, με τη συμβολή πρωτοπόρων Ελλήνων οθωμανολόγων, όπως η Ελισάβετ Ζαχαριάδου, ο Βασίλης Δημητριάδης και ο Γιάννης Αλεξανδρόπουλος, σταδιακά εξελίχθηκε σε ένα συγκροτημένο πεδίο σπουδών, με ολιγοπρόσωπη, αλλά δυναμική παρουσία στις περισσότερες πλέον από τις επιστημονικές μονάδες της χώρας που καλλιεργούν την Ιστορία.

¹ Για την εκτόπωση των Πρακτικών της ημερίδας μας θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τις Πρυτανικές Αρχές του Πανεπιστημίου μας αλλά και τους συναδέλφους του Τμήματος Τυπογραφείου. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τον κ. Θεόδωρο Παπαδόπουλο και την γραφίστα κ. Σταυρούλα Ζαχαρόγιαννη.

Κοινή υπήρξε η διαπίστωση ότι και τα δυο πεδία συνδέονται οργανικά με την άνθηση της επιστήμης της Ιστορίας που σημειώθηκε στην Ελλάδα μετά το 1974 και ενισχύθηκε υπερμέτρως από τη σταδιακή αύξηση των σχετικών με την Ιστορία πανεπιστημιακών Τμημάτων, την ανάπτυξη της μεταπτυχιακής εκπαίδευσης, τις συμμετοχές σε ευρωπαϊκά ερευνητικά προγράμματα: στις σπουδές τους έχουν ενσωματωθεί ανανεωμένες θεματικές και ερευνητικά ερωτήματα της σύγχρονης διεθνούς ιστοριογραφίας, με πλούσια και ποιοτικά ερευνητικά παράγωγα· περί τις σπουδές τους έχει ήδη σχηματισθεί μια πολυμελής, συνεχώς διευρυνόμενη κοινότητα Ιστορικών και έχει εκδηλωθεί εντατική επιστημονική δραστηριότητα (διεθνή και τοπικά συνέδρια, εκδόσεις, ερευνητικά προγράμματα), με ικανό αντίκτυπο στην εκπαίδευση και στη δημόσια Ιστορία. Άλλωστε, η ίδια η εισαγωγή των Οθωμανικών Σπουδών σε πανεπιστημιακά και ερευνητικά ιδρύματα συνιστά σαφή ένδειξη για το νέο ιστορικό πνεύμα της εποχής.

Από την άλλη, επίσης κοινή υπήρξε η διαπίστωση για τις ζοφερές εξελίξεις στα πρόσφατα χρόνια της κρίσης. Η συρρίκνωση και η μη ανανέωση του διδακτικού-ερευνητικού προσωπικού, η δραματική μείωση της κρατικής επιχορήγησης προς τα ΑΕΙ της χώρας, η έλλειψη προοπτικών απασχόλησης για τους νέους Ιστορικούς είναι παράγοντες που υπονομεύουν τις επιστημονικές κατακτήσεις των προηγούμενων ετών, με ορατά ήδη τα αρνητικά τους αποτελέσματα.

Με αυτά τα δεδομένα, κατά τη διάρκεια της επιστημονικής συνάντησης αναδείχθηκε η επιτακτική ανάγκη για τη διάνοιξη νέων δρόμων και κατετέθησαν γόνιμες, εφαρμόσιμες προτάσεις για συνεργατικά εγχειρήματα: κοινές εκπαιδευτικές δράσεις μεταξύ ακαδημαϊκών – ερευνητικών μονάδων και ανταλλαγή διδασκόντων – φοιτητών με την αξιοποίηση και των νέων τεχνολογιών, κοινά ερευνητικά προγράμματα, συνεχής, οργανωμένος επιστημονικός διάλογος.

Τέλος, κυρίαρχη θέση στις ανακοινώσεις και στις συζητήσεις είχε το ζήτημα της σχέσης των δυο γνωστικών πεδίων, Νεοελληνικής Ιστορίας και Οθωμανικών Σπουδών, ως εκπαιδευτική-ερευνητική επιλογή με σαφείς ευρύτερες διαστάσεις.

Εκκινώντας από τους όρους και τις σηματοδοτήσεις τους, σημειώνονται τα εξής.

Στα ελληνικά ακαδημαϊκά και ερευνητικά ιδρύματα, η Νεοελληνική Ιστορία εμφανίζεται είτε αυτονόμως και με τιτλοφορίες που περιλαμβάνουν ρητώς το 'Νέο' και το 'Ελληνικό' (Νεοελληνική Ιστορία, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Νεότερη Ελληνική Ιστορία, Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας) είτε

εμπεριέχεται σε γενικά γνωστικά αντικείμενα με προσδιοριστικό τον χρόνο (Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, Ιστορία Νεοτέρων Χρόνων). Από την άλλη, οι Οθωμανικές Σπουδές ιστορικής κατεύθυνσης περιλαμβάνονται μεν στις παραπάνω χρονικές κατηγορίες, εν τούτοις κατά βάση διατηρούν μια ευδιάκριτη από τον τίτλο τους, αυτοτελή θέση (Ιστορία Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Οθωμανική Ιστορία), με εξαίρεση την κάποτε συμπεριληψή τους στο γνωστικό αντικείμενο της Βαλκανικής Ιστορίας. Σε κάθε περίπτωση και ανεξαρτήτως προσδιορισμών, η διασύνδεση των δυο αυτών γνωστικών πεδίων αποτελεί αυτονόητη παραδοχή. Από την άλλη, μια πλούσια προβληματική έχει ήδη αναπτυχθεί για τον χαρακτήρα της μεταξύ τους σχέσης – αυτονομίες ή ενσωμάτωση του ενός πεδίου στο άλλο, παράλληλες, συγκλίνουσες ή ιεραρχημένες ιστορικές διαδρομές–, ως απόρροια τόσο αντιλήψεων για τις ίδιες τις ιστορικές κατηγορίες ‘Οθωμανική Αυτοκρατορία’ και ‘ελληνικό στοιχείο’ όσο και σύγχρονων ιστορικών ρευμάτων.

Η σύνθετη αυτή πραγματικότητα εύστοχα παρομοιώθηκε από τον συνάδελφο Μαρίνο Σαρηγιάννη με ένα εκκρεμές. Όντως, η παλαιά ιστοριογραφική αντίληψη για τη μελέτη της οθωμανικής ιστορίας αποκλειστικά μέσα από την οπτική του τουρκοκρατούμενου, υπόδουλου Ελληνισμού, που ειδικά στα χρόνια της επτάχρονης δικτατορίας προσέλαβε και νέες υπερτονισμένες, αντιεπιστημονικές διαστάσεις, τις τελευταίες δεκαετίες έδωσε τη θέση της σε μια αντίστροφη τάση: στην υπαγωγή, μεταξύ άλλων, της Νεοελληνικής Ιστορίας σε γενικότερα σχήματα, όπως αυτό της Οθωμανικής Ιστορίας –σε ορισμένες περιπτώσεις στην υποβάθμιση ή και απάλειψη της αυτόνομης θέσης της στα εκπαιδευτικά-επιστημονικά προγράμματα και ιστορικά αφηγήματα. Τέλος, προσφάτως, παρατηρούνται εκδηλώσεις αναστοχασμού και συγκλίσεων, που αναδείχθηκαν και υιοθετήθηκαν σχεδόν ομόθυμα από τους μετέχοντες στη συνάντηση μελετητές: οι Οθωμανικές Σπουδές συμπεριλαμβάνουν την εξέταση των εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας χριστιανικών –και ελληνορθόδοξων– κοινοτήτων, αλλά και εκτείνονται πολύ πέραν αυτών. Η Νεοελληνική Ιστορία, με τη σειρά της, δεν περιορίζεται στον οθωμανικό πολιτικό-γεωγραφικό χώρο, αλλά συγκροτεί μια ευρεία ερευνητική περιοχή, που εμπεριέχει τον υπό τους Βενετούς και άλλους Λατίνους ελληνικό κόσμο, τις ελληνικές παροικίες, την Ιστορία του Ελληνικού Κράτους από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα και στο εξής. Πρόκειται, επομένως, για δυο γνωστικά πεδία εφαιπτόμενα, όχι όμως ταυτιζόμενα, με όρια ρευστά αλλά και διακριτά, που επιτρέπουν τη διδακτική-ερευνητική τους αυτοτέλεια, σε κλίμα όμως στενής συνεργασίας: εντατικότερη επικοινωνία νεοελληνιστών και

οθωμανολόγων, από κοινού μελέτη των συναφών ιστορικών πηγών κάθε πλευράς, ανάληψη κοινών επιστημονικών δράσεων, με αναγκαίο επιπροσθέτως τον διάλογο με τους μελετητές της υπό τους Βενετούς περιόδου της Ελληνικής Ιστορίας και της Ευρωπαϊκής Ιστορίας.

Συνοψίζοντας, η επιστημονική συνάντηση περί τη Νεοελληνική Ιστορία και τις Οθωμανικές Σπουδές έφερε κοντά Ιστορικούς από διαφορετικά επιστημονικά περιβάλλοντα όλης της χώρας. Οι γόνιμες εισηγήσεις και παρεμβάσεις συνεισέφεραν στη χαρτογράφηση του σύνθετου ακαδημαϊκού-ερευνητικού τοπίου διαχρονικά και στο παρόν, στη στοχαστική προσέγγιση επιστημολογικών ζητημάτων, στο σχεδιασμό χρήσιμων συνεργασιών. Ο απολογισμός της από όλους τους μετέχοντες αξιολογήθηκε ως θετικός. Ωστόσο, η ουσιαστική της συμβολή στην προαγωγή των επιστημονικών πραγμάτων θα κριθεί στο άμεσο μέλλον από την εμβάθυνση του διαλόγου και την υιοθέτηση των πορισμάτων της.

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Τομέας Ιστορίας

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ

Νεοελληνική Ιστορία και Οθωμανικές Σπουδές. Μια απόπειρα χαρτογράφησης

Παρασκευή 8 Απριλίου 2016

**Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών
Σκουφά 45**

9.00-11.15. Πρόεδρος: **Όλγα Κατσαρδή-Hering**

Χαιρετισμοί

Όλγα Κατσαρδή-Hering, Εισαγωγικές σκέψεις

Αντώνης Αναστασόπουλος, Διδάσκοντας Οθωμανική Ιστορία στην Ελλάδα, Ελληνική Ιστορία στην Τουρκία: περί ορίων των επιστημονικών πεδίων

Βάσω Σειρηνίδου, Μερικές σκέψεις για το παρόν και το μέλλον της "Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού"

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Από την "Ιστορία της Νεοτέρας Ελλάδος" στη Νεοελληνική Ιστορία

Δημήτρης Δημητρόπουλος, Σκέψεις για τη μελέτη της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού στους ερευνητικούς φορείς

Αναστασία Παπαδιά-Λάλα - Κατερίνα Κωνσταντινίδου, Η βενετοκρατία στον ελληνικό χώρο ως πεδίο σύγκλισης Νεοελληνικής - Ευρωπαϊκής Ιστορίας και ο διάλογος με τις Οθωμανικές Σπουδές

Συζήτηση

11.15-11.30. Διάλειμμα

11.30-12.50. Πρόεδρος: **Μαρία Ευθυμίου**

Φωκίων Κοτσαγεώργης, Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία. Η εμπειρία στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.

Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, Σκέψεις για την Ιστορία στο πανεπιστήμιο σήμερα

Τζελίνα Χαρλαύτη, Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο

Κωνσταντίνος Χατζόπουλος - Παναγιώτα Τζιβάρα, Οι σπουδές στη Νεοελληνική και Οθωμανική Ιστορία στη Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δ.Π.Θ.

Ίκαρος Μαντούβαλος - Βάσω Θεοδώρου, Η Νεότερη Ιστορία στα Παιδαγωγικά Τμήματα του Δ.Π.Θ.: δεδομένα, προβληματισμοί και προοπτικές στη διδασκαλία και την έρευνα

Συζήτηση

12.50-13.05. Διάλειμμα

13.05-14.25. Πρόεδρος: **Κατερίνα Γαρδίκια**

Παρασκευάς Κονόρτας, Οθωμανική, Βαλκανική και Νεοελληνική Ιστορία.

Κοινοί τόποι. Εμπειρίες από την έρευνα και τη διδασκαλία

Δημήτρης Σταματόπουλος, Βαλκανικές και Οθωμανικές Σπουδές: η εθνική ταυτότητα σε συγκριτική προοπτική

Ελευθερία Ζέη, Ελληνικές και Οθωμανικές πηγές της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας: ένας αναπόφευκτος διάλογος

Χάρης Εξερτζόγλου, Οθωμανική Ιστορία - Νεοελληνική Ιστορία: τα ρευστά όρια

Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Οι Κυπριακές και οι Μικρασιατικές Σπουδές ως πεδίο συνάντησης των Νεοελληνικών και Οθωμανικών Σπουδών

Συζήτηση

14.25-14.35. Διάλειμμα

14.35-15.25. Πρόεδρος: **Σπύρος Πλουμίδης**

Άννα Ματθαίου, Καινοτόμες θεματικές και διδακτικές αναδιπλώσεις: ένα οξύμωρο πρόβλημα

Δέσποινα Βλάμη, Διπλωματία και Εμπόριο στη νοτιοανατολική Μεσόγειο (17ος-19ος αι.) ως πεδίο σύγκλισης των Νεοελληνικών και Οθωμανικών Σπουδών

Δημήτριος Παπασταματίου, Η μελέτη της ελληνικής αγροτικής οικονομίας κατά τον 18ο αιώνα ως πεδίο σύγκλισης των Οθωμανικών και Νεοελληνικών Ιστορικών Σπουδών. Προβλήματα, μέθοδοι και στόχοι

Συζήτηση

15.25. Κλείσιμο συνεδρίας

Στην επιστημονική συνάντηση λαμβάνουν μέρος με εισηγήσεις - παρεμβάσεις ιστορικοί - μέλη ΔΕΠ και ερευνητές από τα ακόλουθα ΑΕΙ και Ερευνητικά Κέντρα της χώρας: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρέθυμνο), Πανεπιστήμιο Αιγαίου (Λέσβος), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (Βόλος) / Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών), Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (Κρήτη)

Οργανωτική Επιτροπή:

Τα μέλη ΔΕΠ των γνωστικών αντικειμένων της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και της Ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ISBN: 978-618-81101-6-8

Τυπώθηκε στο Ε.Κ.Π.Α.
Σταδίου 5, 105 62 Αθήνα
Τηλ.: 210 368 9374-9375, 210 368 9391, 210 368 9388